

Dits den ontfanc van ghildezusters:

Een prosopografie van de vrouwen uit de
librariërs-gilde in vijftiende-eeuws Brugge.

Femke Goedseels-Kloeck

Studentennummer: 01912443

Promotor: prof. dr. Jan Dumolyn

Co-promotor: dr. Lisa Demets

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master of Arts in de geschiedenis

Academiejaar 2024-2025

De vrouwen van de librariërs-gilde

Figuur 1: André Hennebicq, Maria van Bel, 1888. Leuven, stadshuis. (voorblad)

Dankwoord

Onlangs nam ik het eerste ‘dikke’ boek dat ik als acht- of negenjarige las weer ter hand over de zeventiende-eeuwse fictieve *Nelle de heks van Cruysem*, die beschuldigd werd van hekserij. De boeken die ik hierna verslond, waaronder vele van Thea Beckman, hadden bijna allemaal sterke vrouwelijke hoofdpersonages die in een middeleeuwse- of vroegmoderne wereld het heft in eigen handen namen. Dat ik mijn thesis kon wijden aan een onderzoek naar vrouwen die (op een minder uitgesproken manier) bepaalde patriarchale normen omzeilden én dit deden doormiddel van boeken, voelt als een juiste afsluiter voor mijn studie geschiedenis. Graag wil ik enkelen op wie ik kon terugvallen tijdens het schrijven van mijn thesis benoemen, zoals deze scriptie zal aantonen, kan louter het noemen van namen een zeer waardevolle zaak zijn.

Graag wil ik mijn promotor, professor dr. Jan Dumolyn, bedanken voor het voorstellen van dit onderzoeksonderwerp wanneer ik wist welke richting ik uit wilde, maar nog in gebreke was van een werkelijke casus. Professor Dumolyn en dr. Lisa Demets, mijn co-promotor, wil ik ook beiden bedanken voor de goede begeleiding en het delen van hun kennis die getuigt van jarenlange toewijding aan hun historische passie, maar ook voor de steun en het geduld, het vertrouwen en bemoedigende woorden. Wanneer ik in een put vol onzekerheden zat, hebben die woorden mij er weer uitgehaald.

Enkele deskundigen aan wie ik nu en dan een vraag durfde te stellen en die me steeds enthousiast en uitvoerig te hulp kwamen, wil ik hier ook met veel dankbaarheid benoemen: Magda Devos, Guy Dupont, Shennan Hutton, Jan Verheyen, Noël Geirnaert, Margreete As-Vijvers, Mathijs Speecke en Joannes vanden Maagdenberg. Laatste bedank ik ook voor het bemoedigende gesprek en het delen van zijn databank, evenals Sandrien Devriese. De immer behulpzame, geïnteresseerde en enthousiaste medewerkers van het Stadsarchief van Brugge wil ik in dit voorwoord ook in de bloemetjes zetten. Ook de medewerkers van het Brugse Rijksarchief en het Archief van de Sint-Sebastiaansgilde te Brugge bedank ik voor de behulpzaamheid.

Tenslotte wil ik hier ook mijn moeder vermelden, want Mama, ik ben u zo dankbaar voor het uitzuiveren van de ruis die mijn tekst inkroop en die mijn brein na vele uren staren naar een scherm of in de boeken niet meer kon ontwaren. Zonder uw kritische blik was deze scriptie minder verstaanbaar geweest. Ook Bram, die in zijn eerste zomervakantiedagen toch wat uren aan het nalezen van enkele hoofdstukken sleet, ben ik hiervoor enorm dankbaar.

Met het indienen van dit werk komt niet alleen mijn thesis, maar ook mijn tijd als student geschiedenis in Gent tot een einde. Een besef dat me toch wel overvalt en ik maar moeilijk kan verteren. In deze periode, die bijna net zo woelig was als het Brugge van de vijftiende- en zestiende eeuw, heb ik veel geleerd en veel gevoeld. Zonder de hechte groep die we aan 'geschiedenis' overhielden zou het zeker niet hetzelfde geweest zijn, daarom lieve Fien, Victor, Robbe, Maud, Tore, Tim, Paulien, Zoye, Aaron, Marie, Yannick, Lukas, Maaïke, Clara en Bram bedank ik jullie voor de leuke aulatijden, de vele broodjes aan de Brug, in de zon liggen aan de bib, de café-avonden, geschiedenisfeestjes en prachtige reizen. Mijn 'vriendinnen van thuis' die tijdelijk mee naar Gent waren gemigreerd en die ik steeds weet te vinden als rots in mijn branding (en vice versa): Kato, Charlotte en Maryse, bedankt voor de steun, het vertrouwen en band die we delen door samen op te groeien.

Tenslotte de mensen zonder wie ik deze scriptie niet had kunnen schrijven, niet alleen omdat ze me zo steunden, maar omdat ik zonder hen deze aarde niet zou bewandelen. Mama en papa, bedankt voor het warme nest dat jullie creëerden. Mijn broers, Nathan, Alexander en Frederik, bedank ik voor de mooie jeugd, het grappen en grollen, de wijze gesprekken en onze vertrouwensband.

Lijst met afkortingen in de tekst¹

SAB Stadsarchief Brugge

RAB Rijksarchief Brugge

Munteenheden

gr.	(Vlaamse) groot
s. par	schellingen parisis
m.	miten

Literatuur

Weale (4) Weale, W.H.J. "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges," *Le Beffroi* 4 (1872-3): 238-337.

¹ De bijlagen hebben hun eigen lijst met afkortingen.

Lijst van de afbeeldingen, grafieken en tabellen

Figuur 1: André Hennebicq, Maria van Bel, 1888. Leuven, stadshuis. (voorblad)	1
Figuur 2: Tabel, gebaseerd op de vijf types gilden van Ariadne Schmidt, op basis van hun toegankelijkheid voor vrouwen, uit Ogilvie, European guilds, 236.	21
Figuur 3: Bovenaan zijn de betalingen te zien van de weduwe Questiers, van “Nyetkin haer joncwiif”, van scrauwerkers en van “Cristinekkinn Yweins haer joncwiif”. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, ca. 1465-1467.	64
Figuur 4: Grafiek van het aantal vrouwen per jaar in de rekeningen van de librariërs. Waarbij voor het jaar 1488 één rekening wordt geteld. Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.	
Figuur 5: Grafiek van het aantal vrouwen per jaar. Waarbij voor de jaren 1462 en 1488 twee rekeningen worden geteld.	71.
Figuur 6: Staafdiagram van burgerlijke staat van de vrouwen in de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.	78
Figuur 7: Staafdiagram van connectie van de vrouwen met de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.	80
Figuur 8: Vrouwen die samen met- of via hun echtgenoot in de rekeningen te vinden zijn, ca. 1454-1501.	81
Figuur 9: Tabel met aantal vrouwen en meisjes met één beroep in de boekproductie te Brugge, ca. 1454-1501.	108
Figuur 10: Tabel met aantal vrouwen en meisjes met mogelijks één tot drie beroepen in de boekproductie te Brugge, ca. 1454-1501.	109
Figuur 11: De vrouwelijke meesters van de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.	115
Figuur 12: De jaren van vermelding en de verschillende benamingen van “Margarete Keyzers, de sceppere” in de rekeningen van de librariërs-gilde, ca. 1478-1499.	125
Figuur 13: Book of hours, Ms. W173, f° 7v.	132

- Figuur 14: Detail van de achtergrond: volgens Rossi zou dit het merkteken van de verluchter van de miniatuur zijn. Book of hours W173, f° 7v..... 134
- Figuur 15: Het jaar van toetreden van de vier leermeisjes van Willem Vrelant en zijn echtgenote..... 134
- Figuur 16: Detail van de tent waar volgens Rossi Adriaen de Raet's merkteken op te zien is. Rossi, *Beyond the margins*, 142..... 137
- Figuur 17: *Livre des Conquestes et faits d'Alexandre van Jean Wauquelin, ongedateerd (vóór 1467). Manuscrits et incunables de la collection Dutuit, (Petit Palais van het Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, Parijs), LDUT456, f° 26v. 137*
- Figuur 18: Het merkteken van Adriaen de Raet, genoteerd in de ledenlijst van de gilde van Sint-Lucas. F. van de Putte, "Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs," Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre 18 (1866): 211..... 137
- Figuur 19: Plattegrond 1: Aantal vermeldingen van de vrouwelijke leden en verwanten per straat, ca.1454-1501. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.**Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd..**
- Figuur 20: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Vlaminckdam net over de Vlaminckbrug, de Poitevinstraat en de Ezelstraat. Gezien vanaf de Vlaminckbrug aan de rechterkant van de bocht bevond zich de cluster van schilders; steendruk. 143
- Figuur 21: Jan Baptist van Meunincxhove, De Burg in Brugge, 1672. 151 x 215.5 cm. Brugge, Groeningemuseum..... 145
- Figuur 22: Detail waarop de winkelstalletjes tegen de Sint-Donaaskapittel te zien zijn. Jan Baptist van Meunincxhove, De Burg in Brugge, 1672. 151 x 215.5 cm. Brugge, Groeningemuseum..... 146
- Figuur 23: Johannes Beerblock, Gekleurde tekening van de Heilig-Bloedkapel en het Steen, 1780. Pen en aquarel op papier. Brugge, Stadsarchief..... 148
- Figuur 24: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Burg met het Sint-Donaaskapittel en het Steen, de Breidelstraat en een deel van de Grote Markt met belfort; steendruk..... 148

Figuur 25: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de straten “bachten frere muere”, de Eekhoutstraat en de Eekhoutabdij; steendruk, 1881.	149
Figuur 26: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Carmerstraat en “Lang Bleekers straetje”; steendruk, 1881.	150
Figuur 27: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Carmerstraat en “Lang Bleekers straetje”; steendruk, 1881	151
Figuur 28: Plattegrond 2: Huurwaarde van de straten, vermeld bij vrouwelijke gildeleden en verwanten, ca. 1382. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.	156.
Figuur 29: Plattegrond 3: Huurwaarde van de straatzijden, vermeld bij vrouwelijke gildeleden en verwanten, ca. 1571/ 1583. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.	157
Figuur 30: Soorten uitgaven van de vrouwelijke gildeleden in de rekeningen, ca. 1454-1501.	159
Figuur 32: Procentuele verhouding jaargeld, inschrijvingsgeld, betaald door de vrouwelijke leden, ca. 1454-1501.	163
Figuur 33: Een voorbeeld van een pagina gewijd aan de zij “die belooft hadden ter ghestichte van der vane”. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, ca. 1465-1467.	175

In bijlagen:

Figuur 34: Ruimtelijke spreiding van vrouwelijke gildeleden, ca. 1454-1501. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.	
Figuur 35: Detail van het originele manuscript van de rekeningen van de librariërs. Het doorstreepte paragraafje waarin Pieter Bekaert het lidgeld van zijn dochter en zichzelf in klad noteerde. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 91v.	

Figuur 36: Detail van het originele manuscript van de rekeningen van de librariërs. De middelste de drie doorstreepte betalingen was van Jan van den Berghe en zijn vrouw, ca. 1496-1501. SAB, 384. De rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 145v.

Figuur 37: F. van de Putte, Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs, Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre 18 (1866): 211.

Figuur 38: 'Tekening van de verdwenen vloerzerk van Adriaan Barnoet (gest. 1503) en Joanna de Rou (gest. 1482), voormalige Sint-Donaaskerk (...).' In Vermeersch, Grafmonumenten te Brugge voor 1578, volume 2, 295

Figuur 39: Detail van het colofon van Goswin van Metz, Imago Mundi, 15^e eeuw, (Walters Art Gallery, Baltimore) Ms. W.199, f° 134.

Figuur 40: Detail van het wezenregister van Margriete Landsheere-Muushont. SAB, 208. WEZ, Sint-Niklaas 5^e boek 1467-1499, f° 101v.

Figuur 41: Detail van f° 26 met het (vermoedelijke) merkteken van Cornelis van Renelt, SAB, 384. rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 126.

Figuur 42: SAB, 384. rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 126.

Figuur 43: Detail van SAB, 324. Gildeboek van de droogscheerders 1413-1786, f° 30. ...

Figuur 44: detail van het wezenregister van Jhane van Imbrouke, die naast Jan Tolnare woonde. SAB, 208. WEZ, Sint-Donaas 5^e boek 1467-1516, f° 59.

Figuur 45: SAB, Rekeninghe 2 sept 1480-2 sept 1482. 'Ontfaen vanden bastaarden goede', f° 30v. In Farquhar, "'Van Marye, Willem Vredelands wedwe.' A document concerning Willem Vrelant in the Stadsarchief of Bruges," Quaerendo 13, nr. 4 (1983): 292.

Figuur 46: Merkteken van Adriaen de Raet, 1500. Van de Putte, "Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs," Bruges: Société

Figuur 47: SAB, Rekeninghe 2 sept 1480-2 sept 1482. 'Ontfaen vanden bastaarden goede', f° 30v. In Farquhar, "'Van Marye, Willem Vredelands wedwe.' A document concerning Willem Vrelant in the Stadsarchief of Bruges," Quaerendo 13, nr. 4 (1983): 292.

Figuur 48: Merkteken van Pieter de Wulf, 1500. Van de Putte, "Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs," Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre 18 (1866): 211

Figuur 49: Merkteken van Pieter de Wulf, 1500. Van de Putte, "Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs," Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre 18 (1866): 211

Figuur 50: Bovenaan zijn de betalingen te zien van de weduwe Questiers, van 'Nyetkin haer joncwiif', van scrauwerkers en van 'Cristinekkinn Yweins haer joncwiif'. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, ca. 1465-1467.

Inhoudsopgave

<i>Dankwoord</i>	2
Munteenheden	4
Literatuur	4
Deel I: inleiding op het onderzoek	13
1. <i>De librariërs-gilde</i>	14
1.1 Ontstaanscontext	14
1.2 Organisatie	17
1.3 De librariërs-gilde: een mixed-sex gilde.....	21
2. <i>Status Quaestionis</i>	23
2.1 Prosopografische studies over de librariërs- of schildersgilden in Brugge en Gent	25
2.2 Eerdere studies over de vrouwen uit de Brugse librariërs-gilde.....	26
2.3 Vrouwen in de laatmiddeleeuwse kunst- en boekproductie	28
2.4 Onderzoek naar vrouwen in ambachten en gilden.....	33
2.5 Naamkundige studies.....	35
3. <i>Probleemstelling, opzet en doel</i>	35
4. <i>De rekeningen van de librariërs-gilde te Brugge (1454-1501)</i>	39
4.1 Bronbeschrijving.....	39
4.2 Methodologie	42
4.2.2 Werkwijze: de namen als probleemstelling.....	49
Deel II: Sociale analyse van de vrouwen uit de librariërs-gilde, 1454-1501 ...	65
5. <i>Het aandeel zusters uit de librariërs-gilde een bijzonderheid?</i>	65
5.1 Demografie van de gildezusters.....	65
5.2 Vergelijking met casussen in andere ambachten en gilden.....	72
6. <i>Wiven, wedewes en meyskins: de burgerlijke staat aan de hand van titulatuur en naamgeving</i>	77
6.1 Gehuwden en weduwen	81
6.1.1 Het weduwrecht.....	84
6.2 Ongehuwden	86
6.2.1 Het -kin suffix en de leeftijd van de gildezusters.	88
6.1 Jonkvrouwen en een 'ghenade'	91
6.2 'A name of one's own'?	93
7. <i>Sociaal-maatschappelijke samenstelling van de bestudeerde groep</i>	94
7.1 Sociale kringen.....	94

De vrouwen van de librariërs-gilde

7.1.1	Semi-religieuze vrouwen	96
7.1.2	Beroepen buiten het boekenambacht van de librariërs-vrouwen en/of hun echtgenoot	98
7.2	Arbeid van de vrouwelijke leden binnen de boekenproductie	103
7.2.1	Samenwerking binnen en tussen ateliers.....	105
7.2.1	(Gender)verdeling van taken	111
7.2.2	Vrouwelijk meesterschap	113
7.2.3	Boeken gemaakt door gildezusters.....	116
7.3	Topografische bespreking: De leefruimte van de librariërs-vrouwen.....	138
7.3.1	Sociale topografie toegepast	152
8.	<i>'Item, dit naer volghende es t-gildeghelt van den vrouwen': De rol van de gildezusters aan de hand van hun uitgaven.....</i>	<i>158</i>
8.1	Inschrijvingsgeld	160
8.1.1	Was	165
8.2	Jaargeld	166
8.2.1	Uitzonderlijke bedragen.....	167
8.2.2	Processen	170
8.2.3	Hiaten in jaren van lidmaatschap	170
8.3	Schenken	174
8.4	De begrafenis	176
8.4.1	De doodschuld.....	176
8.4.2	Het overlijdensritueel	180
8.1	Besluit: de rol van de zusters in de librariërs-gilde	183
9.	<i>Conclusie en aanzet tot verder onderzoek</i>	<i>183</i>
10.	<i>Bibliografie</i>	<i>189</i>
10.1	Onuitgegeven bronnen.....	189
10.2	Uitgegeven bronnen.....	191
10.3	Andere media	193
10.4	Literatuur.....	193
	Bijlagen.....	213
	Informatiefiches van de gildezusters	267

Deel I: inleiding op het onderzoek

In het *Brussche bouc van den ambachte* of *livre des métiers* worden ons verschillende ambachten voorgesteld.² Dit *manuel de conversation* is een schoolboekje uit 1371, dat gericht is op het leren van het Frans en het Nederlands door middel van dagelijkse gesprekken.³ Degesprekvoerders in het boekje dragen zowel jongens- als meisjesnamen, wat volgens Dewitte mogelijks wijst op de aanwezigheid van meisjes in sommige Latijnse scholen.⁴ Aangezien het leren van een taal het meest efficiënt gebeurt wanneer gesproken wordt over herkenbare zaken, zijn in het boekje dagdagelijkse onderwerpen neergepend.⁵ De vermelding van *Goris de liberaris* die perkament en andere schrijfbenodigdheden verkoopt, van *Ghilbeerd, de scrivere* die een waaier aan documenten voor klanten kan schrijven, en van *Bartelmeeus* die inkt prepareert, doet ons beseffen hoe aanwezig de librariërs waren in laatmiddeleeuws Brugge.⁶ De vermelding van *Ysabiaus van Roesselare*, die perkament verkocht, maakt ons duidelijk dat een vrouw in dit ambacht geen uitzondering was. Ook wanneer de rekeningen van de librariërs-gilde doorbladerd worden, valt het grote aantal vrouwen en hun frequentie van voorkomen op.⁷

De beeltenis die het voorblad van deze thesis opluistert, is een negentiende-eeuws portret van de Leuvense miniaturiste Maria van Bel. Zij maakte in 1527 een verlucht missaal op bestelling van de abdij van Averbode. Het contract, waarin deze bestelling is vastgelegd, werd in 1876 gepubliceerd door de Leuvense stadsarchivaris nadat de toenmalige abt het had terugvonden. Toen het stadshuis van Leuven verrijkt zou worden met portretten van bekende Leuvense schilders, werd – op voorstel van de abt – Maria van Bel vereeuwigd door de schilder André Hennebicq. Van Bel werd

² William Caxton, Jan Baptist Gessler en Henri Victor Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren* (Brugge: Consortium der Brugsche meesters boekdrukkers, 1931).

³ Lisa Demets, “Bruges as a multilingual contact zone. Book production and multilingual literary networks in fifteenth-century Bruges,” *Urban History* (2023): 1-2.

⁴ Alfons Dewitte, “Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen,” *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 109, nr. 3-4 (1972): 147.

⁵ Caxton, Gessler en Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers*, 13-14.

⁶ Maurits Smeyers, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament* (Leuven: Davidsfonds, 1998), 194-5; Noël Geirnaert, “Boeken in het middeleeuwse Brugge. Een verhaal van eeuwen,” *Vlaanderen. Kunsthijdschrift*. 43 (1994): 120; Caxton, Gessler en Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers*, 27, 33-4.

⁷ Caxton, Gessler en Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers*, 47.

door het contract dat bewaard bleef een van de miniaturistes wier bestaan bewezen werd.⁸ Was dat contract echter niet bewaard gebleven, had zij natuurlijk evengoed bestaan en was ze ook als miniaturiste actief geweest. In de rekeningen van de Brugse gilde van librariërs, vond ik voor de periode 1454-1501, 216 vrouwen van wie op het eerste gezicht nauwelijks tot geen ander bestaansbewijs is bewaard. Met dit onderzoek wil ik zal echter aantonen dat, wanneer deze groep de nodige aandacht krijgt, interessante informatie aan het licht kan komen. Het belang van het hernemen van al bekende bronnen via een nieuw perspectief, demonstreerde al eerder dat de afwezigheid van bewijs al te vaak als bewijs van afwezigheid is aanvaard.⁹

1. De librariërs-gilde

1.1 Ontstaanscontext

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw nam de populariteit van de Vlaamse handschriftenproductie toe. Vlaamse miniaturisten bevolkten vanaf deze periode zelfs het Franse hof in Parijs, dat vóór Brugge het mekka van de boekproductie was.¹⁰ Rond 1400-1450 werd Brugge, als handelsmetropool, ook het centrum voor de productie van dit luxegoed. Onder andere de Eyckiaanse schilderkunst, het Bourgondisch mecenaat, de Gent-Brugse stijl (ca. 1475) en de migratie van getalenteerden naar Brugge, maakten dat deze stad in de vijftiende eeuw het kloppend hart van de boekkunst werd. Het verzamelen van manuscripten als hooggewaardeerde luxegoederen was een tendens die zich uitbreidde in de vijftiende eeuw, mede door de grote interesse van de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute. Tova Franck bestudeerde de uitgaven aan luxeproducten in de hertogelijke rekeningen, de *Récettes Générales*, tussen 1425 en 1435. Met 8,99% was het aandeel van lieden in boekproductie de op een na grootste groep ambachtslieden (na de edelsmeedkunst met 37%), die in de *Récettes Générales* te vinden zijn.¹¹ Veel

⁸ Leen Huet en Jan Grieten, *Oude meesteressen. Vrouwelijke kunstenaars in de Nederlanden* (Leuven: Van Halewyck, 1998), 68-72.

⁹ Een citaat dat ik leen van Leah Knight en Micheline White, in: Leah Knight, Micheline White en Elizabeth Sauer, *Women's bookscapes in early modern Britain. Reading, ownership, circulation* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2018), 8.

¹⁰ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 179; Demets, "Bruges as a multilingual contact zone," 2.

¹¹ Let wel, dit was een prosopografische studie, dus Franck telde hier het aantal verschillende leden per ambacht, niet het aantal aangekochte luxegoederen per ambacht. In getale waren de librariërs dus rijk, maar de hoeveelheid afgewerkte producten die ze leverden lag veel lager dan andere

kunsthistorisch onderzoek naar de miniaturisten aan het hof focust echter op de periode na 1445 omdat de investeringen van Filips de Goede rond die tijd toenamen.¹² Tot zijn dood in 1467 werd de Bourgondische Librije sterk uitgebreid, voornamelijk met (Franse vertalingen van) oorsprongsmythes, kronieken, ridderromans, religieuze teksten en getijdenboeken. De praktijk werd – hoewel in iets mindere mate – voortgezet door zijn zoon, Karel de Stoute. Zowel de nabijheid van het Bourgondisch hof als de accumulatie van kapitaalkrachtige klanten maakten van Brugge een aantrekkelijk centrum van de boekproductie.¹³ De constante prestigestrijd die heerste onder de internationale elite en de grote heren uit de Bourgondische Nederlanden en aan het hof, maakte hen – naar het voorbeeld van hun vorst – ook vragende partij voor verluchte manuscripten.¹⁴

Als productiecentrum van geïllumineerde boeken, huisde Brugge een bloeiende gilde van librariërs, ook gekend als de gilde van Sint-Jan de Evangelist. De term ‘librariërs’ wees aanvankelijk vooral op boekhandelaars en ondernemers, maar werd gaandeweg als overkoepelende term gebruikt voor ambachten die instonden voor de boekproductie, zoals kopiisten, boekbinders, verluchters of miniaturisten, drukkers, perkamentverkopers, perkamentmakers, schoolmeesters, boekverkopers en -ondernemers.¹⁵ Brugge was, naast Parijs, de enige stad in Europa waar de verluchters vanonder de vleugels van de gilde van Sint Lucas – de gilde van de beeldenmakers en

kunsttakken. In Tova Franck, “Pracht en praal op bestelling. Een prosopografische studie van ‘kunstenars’ aan het Bourgondische Hof, 1425-1435,” (Masterproef, Universiteit Gent, 2023), 53.

¹² Franck, “Pracht en praal op bestelling,” 57-8.

¹³ Bernard Bousmanne, Elena Savini, Jessica Pranger en Olivier Delsaux, *The Library of the Dukes of Burgundy* (London: Harvey Miller Publishers, 2020), 42.

¹⁴ Waaronder enkelen opgesomd door Bousmanne, ‘Lodewijk van Gruuthuuse, Jean d’Auxy, de hertogen van Croÿ en van Kleef’ in Bernard Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant. Miniaturist aan het Bourgondische Hof in de 15de eeuw*, (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1997), 2;

Voor een uitgebreide lijst en bespreking van verzamelaars van manuscripten zie: Hanno Wijsman, *Luxury bound. Illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400 – 1550)*, (Turnhout: Brepols, 2010); Jan Dumolyn en Frederik Buylaert, “De wereld van Eyck. Hofcultuur, luxeproductie, elitaire patronage en sociale distinctie binnen een stedelijk netwerk,” In *Van Eyck. Een optische revolutie*, eds. Maximiliaan Martens, Till-Holger Borchert, Jan Dumolyn, Johan De Smet en Frederica Van Dam (Veurne: Hannibal, 2020), 105.

¹⁵ Joris Reynaert, “Boekbinders, scrivers en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. Het traditionele ambacht tegenover de drukpers. Breuk of continuïteit?” in *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd* (Academia Press, 2004), 85-102.

de zadelmakers – vandaan geraakten.¹⁶ Zowel in Gent, Antwerpen, Brussel, Doornik, als Londen en Firenze, deelden de schilders en verluchters hetzelfde ambacht en onderhielden ze steeds een moeilijke relatie.¹⁷ De onenigheid ging meestal over het maken van ‘beildekins’ en het hanteren van het penseel, dat de schilders opeisten als hun monopolie.¹⁸ Een reeks oorkonden die werd uitgevaardigd tussen 1403 en 1457 getuigt van de strubbelingen tussen de beeldenmakers en de verluchters.¹⁹ Rond 1400 kwamen deze fricties tot een hoogtepunt: in 1403 vaardigde de Brugse schepenbank een oorkonde uit waarin besloten stond dat het maken van afbeeldingen geen alleenrecht van de schilders was, maar voor eenieder vrij om te doen. Een akte uit 1426 bepaalde, onder andere, dat verluchters een merkteken en 40 schellingen parisis (d.i. 40 d. g. of 3 s. 4 d. g.)²⁰ moesten binnenbrengen bij de deken van de beeldenmakers. In 1457 kwam de beslissende akte die de verluchters officieel uit hun ondergeschikte positie tegenover de beeldenmakers haalde. Een werkelijke librariërs-gilde kreeg vorm: reglementeringen werden vastgesteld omtrent een verplicht poorterschap, lidgelden en een monopolie op de boekproductie. De rekeningen van de gilde beginnen pas in 1454, maar in akten uit 1426 wordt al over *ghezellen* gesproken, wat al een bestaan van de gilde doet vermoeden.²¹ Niettemin bleef na 1457 een connectie met de beeldenmakers bestaan, onder andere in de vorm van dubbel lidmaatschap: de schilder *Arnoud de Mol*, een *Coppin*, de *beldemakere* en *Clays Knodde*, de *beildemakere* zijn

¹⁶ Dit ambacht omvatte de schilders, de klederschrijvers, de zadelmakers, de glazenmakers en de spiegelmakers. De schilders verrichtten zowel artistiek als decoratief werk, de klederschrijvers werkten enkel op doeken. Jan Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders. Archivalisch en materiaal-technisch onderzoek,” (Phd diss. Katholieke Universiteit Leuven; Universiteit Gent, 2024), 38; Elisa Bonduel, “De gekochte poorters van Brugge. Een socio-economische studie over de aantrekking naar Brugge in de 14de en 15de eeuw,” (Masterproef, Universiteit Gent, 2018), 103.

¹⁷ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 231. Heleen Wyffels, *Women and work in early modern printing houses. Family firms in Antwerp, Douai and Leuven (1500-1700)*, (Phd. Dissertation, Katholieke universiteit Leuven, 2021), 52.

¹⁸ Schouteet, “Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge,” in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 100, nr. 1-3 (1963): 228; Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 231-4; W.H.J. Weale, “Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges,” *Le Beffroi* 4 (1872-3), 238-53. Nathalie Vernimme, “Het librariërs-gilde te Brugge. Een sociaal-culturele studie,” (Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1995), 16-21.

¹⁹ Weale (4), 238-53.

²⁰ Marc Boone, “Muntgeschiedenis Middeleeuwen,” in *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?, Deel 3a: hulpwetenschappen*, ed. Jan Art (Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1995), 155.

²¹ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 231-4; Albert Schouteet, “Inventaris van het archief van het voormalige gilde van de Librariërs en van de vereniging van de schoolmeesters te Brugge,” *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 100, nr. 1-3 (1964): 228-234; Weale, “Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges,” 238-53.

bijvoorbeeld te vinden in de rekeningen van de librariërs.²² De verluchter Willem Vrelant bezat een woning te midden het schilderskwartier, dat daarvoor ook toebehoorde aan de schilder Colaerd Nachtegale.²³ Daarnaast bestelde Vrelant in 1478 een schilderij bij Hans Memling, waarop hij en zijn vrouw op de zijpanelen werden afgebeeld. Dit stuk versierde het altaar van de kapel in de Eekhoutabdij dat dienstdeed als ‘verenigingshuis’ van de librariërs.²⁴

1.2 Organisatie

Gilden boden economische, religieuze en sociale voordelen aan poorters. Binnen hun beroep of vak legden ze de lonen en prijzen van hun koopwaar en producten aan banden, boden ze mogelijkheden tot beroepsopleiding, hadden ze een ambachts- of handelsmonopolie en reguleerden ze de kwaliteitstandaard van hun producten. Bovendien fungeerden ze als sociaal vangnet, door middel van morele- en financiële steun aan haar leden en familie. Op heiligendagen, feestdagen en bij sterfgevallen voorzag de gilde de gepaste rituelen in de vorm van processies, vaandels, feestmalen, missen en drinkgelagen.²⁵ De librariërs-gilde was een gilde van middelmatige omvang die bestond uit een deken, vindere, een klerk en haar leden. Net als de schuttersgilden, waren de librariërs georganiseerd naar het voorbeeld van de ambachtsgilden. De deken, die ieder jaar werd verkozen op Sint-Jansdag in december (27 december), stond als verantwoordelijke van de gilde in voor de (financiële) regelingen. De vindere, op hun beurt verkozen door de nieuwe deken en gouverneur, moesten erop toezien dat deze regelingen werden gevolgd en dat de gilde haar eigenheid en doel behield²⁶ In de librariërs-gilde werden de *vindere*, *zorgers* genoemd

²² Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 45; Weale (4), 257, 263, 272, 294; SAB, 314. Memorielijst van de Beeldenmakers, 16.

²³ Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 98

²⁴ Maximiliaan Martens, “Artistic patronage in Bruges institutions, ca. 1440-1482,” (PhD diss., Santa Barbara: University of California, 1992), 330-2; Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 99; André Vandewalle, “De librariërs-gilde te Brugge in zijn vroege periode,” in *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli-18 oktober 1981*, ed. Willy Leloup (Brugge: Stad Brugge, 1981), 42.

²⁵ Maryanne Kowaleski en Judith M. Bennett, “Crafts, guilds, and women in the Middle Ages. Fifty years after Marian K. Dale,” *Signs* 14, nr. 2 (1989): 474.

²⁶ Laura Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*, (Woodbridge: Boydell, 2016), 53-6.

en varieerde hun aantal van drie tot dertien per jaar.²⁷ Voor de kernleden was het verplicht om aan alle activiteiten en festiviteiten deel te nemen.²⁸ De secundaire leden, waartoe alle vrouwen gerekend werden, waren echter enkel welkom op de jaarlijkse heiligenfeesten.²⁹ Vrouwen werden dus regelmatig uitgesloten van stemmingen (voor reguleringen of bestuursleden) en (ceremoniële) vergaderingen en konden geen enkele bestuursfunctie opnemen.³⁰ Doordat deze functies toegang gaven tot de schepenbanken en de raad van de stad, werden deze in alle organisaties afgesloten voor vrouwen.³¹ Ogilvie's onderzoek bevestigde dit als een algemene trend in de Europese gilden.³² Omdat de librariërs-gilde een beroepsgroepering was die eeuwen later dan de oude ambachten het licht zag, werd hen de toegang tot politieke inspraak ontzegd en was bijgevolg de strikte ban op vrouwen die de ambachten in het vaandel droegen, minder 'noodzakelijk'.

Over het exacte karakter van de librariërs-gilde zijn enkele opinies opgeworpen vanwege de vele inconsequente benamingen voor verscheidene middeleeuwse groeperingen. Professor Paul Trio van de KULeuven, een fervent aanspoorder van dit debat, poogde meermaals deze knoop vol overtuiging door te hakken.³³ Deze scriptie betwist zijn overtuiging echter op basis van de bevindingen die mijn onderzoek opbracht. Hoewel de ordonnanties die het schepencollege uitvaardigde in 1457 spreken over een poortersnering van librariërs, gelooft Trio dat dit niet de corporatie

Indien regels overtreden werden moesten zij een straf 'vinden', vandaar de term. In Peter Stabel, Jeroen Puttevils, Jan Dumolyn, Bart Lambert, James M. Murray en Guy Dupont, "Production, markets and socio-economic structures II, c.1320-c.1500," In *Medieval Bruges: c. 850-1550*, eds. Andrew Brown en Jan Dumolyn (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 227-8.

²⁷ Eef Segers, "Het profiel van de deken. Een sociaaleconomische benadering van de deken van de librariërs-gilde te Brugge ca. 1450-1500: een prosografische benadering," (Masterproef, Universiteit Gent, 2018), 116-20.

²⁸ Van de vele feesten is niet al te veel overgeleverd. Voor een verdieping in de misvieringen, feesten en rituelen in de librariërs-gilde, zie Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 142-164.

²⁹ Paul Trio, "Colard Mansion and the Bruges guild of book producers and merchants (1457/58-1484)," in *Colard mansion. Incunabula, prints and manuscripts in medieval Bruges*, eds. Evelien Hauwaerts, Evelien De Wilde, Ludo Vandamme, en Renaud Adam. C. (Gent: Snoeck, 2018), 44-5.

³⁰ Sheilagh Catheren Ogilvie, *European guilds. An economic analysis* (Princeton (N.J.): Princeton university press, 2018), 261; Segers, "Het profiel van de deken," 32.

³¹ Stabel et al., "Production, markets and socio-economic structures II, c.1320-c.1500," 227; Segers, "Het profiel van de deken," 32.

³² Ogilvie, *European guilds*, 261.

³³ Onder andere in Paul Trio, "Confraternities as such, and as a template for guilds in the Low Countries during the medieval and the early modern period," in *A companion to medieval and early modern confraternities*, uitgegeven door Konrad Eisenbichler, 23-44. Leiden: Brill, 2019.

is waartoe de hier bestudeerde rekeningen op van toepassing zijn.³⁴ Hij benadrukt dat het woord '(nering- of ambachts)gilde' meer religieus getint is, waar louter 'nering' of 'ambacht' op een economisch gerichte organisatie wijst. Maar in middeleeuwse bronnen worden de termen gilden, ambachten en neringen variabel gebruikt. Daarbij wordt niet in elke taal onderscheid gemaakt in benamingen van deze organisaties. Zo hanteert de Engelse taal het woord 'guild' voor elk van bovenstaande gevallen. In een andere ordonnantie uit 1457 staat te lezen dat wie *haerlieder brood daermede winnende* als librariër, verplicht lid moet zijn van de gilde van Sint-Jan.³⁵ Volgens Trio gold deze reglementering echter niet wederkerig: niet iedereen die lid was van de gilde moest volgens hem een arbeid binnen de boekproductie uitvoeren. Trio's theorie hamert erop dat de librariërs-gilde geen nering was maar hoofdzakelijk een religieuze broederschap. Volgens hem was deze daarom toegankelijker en toleranter opgesteld jegens vrouwen en clerici, die voornamelijk puur devotieel lid zouden zijn geweest en niet in de boekproductie werkten.³⁶ Maar juist van clerici is het gekend dat zij een belangrijke spil waren in de boekproductie en – zoals deze thesis zal aantonen – vrouwen ook. Hierbij rijst de vraag waar Trio zich op baseerde om te stellen dat het verplichte lidmaatschap niet wederkerig was en waar hij de informatie haalde over de inactiviteit van vrouwen en clerici waarmee hij die niet-wederkerigheid onderbouwde. Trio's standpunt lijkt beïnvloed door veronderstellingen die historisch gegroeid zijn en die hij hanteert als feiten, terwijl deze nog niet voldoende onderzocht waren. Verscheidene elementen bieden hem een tegenargument; hoewel de librariërs formeel geen ambacht mochten vormen, vertoonde hun corporatie daar de facto wel veel gelijkenissen mee, vooral op vlak van productie en reglementering zoals het verplichte inschrijvingsgeld en jaargeld, het productiemonopolie en de organisatie van de gilde. Daarnaast is er zichtbaar bewijs van professionaliteit van heel wat vrouwen in het

³⁴ Weale (4), 245-51; Neringen waren beroepsgroeperingen die later dan de ambachten werden opgericht en die daardoor de boot hadden gemist die toegang bood tot politieke posities in de stad; daarnaast kenden ze ook een minder strikte regelgeving en konden ze enkel door poorters worden uitgevoerd (vandaar *poortersnering*). In Paul Trio, "Ambacht, nering of neringgilde? De identiteit van het corporatieve karakter van de Brugse librariërs-gilde in de vijftiende eeuw," in *Boeken uit Brugge. Studies over Brugse boekgeschiedenis*, eds. Ludo Vandamme en Renaud Adam (Brugge: Uitgeverij Van de Wiele, 2021), 40.

³⁵ Weale (4), 251-2.

³⁶ Trio, Paul. "L' enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450). Son milieu socio-économique et corporative," in *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993 (Corpus of Illuminated Manuscripts 8; Low Countries Series 5)*, eds. M. Smeyers en B. Cardon, (Leuven, 1995), 726-7; Trio, "Ambacht, nering of neringgilde?" 42.

boekenambacht. Een heel aantal meisjes betaalden lidgeld als leerkind van een mannelijke librariër. Onder de jaarlijks terugkerende rubriektitel 'leerkinderen en nieuwe gildebroeders' staan soms meisjes die ons als dochter van een niet librariër worden bekendgemaakt en van wie het omwille van hun jeugdige leeftijd aannemelijk is dat ze aan hun leerperiode begonnen bij een librariër en niet louter onafhankelijk van hun ouders lid werden van een broederschap. Maar ook enkele vrouwen werden – als leermeester – in verband gebracht met een *leermeyskin*. Anderen leren we zelfs kennen als *verlichtighe*. Deze vrouwen vernoemde Trio echter niet. Hij meldde enkel dat sommige weduwen en echtgenotes van librariërs lidgeld betaalden.³⁷ De lage inkomstarieven en de tolerante houding tegenover vrouwen in de gilde tonen zeker wel aan dat de organisatie verschilde van een ambacht en overeenkomsten had met een broederschap. Maar wegens de grote hoeveelheid leden uit de rekeningen die in het boekenvak economisch actief waren, kan het bestaan van een ambachtsnering van librariërs naast de groepering waartoe de rekeningen behoren niet bevestigd worden, misschien zelfs eerder ontkend.

³⁷ Trio, "Ambacht, nering of nering-gilde?" 42; Vandewalle, "De librariërs-gilde te Brugge in zijn vroege periode," 42.

1.3 De librariërs-gilde: een mixed-sex gilde

TABLE 5.1: Gender Typology of European Guilds

	Type 1	Type 2	Type 3	Type 4	Type 5
	All masters are female	Masters can be either male or female	No female masters, but widows can continue workshop	No female masters, no widows' rights, some female workers	No female masters, no widows' rights, no female workers
Prevalence in Europe					
No. observations in guilds database	55	343	numerous	52	45
Estimated % of total European guilds	0.06%	0.38%	c. 99%	< 0.06%	< 0.06%
Summary assessment of prevalence	very rare	rare	dominant	very rare	very rare
Proportion of females among:					
Guild officers	very few	very few	< 1%	0%	0%
Independent masters	100%	c. 22%	0%	0%	0%
Masters' widow(er)s running workshop	a few	a few	8%	0%	0%
Journeyman	100%	minority	0%	0%	0%
Apprentices	100%	4-13%	very few	0%	0%
Wage or piece-rate workers	majority	some	some	some	0%
Master's spouse may work	usually	usually	usually	seldom	never
Master's daughters may work	usually	usually	sometimes	seldom	never
Master's maidservants may work	usually	usually	seldom	seldom	never
Master's other female relatives may work	rarely	rarely	rarely	never	never
Females outside masters' households may work	never	never	never	never	never

Source: Typology based on Schmidt 2009, 173. Percentages based on analyses in this chapter.

Figuur 2: Tabel, gebaseerd op de vijf types gilden van Ariadne Schmidt, op basis van hun toegankelijkheid voor vrouwen, uit Ogilvie, *European guilds*, 236.

Hoewel gilden zich over het algemeen afsloten voor vrouwen en zich profileerden als mannenbastion, is hier tussen steden, regio's en ambachten onderling veel verschil in. Ariadne Schmidt onderscheidde vijf types van gilden, gebaseerd op hun toegankelijkheid jegens vrouwen.³⁸ Het ene uiterste, type 1, was een geheel vrouwelijke gilde met vrouwen als meesters, gezellen en leerkinderen. Hun bestuur was óf (tijdelijk) geheel vrouwelijk maar werd wel verkozen door het mannelijk stadsbestuur óf bestond uit louter mannen die meestal zelf niet eens de vakstiel eigen waren. Daarbij werden ook hier regels gehandhaafd die de vrouwen afhankelijk maakten van een samenwerking met mannen.³⁹ De bekendste voorbeelden zijn de vrouwengilden uit Parijs, Rouen en Keulen, die zich alle drie toespitsten op

³⁸ Ariadne Schmidt, "Women and guilds. Corporations and female labour market participation in early modern Holland," *Gender and History* 21, nr. 1 (2009): 173-7. Ter illustratie implementeerde ik bovenstaande tabel, die Ogilvie opstelde aan de hand van de vijf types, gebaseerd op haar waarnemingen. In Ogilvie, *European guilds*, 236.

³⁹ De vrouwen van de vrouwelijke spinstergilde van Keulen waren bijvoorbeeld afhankelijk van hun mannelijke familieleden voor het verhandelen van hun producten. In Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 482-3.

textielnijverheid.⁴⁰ Het ander uiterste, type 5, was een gilde waar geen enkele vrouw op geen enkel niveau welkom was. Het meest voorkomend type was nummer 3, waarin vrouwen uit de gilde werden geweerd, maar weduwen wel (tijdelijk of onder voorwaarden) de *business* van wijlen echtgenoot mochten voortzetten. De librariërs-gilde van Brugge viel in de vijftiende eeuw onder type 2, dat Schmidt definieert als *mixed-sex* gilden. Hierbij kon een vrouw elke functie uitoefenen, behalve die van bestuurslid. Aangezien gender een algemeen aanvaard criterium was ter uitsluiting uit gilden, zijn type 1 en 2 zeer zeldzaam.⁴¹

Zelfs de *mixed-sex* gilden waren hoofdzakelijk mannelijk en handelden beperkend tegen hun vrouwelijke collega's. Restricties verschilden afhankelijk van de gilde, maar een constante was dat vrouwen steeds de minder prestigieuze en lager betaalde aspecten van het ambacht vervulden, dat hen bepaalde werkplaatsen of -tuigen werd ontzegd, dat ze niet mochten deelnemen aan festiviteiten en ze niet in het bestuur mochten zetelen, waardoor hen op die manier elke vorm van zeggenschap en inspraak werd ontnomen.⁴² Ook de librariërs-zusters hebben mogelijks deze discriminatie ondergaan, al ontbreekt ons hier schriftelijk bewijs over. Ogilvie onderscheidde twee soorten *mixed-sex* gilden: die waar vrouwen hetzelfde ambacht als mannen uitvoerden en die waar vrouwen een arbeid dat als 'vrouwelijk' werd gepercipieerd, uitvoerden. Ariadne Schmidt rekende hen beiden als gemengde gilden, terwijl Ogilvie enkel diegene waar vrouwen hetzelfde arbeid als mannen uitvoerden, als *mixed-sex* gilden accepteerde.⁴³ Haar onderzoek toonde aan dat, wanneer zelfs beide varianten in rekening worden gebracht, nauwelijks 0,40% van alle Europese gilden tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne tijd een *mixed-sex* gilde was (waarvan de hoogste concentratie in middeleeuws Parijs en Gent).⁴⁴ De waarde van de overlevering van de rekeningen van de librariërs wordt hier nogmaals mee verduidelijkt. Ik vond gildezusters van de librariërs-gilde die – net als mannen – aan het werk waren als verluchter, boekbinder, boekverkoper, ondernemer en kopiist. De librariërs-gilde behoort dus overduidelijk tot 'de echte' *mixed-sex* gilden.

⁴⁰ Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 481-3.

⁴¹ Ogilvie, *European guilds*, 235-7.

⁴² Ruth Mazzo Karras, "This skill in a woman is by no means to be despised," in *Medieval fabrications. Dress, textiles, clothwork, and other cultural imaginings. The new Middle Ages.*, ed. E.J. Burns, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 90; Ogilvie, *European guilds*, 247-8, 285.

⁴³ Schmidt, "Women and guilds," 173-4.

⁴⁴ Ogilvie, *European guilds*, 244.

2. Status Quaestionis

Hoewel onderzoek over de Vlaamse schilder- en minatuurkunst talrijk is en de Brugse librariërs-gilde hierbij niet verloochend werd, werden de vrouwen uit deze gilde dat wel. Dit ligt in lijn met de geschiedschrijving die tot de 20e eeuw focuste op vooraanstaande mannen en belangrijke gebeurtenissen met mannen in de hoofdrol. Voornamelijk Angelsaksische feministische historische werken zoals Joan Scotts *Gender: A useful Category of historical analysis* uit 1986 brachten hier verandering in en maakten dat vrouwengeschiedenis (en later gendergeschiedenis) beschouwd werd als een valabele stroming binnen de geschiedkunde.⁴⁵ In de negentiende- en vroeg twintigste eeuw werd in de (kunst)geschiedenis de waarde van de overgeleverde archiefstukken van de (luxe)ambachten herontdekt. Deze stukken werden in oppervlakkige studies en meestal niet-kritische uitgaven getranscribeerd en gepubliceerd.⁴⁶ De in 1838 opgerichte *Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* (het hedendaagse *Genootschap voor geschiedenis te Brugge*) richtte haar focus meermaals op de geschiedenis van de kunsten. Dit tijdschrift bevat veel van de vroegste studies, transcripties en publicaties van de gilde van de beeldenmakers en zadelmakers, en de gilde van de librariërs.⁴⁷ In 1866 verscheen een publicatie van de *Société d'émulation* die verscheidene documenten behield over de gilde van Sint-Lucas. Achteraan de publicatie staat een alfabetische lijst van alle namen uit het gildeboek met informatie over familie, beroep, meesterschap, leerknappen en dergelijke. Heel wat librariërs of familieleden staan hierin vermeld.⁴⁸ In 1872-73 publiceerde W. H. James

⁴⁵ Joan W. Scott, "Gender. A useful category of historical analysis," *The American Historical Review* 91, nr. 5 (1986): 1053-75.

⁴⁶ Enkele voorbeelden zijn: Charles Louis Carton, *Enlumineurs et calligraphes de la Flandre* (Bruges: Vandecasteele, 1849); C. van den Haute, "Documents inédits concernant les libraires et maîtres d'école de Bruges," *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 59 (1909); Charles Louis Carton, *obituaire de la ghilde de saint Luc* (S.l.: s.n., 1822); Désiré Vande Casteele, *Keuren 1441-1774, Livre d'admission 1453-1574, et autres documents inédits concernant la ghilde de St-Luc, de Bruges; suivis des keuren de la corporation des peintres, sculpteurs et verriers de Gand* (Bruges: Vandecasteele-Werbrouck, 1867); Paul Durrieu, *L'enlumineur et le miniaturiste* (Paris: Picard, 1910); W.H.J. Weale, "Documents inédits sur les peintres brugeois," *Le Beffroi*, 3 (1866-70): 231-245; W.H.J. Weale, "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges," *Le Beffroi*, 2 (1864): 298-319.

⁴⁷ *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*. Bruges: *Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* (1838-heden). <https://genootschapvoorgeschiedenis.be/>

⁴⁸ Wat nogmaals de aanhoudende connectie tussen de gilde van Sint-Lucas en Sint-Jan weergeeft. F. van de Putte, "Troisième Partie: table alphabétique et notes," *Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 18 (1866): 243-414.

Weale in *Le Beffroi*, een periodiek tijdschrift voor *Art, Héraldique* en *Archéologie* een transcriptie van zowel de ordonnances als de rekeningen van 1454 tot 1499 van de librariërs-gilde.⁴⁹ Weale had het kunsthistorisch tijdschrift zelf opgericht, schreef er zelf ook de meeste artikels voor en wijdde veel tijd en onderzoek aan de librariërs.⁵⁰ Zijn transcriptie van de rekeningen werd voor deze thesis gebruikt als de basisbron. Omwille van een vlottere consultatie dan de vijftiende-eeuwse handgeschreven rekeningen verwijs ik bij het noemen van de rekeningen naar de uitgave van Weale. Hoewel Weale de namen van de vrouwen publiceerde in de rekeningen in *Le Beffroi*, kregen ze nooit een grondige aandacht. Wanneer enkele gildeleden en hun relaties onderling in het vizier kwamen, gebeurde dat stevast bij de enkele grote namen uit de gilde, zoals Willem Vrelant, Phillipe de Mazerolles en Loyset Liedet.⁵¹

Doorheen de twintigste eeuw besteedden artikels en hoofdstukken over de librariërs-gilde doorgaans een alinea tot een pagina aan de vrouwen waarin louter werd vermeld dat ze met een relatief aanzienlijke hoeveelheid aanwezig waren. Een voorbeeld is het korte hoofdstuk over de librariërs voor een tentoonstelling in 1981, geschreven door André Vandewalle, toenmalig hoofdarchivaris van het Brugse stadsarchief, waarin hij het volgende aan de gildezusters wijdde: 'Van het begin af waren ook vrouwen lid. Dit waren dan niet alleen echtgenoten, weduwen en dochters van librariërs, maar ook vrouwen die zelf het beroep uitoefenden of aanleerden: «Kerstinekin Yweins, de verlichteghe», «der vrouwe Kerstiers leermeiskin», enz.'⁵² Meer woorden maakte Vandewalle niet aan hen vuil. Zijn voorganger Albert Schouteet zweeg zelfs over de vrouwen in zijn inleiding op de inventaris van het archiefbestand van de librariërs-gilde.⁵³

⁴⁹ W. H. J. Weale, "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges," *Le Beffroi* 4 (1872-73), 111-9, 238-337.

⁵⁰ Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 54; H. P. M. "The late mr. W. H. James Weale," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 30, nr. 171 (1917): 241-2.

⁵¹ Voor Willem Vrelant: Bernard Bousmanne, *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur. Willem Vrelant, un aspect de l'enluminure dans les Pays-Bas méridionaux sous le mécénat des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire* (Bruxelles: Bibliothèque royale de Belgique, 1997); Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*.

Voor Phillipe de Mazerolles: Paul Durrieu en Charles, *Livre de prières peint pour Charles le Téméraire par son enlumineur en titre Philippe de Mazerolles, le maître de la Conquête de la Toison D'or* (Paris: Leroux, 1916).

Voor Loys Liedet: Bousmanne et al., *The library of the dukes of Burgundy*, 41-2.

⁵² Vandewalle, "De librariërs-gilde te Brugge in zijn vroege periode," 42.

⁵³ Albert Schouteet, "Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs".

De twee studenten die vóór mij hun thesis aan de librariërs-gilde wijdden, Nathalie Vernimme (1995) en bovenstaande Eef Segers (2018), lieten de aanwezigheid van vrouwen wel eens vallen, maar gingen hier niet dieper op in. Wel sprak Vernimme haar co-promotor Paul Trio al tegen over zijn overtuiging die hij in meerdere publicaties blijft maken over het vermeende broederschapskarakter van de librariërs-gilde.⁵⁴ Het betreft de overtuiging die ik besprak in het vorig hoofdstuk: de gilde zou een broederschap geweest zijn omdat er veel vrouwen in zaten die niet actief waren zijn in de boekproductie.⁵⁵

2.1 Prosopografische studies over de librariërs- of schilders-gilden in Brugge en Gent

Een prosopografische studie van de Brugse librariërs-gilde is nog niet ondernomen. In Gent hoorde een deel van de verluchters bij de gilde van de beeldenmakers, dat deel is opgenomen in de prosopografie van Els Cornelis, die dateert uit 1984.⁵⁶ In 1463 werd er een onderscheid gemaakt tussen de Gentse *verlichters met den pincheelen* en *verlichters met der penne*.⁵⁷ Wanneer een verluchter randversieringen of miniatures met een penseel aanbracht in een manuscript, moest deze één vierde van het lidgeld van de Sint-Lucasgilde betalen. Het zijn die verluchters die in Cornelis haar prosopografie te vinden zijn. De Brugse Sint-Lucasgilde, die vanaf 1457 officieel geen verluchters bevatte, werd door Jan Verheyen onderzocht. Hij nam de schilders onder de loep die werkzaam waren na van Eycks dood in 1441 en het meesterschap verkregen vóór de dood van Pieter Cristus in 1475.⁵⁸ Omdat er een contact bleef bestaan tussen beide gilden, bleek zijn doctoraatsthesis meermaals hulpvaardig. Joannes vanden Maagdenberg werkt op dit moment zijn doctoraat af dat een sociale-netwerk analyse zal bieden van de beeldenmakers uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.⁵⁹ Eef Segers voltooide in 2018 haar thesis waarin ze de dekens van de librariërs-gilde onderzocht. Ze beaamde dat de focus van het onderzoek omtrent de

⁵⁴ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 113-4.

⁵⁵ Trio, "L'Enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450)," 727; Trio, "Ambacht, nering of neringgilde," 42-3.

⁵⁶ Els Cornelis, "De kunstenaar in de late middeleeuwen. De sociaal-economische positie van de meesters van het Gentse schildersambacht," (Licenciaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984).

⁵⁷ Cornelis, "De kunstenaar in de late middeleeuwen," 14; Smeyers, *Vlaamse Miniaturen*, 132.

⁵⁸ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 37.

⁵⁹ Joannes van de Maagdenberg, "The social networks of fifteenth-century Bruges," (lopend doctoraatsonderzoek, waarvan de auteur zo vriendelijk was al enkele resultaten mee te delen).

librariërs steeds oppervlakkig bleef.⁶⁰ Haar prosopografische fiches van de negentien dekenen tussen 1454 en 1499, bevatten echter vooral informatie die ze vond in de rekeningen zelf en een focussen niet zozeer op andere bronnen en literatuur. Hiermee was de librariërs-gilde duidelijk nog steeds niet uitgepluisd. Ook Segers opperde voor een verder onderzoek naar de librariërs-gilde, tevens naar de secundaire leden, waartoe de gildezusters behoorden.⁶¹

2.2 Eerdere studies over de vrouwen uit de Brugse librariërs-gilde

Sinds het einde van de 20e eeuw verschenen enkele beknopte hoofdstukken over de vrouwen van de librariërs-gilde. Leen Huet en Jan Grieten schreven in 1991 een boek over vrouwelijke kunstenaars in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden.⁶² In een hoofdstuk gewijd aan de vijftiende- en zestiende-eeuwse miniatuurkunst komen ook de librariërs ter sprake. Ze bieden daarin een kort en bondig overzicht van de gilde zelf en de *agency* van de gildezusters. Ze focussen op Vrelants atelier ter illustratie, wat niet verwonderlijk is aangezien Huet en van Grieten zich beroepen op Bousmannes werk over Vrelant. Daarbij is zijn atelier een interessante casus aangezien daar zeker vijf vrouwen en maar één man (naast Willem Vrelant zelf) actief waren.⁶³ Ook Thérèse de Hemptinne publiceerde over schrijvende vrouwen, zowel in religieuze context als in de stedelijke scriptoria. Volgens haar waren de moderne devotie en de grote vraag naar geïllumineerde manuscripten, de twee hoofdfactoren van een aanwezige vrouwelijke participatie in de boekkunst.⁶⁴ De enkele begijnen die bij de librariërs-gilde zaten, lagen volgens Hemptinne meer in lijn met de kopieertraditie van de Moderne Devotie. Zestig tot zeventig procent van de handschriften in de volkstaal zouden in kloostercontext geschreven zijn, waarvan de meesten in het kader van de Moderne devotie. Ze benadrukt dat zeker ook enkele begijnen op bestelling en tegen betaling werkten in de librariërs-gilde.⁶⁵ Alain Arnould en Anne Margreet As-Vijvers onderzochten de schriftelijke bezigheden in het

⁶⁰ Segers, "Het profiel van de deken," 12-3.

⁶¹ Segers, "Het profiel van de deken," 98.

⁶² Huet en Grieten, *Oude meesteressen*.

⁶³ Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 63-8; Bousmanne, *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur*; Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*.

⁶⁴ Thérèse de Hemptinne, "Scribers en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïsten in de laatmiddeleeuwse Nederlanden," *In Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd*, ed. Herman Pley (Gent: Academia, 2004), 53.

⁶⁵ de Hemptinne, "Scribers en hun colofons," 137-9.

karmelietessenklooster van Sion en focusten daarbij op de verluchter Cornelia van Wulfschkerke die werd opgeleid door een gildezuster van de librariërs-gilde.⁶⁶ Dit licht ik verder in de thesis nog uitgebreid toe.

De kunsthistoricus Marc Gil was de volgende die, in 2011, de librariërs-vrouwen onder de loep nam. Hij wijdde een hoofdstuk aan hen in een artikel over vrouwelijke kunstenaars in de vijftiende eeuw.⁶⁷ Hij sprak echter over een excessief aantal gildeleden: Gil telde 2426 leden, waarvan 592 vrouwen.⁶⁸ Mijn vermoeden over hoe hij tot dit resultaat kwam, bespreek ik in hoofdstuk 5. Eef Segers in 2018 telde 654 leden, wat Gils berekening tot bijna het viervoudige van haar telling maakt.⁶⁹ Deze leden staan allen opgelijst achteraan haar thesis, maar haar alfabetische lijst bleek jammer genoeg geen betrouwbaar referentiepunt.⁷⁰ Sommige namen ontbreken, andere zijn verkeerd geschreven, sommige naamsvarianten zijn niet samengevoegd, en weer andere zijn ten onrechte wel samengevoegd. Het oplijsten van verkeerdelijk geïnterpreteerde namen resulteerde zo in een foutieve telling. Zo noteerde ze de naam *van Heede*, als *van Eecke*. Ook het ledenaantal van Segers mag dus betwist worden. Het onderzoek naar het exacte aantal mannelijke leden is niet de focus van mijn thesis, daarbij is het ook een monnikenwerk om betrouwbare cijfers voor te leggen, zoals blijkt uit de enorme discrepantie tussen de cijfers van Gil en van Segers, hetgeen stof kan zijn voor een volgend onderzoek.⁷¹ Mijn vermoedens over Gil's grote misrekeningen worden besproken in het hoofdstuk over demografie. Helaas is Gil's artikel het enige dat een expliciete vermelding maakt van het aantal vrouwen in de Brugse librariërs-gilde en baseerde menig academicus zich hier al op, zoals recentelijk in het boek *Wijvenwereld* dat in 2019 verscheen. Jelle Haemers en Nena Vandeweerd spraken hierin over een 'ledenlijst', maar zo'n bron is niet bewaard gebleven van de librariërs, enkel uit de bewaarde rekeningen kunnen de lidmaatschappen gehaald worden. Verder spraken ze van 'het ambacht van librariërs', maar de librariërs-gilde was geen ambacht, want ze is veel later opgericht dan de echte ambachten. Tenslotte

⁶⁶ Alain Arnould, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkerke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges* (Bruxelles: Vicariat général des Dominicains, 1998); Anne Margreet W. As-Vijvers, "Manuscript production in a Carmelite convent. The case of Cornelia von Wulfschkerke," in *Books of Hours reconsidered*, eds. Sandra L. Hindman en James H. Marrow (London, Turnhout, 2013), 279-96

⁶⁷ Marc Gil, "Les femmes dans les métiers d'art des Pays-Bas Bourguignons au XVe siècle," *Clio* 34 (2011): 241-9.

⁶⁸ Gil, "Les femmes dans les métiers d'art des Pays-Bas Bourguignons au XVe siècle," 243.

⁶⁹ Segers, "Het profiel van de deken," 21.

⁷⁰ Segers, "Het profiel van de deken," 169-90.

⁷¹ In het hoofdstuk over demografie wijd ik verder uit over het aantal vrouwen.

meldden ze dat een kwart van de leden vrouw was, mijn onderzoek wees echter aan dat er eerder over een derde kan gesproken worden.⁷² De tentoonstelling *Trots en Troost* waar getijdenboeken in de schijnwerpers staan en die van 4 april 2025 tot 7 oktober 2025 loopt in het Groeningemuseum te Brugge, toont ook het vijftiende-eeuwse manuscript met de rekeningen van de librariërs.⁷³ Helaas baseert de beschrijving zich iets te duidelijk op *Wijvenwereld* aangezien bovenstaande fouten zijn overgenomen.

In 2025 verscheen een boek van de kunsthistorica Carla Rossi in 2025 over vrouwelijke verluchters. Zij begreep dat de Brugse librariërs hierbij niet onbesproken mochten blijven en nam hierbij de gildezusters Tannekin en Babekin Boems, en Marie en Betkin Vrelants onder de loep.⁷⁴ Rossi meent aan deze vier vrouwen verscheidene werken toe te kunnen schrijven, deze manuscripten en miniaturen én bedenkingen bespreek ik in hoofdstuk 7.2.3.

2.3 Vrouwen in de laatmiddeleeuwse kunst- en boekproductie

Om volgende casus te kaderen, is het interessant deze te vergelijken met onderzoek naar librariërs en kunstenaars elders in laatmiddeleeuws Noordwest-Europa. In 2000 deden Richard en Mary Rouse een prosopografisch onderzoek naar 1216 personen uit Parijse administratieve documenten omtrent het boekenambacht uit 1275 en 1323, die allen een rol speelden in de boekproductie- en handel. Van deze 1216 waren er echter maar 38 vrouwen, waarvan vijftien librariërs, tien verluchters, elf perkamentmakers, twee boekbindsters, twee kopiïstes en één printer, hoewel er mogelijks heel wat getrouwde vrouwen waren die met hun echtgenoot werkten.⁷⁵ Ze werden doodgezwegen in de bronnen en verdwenen in zijn naam. Hoewel de data van anderhalve eeuw vóór de onderzochte periode van deze thesis komen, illustreert dit de bijzondere situatie in de vijftiende-eeuwse Brugse librariërs-gilde met 221 vrouwen op de circa 650 leden (als we ons baseren op Segers' telling als de 'meest betrouwbare'). De Parijse verluchter en kopiïste Jeanne de Montbaston was een van deze 38 vrouwen,

⁷² Jelle Haemers, Andrea Bardyn en Chanelle Delameillieure, *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag, 2019), 150.

⁷³ *Trots en Troost: middeleeuwse getijdenboeken en hun lezers*. 4 april 2025 tot 7 oktober 2025. Groeningemuseum, Brugge.

⁷⁴ Carla Rossi, *Beyond the margins. Female illuminators in medieval and renaissance Europe* (Bradford: Ethics International Press, 2025), 87-111, 129-142.

⁷⁵ Gil, "Des femmes dans les métiers d'art," 234; Richard Rouse en Mary Rouse, *Illiterati et Uxorati. Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris, 1200-1300*, 2 volumes (Londen, Harvey Miller Publishers, 2000).

ze werkte samen met haar echtgenoot, maar dook pas op in de bronnen na zijn dood. Jeanne fungeert sinds het onderzoek van Rouse als een prototype van weduwen in het boekenambacht die de *business* van hun echtgenoot overnamen.⁷⁶ Therese Martin beaamt, ook aan de hand van Jeannes casus, dat de 38 vrouwen niet als een absoluut aantal mogen beschouwd worden, maar dat er bij de 1178 neergeschreven mannen, nóg verschillende vrouwen hoorden; echtgenoten, dochters, dienststers en leermeisjes.⁷⁷ Verscheidene landen hebben enkele bekendere vrouwen die een rol speelden in de boekhandel of boekkunst, die ondertussen vaak uitvoerig besproken zijn.⁷⁸ De Franse Jeanne de Montbaston is daarvan een voorbeeld, maar ook de zestiende-eeuwse boekhandelaarsters en drukkers Charlotte Guillard, Francoise de Louvain of Yolande Bonhomme.⁷⁹ In Engeland zijn de eerste gekende vrouwelijke drukkers de weduwe Warwick, in 1527, en Elizabeth Pickering in 1540. Van de laatste zijn zelfs nog enkele boeken overgeleverd. Pickering werkte samen met haar echtgenoot, wiens printatelier ze erfde na diens dood.⁸⁰ Hoewel vrouwen in de boekdrukkunst in een periode actief waren dat de ambachten steeds meer afgesloten werden voor vrouwen, en er dus minder te werkgesteld waren gesteld dan in vijftiende-eeuwse – en vroegere – scriptoria, is er meer kans op overlevering van hun namen. Drukkers en uitgevers zetten hun merkteken, blazoen of naam op de titelpagina, in het voorwoord of in een colofon.⁸¹ Daarbij hebben gedrukte werken uiteraard meer kans op overlevering door de grotere aantallen waarin ze werden geproduceerd. Namen van de enkele vrouwelijke printers, hoewel ze sterk in de minderheid waren, zijn op die manier beter bewaard. De namen waaronder zij de overlevering haalden, werden bepaald door hun relatie met het drukbedrijf. Wanneer een vrouw de drukkerij van haar echtgenoot erfde, maakte ze zich in de colofons bekend als zijn weduwe en gebruikte ze zijn naam;

⁷⁶ Melek Karatas, "Jeanne de Montbaston an illuminating woman," in *Thanks for typing. Remembering forgotten women in history*, ed. Juliana Dresvina (London: Bloomsbury Publishing, 2021), 117-8.

⁷⁷ Therese Martin, "Exceptions and assumptions. Women in medieval art history," in *Reassessing the roles of women as 'makers' of medieval art and architecture*, ed. Therese Martin (Leiden: Brill, 2012), 20.

⁷⁸ Voor een uitvoerige opsomming en bespreking, zie: Corinne J. Saunders en Diane Watt, "Introduction," in *Women and medieval literary culture. From the early Middle Ages to the fifteenth century*, eds. Corinne J. Saunders en Diane Watt (Cambridge: Cambridge university press, 2023);

⁷⁹ Susan Broomhall, "Re-assessing female representation in the print trades in sixteenth-century France," in *Parergon* 18 (2001), 56.

⁸⁰ Barbara Kreps, "Elizabeth Pickering. The first woman to print law books in England and relations within the community of Tudor London's printers and lawyers," *Renaissance Quarterly* 56, nr. 4 (2003): 1053-4.

⁸¹ Broomhall, "Re-Assessing female representation in the print trades in Sixteenth-Century France," 57-60.

als de drukkerij die ze overerfde van haar vader was geweest gebruikte ze haar geboortenaam.⁸²

De in Brussel gevestigde Maykin Verhulst, de Antwerpse Volcxken Diericx, en Myncken Lieftrinck en haar dochters, waren allen prentendrukkers en ondernemers die ook met het penseel te werk gingen in hun werk of daarnaast.⁸³ Maykin Verhulst was vooral schilder, maar getrouwd met een drukker wiens werk ze postuum uitgaf, Lieftrinck was zelf drukker-ondernemer en tweemaal getrouwd met een schilder. De ledenlijsten van de Antwerpse Sint-Lucasgilde getuigen van de afwezigheid van vrouwen bij de boekbinders, graveurs en lettergieters, en een aanwezigheid bij de drukkers en verluchters. Het aantal vrouwen bij laatste stak er met kop en schouders bovenuit. Door strenge regulaties deelden ze in detail mee wie in het ambacht actief mocht zijn, waaronder *dochteren oft vrouwspersoonen*.⁸⁴ De Gentse Clara de Keysere en Agnes vanden Bossche en de Antwerpse Catharina van Hemessen zijn bij de bekendste voorbeelden van vijftiende- en zestiende-eeuwse vrouwelijke schilders. Clara de Keysere schilderde in opdracht van het Engelse en Schotse hof en Catharina van Hemessen aan het hof van landvoogdes Maria van Hongarije.⁸⁵ Agnes vanden Bossche was de eerste vrouw die het vrijmeesterschap verwierf in Gent. Van haar schilderwerk op het belfort en diverse gebouwen, en op vaandels en andere heraldische stukken is jammer genoeg niets overgeleverd.⁸⁶ De Gentse Susanna Horenbout en de Brugse Levina Teerlinck, die beiden uit een lijn van miniaturisten stamden, zijn als miniatuurschilder ook beiden aan het Engelse hof werkzaam geweest.⁸⁷ De meeste vrouwen uit de kunsten en boekproductie wier naam vandaag gekend is – zoals bovenstaanden – waren hoofdzakelijk dochters, echtgenotes en weduwen van

⁸² Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 41, 123, 135; Nathalie Zemon Davis, "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon," *Feminist Studies* 8, nr. 1 (1982): 67.

⁸³ Arthur J. DiFuria, "Towards an understanding of Mayken Verhulst and Volcxken Diericx," in *Women Artists and Patrons in the Netherlands, 1500-1700*, ed. Elizabeth Sutton (Amsterdam University Press, 2019), 157-60, 165; Dirk Imhof, "The enterprising Mynken Lieftrinck. Coloring, printing and selling maps and prints in sixteenth-century Antwerp," *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 42, nr. 3/4 (2020): 220.

⁸⁴ Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 52-59.

⁸⁵ Huët en Grieten, *Oude meesteressen*, 78-90.

⁸⁶ Daniel Lievois en Jeanine Baldewijns, Agnes vanden Bossche. Een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstenares uit het 15de-eeuwse Gent, (Gent: Bijloke-museum, 1996), 7-38, 47-62; Cornelis, "De kunstenaar in de late middeleeuwen," 16.

⁸⁷ Loth van Ackere, *Susanna Horenbout (1503-Vóór 1554) En Levina Teerlinck (1510/1520-1576). Een studie van de bijdrage van twee vlaamse kunstenaresen tot de Engelse miniatuurportretkunst van de zestiende eeuw*, (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2005), 18-52.

meesters in het vak. Deze thesis zal echter aantonen dat dit in de Brugse librariërs-gilde anders lag.

Verder focuste veel onderzoek naar kopiïstes en verluchters in religieuze centra: zowel kloosterszusters als Katharina van Dorne van de Abdij van Averbode, Cornelia van Wulfschkerke uit het Karmelietenklooster van Sion te Brugge of de zusters uit het klooster Jericho te Brussel, als religieuze lekenvrouwen, zoals de bekende Anna Bijns.⁸⁸ Er waren ook lekenvrouwen die als gunst aan kloostergemeenschappen kosteloos manuscripten illumineerden. Zo vervaardigden de Leuvense *verlichtersse* Maria van Bel en de Antwerpse Katherina van Everen, *pictrix* genoemd in de bron, meerdere verluchtingen, initialen en miniaturen voor de abdij van Averbode in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Net als enkele meesteressen uit de librariërs-gilde had zij het atelier van haar overleden echtgenoot, Egidius van Everen, overgenomen en leidde ze leerkinden op.⁸⁹ Ook de Brugse librariër Margarete Keyzers, verkeerdelijk bekend geraakt onder de naam Grietkin Sceppers, valt onder deze categorie.⁹⁰

Onderzoek naar boeken over vrouwen, door vrouwen en voor vrouwen is sinds een dertigtal jaar een actief onderzoeksveld, maar biedt nog veel potentieel op nieuwe vondsten.⁹¹ Sarah Lindenbaums onderzoek naar vroegmoderne vrouwelijke lezers en

⁸⁸ Maurits Smeyers, "De liturgische handschriften der Abdij van Averbode. Een bijdrage tot de studie van de laat-middeleeuwse miniatuurkunst," *Arca Lovaniensis* 2 (1973): 101; Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 68-72; Arnould, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkercke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges*; W. As-Vijvers, "Manuscript production in a Carmelite convent," 279-96; Alain Arnould, "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis," (Phd. Dissertation, 1992), 130-4; Dominique Vanwijnsberghe, "L'Antiphonaire d'Oosteklo et son enlumineur (Cornelia van Wulfschkercke?)," *CeROArt* (2015): 1-30; Patricia Stoop, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun Biechtvaders (ca. 1456 - 1510)*, (Hilversum: Verloren, 2013); M. G. Paijmans, M. D. Veldhuizen, F. M. Dietz, N. Geerdink, I. Leemans en C. V. de Morrée, "Pathways to agency. Women writers and radical thought in the Low Countries, 1500-1800," *Intellectual History Review* 31, nr. 1 (2020): 51-71.

⁸⁹ Ook Catharina Rademakers, *floratrix*, was zo'n gehuwde lekenvrouw. In Smeyers, "De liturgische handschriften der Abdij van Averbode," 97, 100.

⁹⁰ Zie hoofdstuk 7.2.2 boeken gemaakt door vrouwen.

⁹¹ Bijvoorbeeld: Dennis Howard Green, *Women readers in the Middle Ages*, (Cambridge: Cambridge university press, 2009); Lesley Smith, *Women and the book. Assessing the visual evidence*, (London : British Library ; Toronto :University of Toronto Press, 1997); Kathryn Loveridge, Vicki Kay Price, Sue Niebrzydowski en Liz Herbert McAvoy, *Women's literary cultures in the global Middle Ages. Speaking internationally* (Boydell & Brewer, 2023); De vrouwen uit bovenstaande opsomming waren misschien de bekendsten, maar zeker niet de enige vrouwelijke boekproducenten, zie Bijvoorbeeld Laura Light, *Women and the book in the Middle Ages and the Renaissance* (Les Enluminures, 2015); Christine Sciacca, *Illuminating women in the medieval world* (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2017).

boekverzamelaars, was gebaseerd op naaminscripties van de boekeigenares op de schutbladen van haar collectie.⁹² Op deze manier zijn zo al collecties vergaard van 300 tot wel 900 boeken die behoren tot één vrouw. Lindenbaum pleitte voor het implementeren van gender als categorie bij catalogisering van archiefstukken. In de lijn van Scott's inzichten moet gender niet enkel in het historisch onderzoek, maar ook in het opslagen van het 'historisch bewijsmateriaal' een geaccepteerde analysecategorie worden. Vele vrouwen zijn – in haar woorden – 'hiding in plain sight', bewaard in onze archieven en bibliotheken, waarvan het vaak ongeweten is dat een vrouw een rol in het leven van een boek heeft gespeeld. Onderzoek kan echter vrouwen en hun rollen onthullen als schrijvers, kopiisten, verluchters, drukkers, vertalers maar ook als lezers en verzamelaars. Vaak is het (kunst)historisch onderzoek gefocust op de 'grote vrouwen'. Een zeer uitgebreid naslagwerk dat een overzicht biedt van de (bekende) vroegmoderne schrijfsters uit de Nederlanden, werd ons bezorgd door Riet Schenkeveld-van der Dussen, Karel Porteman en Hans Luijten.⁹³ Een overzicht van vrouwelijke schilders tussen 1550 en 1950 publiceerden Ann Harris, Linda Nochlin en Claude Bourguignon in 1981.⁹⁴ Naast de gezusters Boems en moeder en (vermeende) dochter Vrelants, besprak Carla Rossi nog vele andere vrouwelijke miniaturistes, verspreid over Europa (en één in de Verenigde Staten) tussen de achttiende en zestiende eeuw.⁹⁵ Rossi lokaliseerde de religieuze en stedelijke scriptoria waar zij actief waren.⁹⁶

Therese Martin stelde zich een vraag die menig lezer van deze werken over 'grote vrouwen' tergde: 'How many so-called exceptions must there be before we decide that a new rule is in order?'.⁹⁷ Ze kaartte terecht een problematiek aan, namelijk: dat het pas aanvaard wordt dat een kunstwerk door vrouwenhanden is geschapen,

⁹² Sarah Lindenbaum, "Hiding in plain sight. How electronic records can lead us to early modern women readers," in *Women's bookscapes in early modern Britain*, eds. Leah Knight, Micheline White en Elizabeth Sauer (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2018), 193-4.

⁹³ Schenkeveld-van der Dussen, Riet, Karel Porteman, en Hans Luijten, *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Teksten met inleiding en commentaar* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997);

⁹⁴ Ann Sutherland Harris, Linda Nochlin en Claude Bourguignon, *Femmes peintres 1550-1950* (Paris: Ed. des femmes, 1981).

⁹⁵ Rossi, *Beyond the margins*.

⁹⁶ Carla Rossi, "Map of female book production centres in Europe (8th–16th century), showing the monasteries where female scribes and illuminators were active and the urban workshops of individual illuminators," *Organisation pour la protection des manuscrits médiévaux*. <https://www.oprom.eu/map-female-illuminators>.

⁹⁷ Martin, "Exceptions and assumptions," 1.

wanneer daar bewijs voor wordt gevonden. Logica is er niet in dit uitgangspunt aangezien vrouwenamen in realiteit verdwenen in de geschiedenis. Hierbij verwijzend naar de exuberante cijfers uit het onderzoek van Rouse over de Parijse librariërs (38 vrouwen op 1216 personen), noemt Martin vrouwelijke persoonsnamen die de overlevering uit de middeleeuwen gehaald hebben eerder een anomalie.⁹⁸ In dit grote werk met bijdragen van vierentwintig academici worden middeleeuwse vrouwen en hun kunst vanuit een nieuw oogpunt besproken.

2.4 Onderzoek naar vrouwen in ambachten en gilden

Tenslotte was een vergelijking met literatuur over vrouwen in andere gilden en ambachten, en in de laatmiddeleeuwse economische wereld in het algemeen, noodzakelijk om de casus van de librariërs-gilde van Brugge goed te kunnen kaderen in tijd en ruimte. In 1989 publiceerden Maryanne Kowaleski en Judith M. Bennet een prille status quaestionis over werkende vrouwen.⁹⁹ Ze kaartten, aan de hand van vele voorbeelden, aan hoe academici in het onderzoek naar vrouwen, economische activiteiten en gilden, zijn aangewezen op de enkele casussen die ons zijn overgeleverd.¹⁰⁰ Om het vacuüm van een algemene tendens op te vullen, publiceerden zij dit artikel als een eerste stap in die richting. Sheilagh Ogilvie beantwoordde aan de vraag in 2018 met een in de diepte uitgewerkt overzicht over de middeleeuwse en vroegmoderne gilden. In een hoofdstuk *Guilds and women*, wijdde ze een uitgebreide analyse aan het onderwerp, waarin ze de relatie bespreekt tussen de patriarchale structuren van de gilde en de echtgenotes, weduwen, dochters en vrouwelijke buitenstaanders.¹⁰¹ Uit twee databanken (een kwalitatieve en kwantitatieve) van samen 17384 observaties die ze haalde uit eerdere studies over middeleeuwse en vroegmoderne Europese gilden, extraheerde ze 3495 casussen over vrouwen en gilden.¹⁰² Ogilvie bood met dit hoofdstuk als het ware een nieuwe status quaestionis over gilden en vrouwen.¹⁰³ Onderzoek van Peter Stabel, Tine de Moor, Jan Luiten van

⁹⁸ Martin, "Exceptions and assumptions," 1-5, 17-23.

⁹⁹ Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 474-501.

¹⁰⁰ Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 484-5.

¹⁰¹ Ogilvie, *European guilds*, 232-306.

¹⁰² Ogilvie, *European guilds*, 24-7; 237.

¹⁰³ Clara Crowston maakte in 2008 ook een status quaestionis hierover, maar deze besloeg de vroegmoderne tijd –na 1500- en was minder groots in omvang dan Ogilvies werk, daarom heb ik enkel Ogilvie uitvoerig besproken in deze thesis, Clara Crowston, "Women, gender, and guilds in early modern Europe. An overview of recent research," *International Review of Social History* 53, nr. S16 (2008): 19-44.

Zanden, Judith M. Bennet, Martha C. Howell, Shennan Hutton en anderen leverde over dit onderwerp talrijke artikels en boeken op.¹⁰⁴ De Moor en van Zanden zijn als propagandisten van het European Marriage Pattern (EMP) fervent gefocust op het kenbaar maken van dit verschijnsel.¹⁰⁵

Tenslotte is dit onderzoek opgebouwd rond de prosopografische methode, een werkwijze die in sociaal-economische studies – veelal wanneer ze groeperingen zoals ambachten beslaan – een bruikbare keuze is gebleken. Veel van deze prosopografiën wijden een aantal pagina's aan het al dan niet aanwezig zijn van vrouwen in de desbetreffende groepering. Deze waren bruikbaar ter vergelijking en bijgevolg ter kadrering van de situatie in de librariërs-gilde.¹⁰⁶ Aangezien sommige vrouwen lid

¹⁰⁴ Peter Stabel, "Working alone? Single women in the urban economy of late medieval Flanders (thirteenth-early fifteenth centuries)," in *Single life and the city 1200-1900*, eds. Julie De Groot, Isabelle Devos en Ariadne Schmidt, 27-49 (Houndmills: Palgrave, 2015); Jan Luiten van Zanden, Tine De Moor en Sarah G. Carmichael, *Capital women. The European marriage pattern, female empowerment and economic development in western Europe 1300-1800* (New York (N.Y.): Oxford university press, 2019); Judith M. Bennett, *Ale, beer, and brewers in England. women's work in a changing world, 1300-1600* (New York: Oxford University Press, 1999); Martha C. Howell, *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550* (Chicago (Ill.): University of Chicago press, 1998); Shennan Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent* (New York: Palgrave Macmillan, 2011); James Michael Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390* (Cambridge: Cambridge university press, 2005), 300-43; Ariadne Schmidt, "Women and guilds," 170-189; Claudia Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," in *Geschiedenis van de vrouw. Deel 2: Middeleeuwen*, eds. Michelle Perrot, Georges Duby en Christiane Klapisch-Zuber (Amsterdam: Agon, 1991), 271-330.

¹⁰⁵ Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden. *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam: Boom, 2006); Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden, "Girl Power. The European marriage pattern and labour markets in the north sea region in the late medieval and early modern period," *The Economic History Review*, New Series, 63, nr. 1 (2010): 1-33; Sarah G. Carmichael, Alexandra de Pleijt, Jan Luiten van Zanden, en Tine De Moor, "The European marriage pattern and its measurement," *The Journal of Economic History* 76, nr. 1 (2016): 196-204.

¹⁰⁶ Voor Brugge bijvoorbeeld Sylke Servayge, "De laatmiddeleeuwse ondernemerster: Bevrijd of onderdrukt? Over genderverhoudingen in de laatmiddeleeuwse Brugse ambachten," (Masterproef, Universiteit Gent, 2016); Silke Muylaert, "De Brugse goud- en zilversmeden in de late middeleeuwen. Een prosopografische studie," (masterproef, Universiteit Gent, 2012); Laura Jacobs, "De positie van de vrouw in de Vlaamse lakennijverheid doorheen de 13de en de 14de eeuw. Een studie aan de hand van de recueil de documents relatifs l'histoire de l'industrie drapire en Flandre" (Masterproef, Universiteit Gent, 2020); Niels Dekesel, "Hiërarchie en sociale mobiliteit in de Brugse bontindustrie. Een studie naar de sociale gelaagdheid van de Brugse peltiers tussen ca. 1400- ca. 1540," (Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2015); Stefaan van de Cappelle, "De OLV-Broederschap ter Sneeuw te Brugge gedurende de late middeleeuwen (ca 1467-1536)," (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit

waren van meerdere organisaties of hun echtgenoot zich in andere kringen bewoog, zijn deze prosopografiën een grote bron van hulp en aanwijzingen geweest in het opsporen van gegevens van de gildezusters of hun familieleden.¹⁰⁷

2.5 Naamkundige studies

Omdat de namen in dit onderzoek een probleemstelling op zich vormen, is er een hoofdstuk gewijd aan de naamkundige bespreking. De voornaamste literatuur hiervoor vormden de studies van Wilfried Beele over Ieperse persoonsnamen tussen 1250-1400 (1975), van Frans Debrabandere over Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400 (1958), en van Guy Dupont over de relatie tussen de naamsvorm en leeftijd van de naamdrager van de veertiende- tot zestiende eeuw.¹⁰⁸ Het artikel van Dupont bevat een exhaustieve lijst van middeleeuwse namen, hun geslachten, volle vormen en afleidingen en was een leidraad bij de eerste stap in dit onderzoek: de mannennamen van de vrouwenamen onderscheiden.¹⁰⁹

3. Probleemstelling, opzet en doel

Omdat een vrouwenamen en de bron waarin we deze terugvinden, vaak het enige is dat de geschiedenis van haar heeft overgeleverd, is men in historisch onderzoek naar vrouwen vaak genoodzaakt deze waardering te schenken. Dit onderzoek vertrekt vanuit de rekeningen van de librariërs waarin de vrouwenamen bewaard gebleven zijn. De manier waarop de vrouwen beschreven worden, aan de hand van hun burgerlijke staat of andere familiale verbanden, beroepen, plaatsen, het bedrag dat elke vrouw elk jaar betaalde, zijn op zich kleine stukjes informatie die –

Leuven, 1997); Willem Blockmans et al., *Studien betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst* (Heule: UGA, 1971).

¹⁰⁷ Sandrien de Vriese, "Meervoudig lidmaatschap van broederschappen, rederijderskamers en schuttersgilden in laatmiddeleeuws Brugge (ca. 1460-1530). De opbouw van sociaal kapitaal als de sleutel tot maatschappelijk succes?" (Masterproef, Universiteit Gent, 2016); Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*; Annelies Mattheus, "Prosopografie Van Het Brugse Stadsbestuur 1467-1477," (Masterproef, Universiteit Gent, 2011).

¹⁰⁸ Wilfried Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads en baljuwsrekeningen: 1250-1400* (Handzame: Familia & Patria, 1975); Frans Debrabandere, *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400* (Leuven: Instituut voor naamkunde, 1958); Guy Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob. De relatie tussen de voornaamsvorm en de leeftijd van de naamdrager in het Midden-Nederlands op basis van administratieve bronnen voor het graafschap Vlaanderen, einde 14de-midden 16de Eeuw," *Naamkunde* 33 (2001), 111-217.

¹⁰⁹ Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 182-213

wanneer er voldoende aandacht aan wordt geschonken – meer kunnen vertellen dan ze in eerste instantie lijken te doen. In deze thesis is een heel hoofdstuk gewijd aan zowel de naamkundige bespreking, de toponymische bespreking en de uitgaven. Samen met informatie die gewonnen werd uit literatuur en andere archiefstukken worden de vrouwen van de librariërs-gilde op die manier zoveel mogelijk uitgespit.

Dit prosopografisch onderzoek baseert zich eerst en vooral op de vraag wie de vrouwen in de librariërs-gilde waren en waarom zij lid mochten zijn van déze gilde en arbeid verrichten binnen dit ambacht. Aan de hand van literatuur ging ik na of er een groot verschil was met het vrouwelijk aandeel in andere gilden. Als de ambachtsgilden zich zo afgesloten opstelden tegenover vrouwen en de handelsgilden hen enkel tolereerden in de marges, én de librariërs-gilde de organisatie volgde van deze gilden, hoe konden vrouwen dan tot één derde van het ledenaantal uitmaken in de librariërs-gilde?¹¹⁰ Ik heb van elke vrouw haar uitgaven, die af te lezen zijn in de rekeningen, genoteerd. Aan de hand van de soort uitgave per vrouw was – tot op zekere hoogte – af te leiden welke rol ze binnen de gilde vervulde. Soms werd meer informatie dan louter een naam of burgerlijke status meegegeven, waardoor van sommigen geweten is welk ambacht ze beoefenden, of ze een leerkind opleidden, of ze zelf in de leer waren of behoorden tot een atelier... Het hoofdstuk over de uitgaven gaat in op deze cijfers. Elke vrouwen-naam die in de rekeningen tussen 1454 en 1501 voorkomt, heb ik meegerekend. De vele echtgenotes van leden die stierven, de moeder van Pieter Aradiis die een schenking *ter recreacien* deed, of de vrouw van Jan Batzeleer die de kapel kwam voorbereiden voor de mis, zijn namelijk vrouwen die achter de schermen een bijdrage hebben geleverd aan de gilde en dus niet over het hoofd gezien mogen worden.¹¹¹

Alle informatie per vrouw legde ik vast in een databank, die werd omgezet in de informatiefiches in de bijlagen. Daarnaast gebruikte ik de gegevens, bijeengesprokkeld uit de rekeningen en andere archiefbestanden, voor statistische analyses. Bij een socialenetwerkanalyse is men aangewezen op het gebruik van verscheidene archiefstukken om zoveel mogelijk informatie te vergaren. Hierbij werden de wezenregisters, de poortersboeken, de registers van wetsvernieuwingen van de ambachtsbesturen en van de magistraat, de stadsrekeningen de renteboeken van het Sint-Juliaanshospitaal en Onze-Lieve-Vrouw, de rekeningen van de broederschappen van Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw en Onze-Lieve-Vrouw van de Droge Boom, de ledenlijsten van de Sint-Jorisgilde en de Sint-Sebastiaansgilde, het

¹¹⁰ Stabel, "Working alone," 28.

¹¹¹ Weale (4), 285, 323.

memorieboekje van de beeldenmakers, de gildeboeken van de beeldenmakers, van de grauwerkers, de droogscheerders en de kaarsengieters, ter hand genomen. Ook uit de leenboeken en de inventaris van het archief van Brugge van Gilliodst-van Severen werd wat informatie gewonnen.¹¹² Meermaals staat in de voetnoten een verwijzing naar de informatiefiches. Hiernaar refereer ik om een duidelijk overzicht te geven van meerdere jaren lidmaatschap van één vrouw, of wanneer informatie komt uit verschillende archiefstukken. De informatiefiches zijn het laatste onderdeel van deze thesis.

Uit deze bronnen kon bij enkele casussen worden afgeleid in welke kringen de vrouwelijke gildeleden zich bewogen. Daarnaast kon ik huurwaarden van de straten waartoe ik sommige vrouwen kon lokaliseren, afleiden van het onderzoek van Mathijs Speecke, Ward Leloup en Heidi Deneweth.¹¹³ Op die manier viel van enkelen een zekere levensstandaard te schetsen. Ook de achtergrond van enkele gildeleden was door archiefonderzoek te achterhalen. Door de willekeur van de klerk werd de ene

¹¹² SAB (Stadsarchief Brugge), 208-209. Wezenregisters; SAB, 130. Poortersboeken, 1418-1794; SAB, 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen; SAB, 114. Wetsvernieuwingen Magistraat; SAB, Stadsrekeningen; SAB, 345. Gildeboeken van de grauwerkers, 1399-1523; lamwerkers, 1426-1765; wiltwerkers, 1388-1636; SAB, 314. Memorielijst van de Beeldenmakers; RAB (Rijksarchief Brugge), 538. Ambachten Brugge, gildeboek van de kaarsengieters.

De Renteboeken doorpluisde ik via de uitgave van Verheyen, maar het origineel van de 'dis OLV' vroeg ik ook op ter controle in het SAB: Verheyen, Jan. *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw, deel I (1399-1483)*. Brugge, 2024; de originelen zijn: SAB, Renteboeken, Dis Onze-Lieve-Vrouw (OLV) 1483; SAB, Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1470; SAB, Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1479-1480;

Stefaan van de Cappelle nam de namen uit de rekeningen van de Sneeuwbroederschap reeds over in een exhaustieve lijst: van de Cappelle, "De OLV-Broederschap ter Sneeuw," 262-74; Deze zette Sandrien Devriese over in een databank, samen met de leden van de Droge Boom: Devriese, "Meervoudig lidmaatschap," 25-8.

Laura Crombie bestudeerde de schutterschilden van Sint-Joris en Sint-Sebastiaan in de vijftiende eeuw en stelde hiervan een ledenlijst op: Laura Crombie, "The archery and crossbow guilds of late medieval Bruges," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 150, nr. 2 (2013): 278-335.

Informatie van het orbitarium en de ledenlijst van de beeldenmakers raadpleegde ik via de alfabetische lijst achteraan volgende uitgave: van de Putte, "Table alphabetique et notes," 243-414.

De ledenlijst van de beeldenmakers werd ook door Verheyen verwerkt in zijn doctoraat, op die manier kwam ik ook aan de informatie: Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders";

SAB, 518. Leenhof van de Burg 1435; Louis Gilliodts-Van Severen, en Edward Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section 6: Inventaire des chartes* (Bruges: Gailliard, 1871).

¹¹³ Mathijs Speecke, Ward Leloup en Heidi Deneweth, "Een versteende ruimte? De impact van stedelijke veranderingsprocessen op de sociale topografie van Brugge, 1380-1670," *Stadsgeschiedenis* 13, nr. 1 (2018): 19-40.

keer dezelfde persoon met diens naam, de andere keer met diens beroep of burgerlijke staat beschreven. Al deze puzzelstukjes brachten zo meer duidelijkheid over een gildezuster. Wat de eerdergenoemde, al bestudeerde vrouwen (Jeanne de Monbaston, de weduwe Warwick, Elizabeth Pickering, Maykin Verhulst, Volcxken Diericx, Myncken Lieftrinck en haar dochters, Clara de Keysere, Agnes vanden Bossche en de Antwerpse Catharina van Hemessen) allen gemeen hebben, is dat ze verwant waren aan een man die in dezelfde stiel als zij werkzaam was. Elk van de drukkers was weduwe van een voormalig drukker, en de drie schilders stamden alle drie uit een familie van schilders waarin zowel vader als de andere kinderen in de branche zaten.¹¹⁴ In dit onderzoek zal zoveel mogelijk worden nagegaan of de gildezusters, zeker zij die ook carrière maakten, uit een kunstenaarsfamilie kwamen of dat ze zelfstandig lid waren. Met andere woorden: Hoe kwamen vrouwen in deze gilde terecht? Was dat via hun echtgenoot of ander familielid, als beginnend of kloosterzuster, via een link met een meester of (schijnbaar) zelfstandig? De laatste optie is vaak een noodgedwongen oplossing gebleken wanneer weinig tot geen informatie werd gevonden. Verder registreerde ik het aantal vrouwen per jaar nauwkeurig zodoende de demografische golven te toetsen aan de historische context en een weerwoord te kunnen bieden aan Gils foutieve cijfers. De casus werd ook afgetoetst aan de graad van economische vrijheid en handelsbekwaamheid in de vijftiende-eeuwse Lage Landen. Voorts onderzocht ik zo uitgebreid mogelijk welke beroepen door vrouwen werden uitgeoefend in de librariërs-gilde, en of daar een *genderbias* te vinden was. De rol die vrouwen speelden in de gilde hield ik ook bij, namelijk: of ze een leerkind, meester, donatrice, echtgenote of weduwe van een gidelid waren. Hoe vaak eenzelfde vrouw voorkomt in de rekeningen werd bijgehouden teneinde te kunnen concluderen of ze incidenteel lidgeld betaalde (twee jaar of minder) of dat ze een lange loopbaan had gehad (drie jaar of langer).

Aangezien vergelijkende studies tussen vrouwen en gilden uit verschillende steden inzicht verlenen in de complexe relatie tussen beide elementen, poog ik met deze masterproef, aan dit historiografisch debat mijn steentje bij te dragen. Daarbij tracht deze thesis een stap te zetten in het compenseren van de verwaarlozing die de

¹¹⁴ Lieftrinck, die nauwe handelsbanden had met de drukkerij Plantijn-Moretus, was vermaard voor het printen van atlas kaarten aan de hand van intaglio print. Zo is in de journals, de administratieve boeken van de Plantijn drukkerij te lezen hoe ze werd uitbetaald voor 28 ingekleurde Ortelius kaarten. Ook Ortelius zus, Anna, en drie andere vrouwen Elisabeth Seghers, Lynken Verhoeven en Lynken Swinghe werkten bij de drukkerij waar ze kaarten en dergelijke inkleurden. Imhof, "The enterprising Mynken Lieftrinck," 220, 230-2.

vrouwen uit de rekeningen van de librariërs-gilde hebben geleden, gedurende een anderhalve eeuw aan geschiedkundig onderzoek.

4. De rekeningen van de librariërs-gilde te Brugge (1454-1501)

4.1 *Bronbeschrijving*

Zoals bij alle onderzoeken omtrent de middeleeuwse samenleving is het, op vlak van bronnenbeschikbaarheid, roeien met de riemen die we hebben. Van de librariërs-gilde te Brugge zijn voor de vijftiende eeuw enkel een paar ordonnanties en rekeningen bewaard in het stadsarchief en rijksarchief van Brugge. De eerste reeks rekeningen loopt van 1454 tot 1523.¹¹⁵ In het totaal zijn er zes reeksen, waarvan de laatste rekening tot het jaar 1783 loopt. Enkel voor de jaren 1555 tot 1618 is er een hiaat in de anders systematisch bijgehouden rekeningen. Overige archiefstukken zijn zestiende- en zeventiende-eeuwse vonnissen, afzonderlijke betalingen, processtukken en allerlei akten.¹¹⁶ De ordonnanties die bruikbaar zijn voor deze thesis zijn al in de inleiding besproken. De hoofdbron van dit proefschrift is de eerste reeks rekeningen van de gilde in diens beginjaren. Het onderzoek overspant een derde van de bron, namelijk de vrouwen die in de jaren 1454 tot 1501 in de rekeningen worden genoemd. Dit komt ongeveer overeen met de transcriptie van James Weale uit 1872-1873.¹¹⁷ Weale nam echter niet alle pagina's van het originele manuscript over, wat een regelmatige verificatie aan de hand van het origineel noodzakelijk maakte. Het grootste deel van de stukken die Weale achterwege liet, zijn hoofdzakelijk opsommingen van missen. De namen in de rekeningen heeft hij doorgaans nauwkeurig overgeschreven. Weale transcribeerde de rekeningen maar tot 1499 terwijl het laatste boekjaar tot 1501 loopt. Daarbij nam hij de namen en betalingen die doorgestreept waren in het origineel niet over. Wanneer hier vrouwenamen tussen stonden heb ik deze – ook doorstreept – gerecupereerd in de informatiefiches in bijlage, bij de vrouw in kwestie. Omdat Weales transcriptie voor dit onderzoek verder volledig was en omwille van de

¹¹⁵ Schouteet, "Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs," 252-5; SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, 1454-1523.

¹¹⁶ Schouteet, "Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs," 240-66.

¹¹⁷ Weale, "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges," 238-337.

gebruiksvriendelijkheid voor toekomstige lezers, zal ik bij het verwijzen naar de rekeningen, naar de pagina's van Weales transcriptie refereren.

In de rekeningen zelf zijn bij het begin van elk boekjaar de jaartallen, die in het origineel in romeinse cijfers en de paasstijl staan, in balpen omgezet in Arabische cijfers en de nieuwjaarsstijl. Segers had al uitgepluisd dat dit hoogstwaarschijnlijk Schouteet zal geweest zijn, aangezien hij stadsarchivaris was ná de uitvinding van de balpen en vóór de mentaliteitsverandering over het aanbrengen van contemporaine schrijfsels in archiefstukken.¹¹⁸ Daarbij heeft Schouteet rond de librariërs-gilde gewerkt. Wie het ook zij, 'de balpen' slaagt de bal mis voor de jaren 1486, 1487 en 1488.¹¹⁹ Deze jaren beginnen telkens op 1 januari van dat jaar en eindigen op 31 december. De jaren daarvoor werden nog correct omgerekend van de paasstijl naar de nieuwjaarsstijl, maar vanaf het jaar 1487 neemt 'de balpen' plots de paasstijl.¹²⁰ Het lijkt dat 'de balpen' deze jaren zo omrekende omdat er een dubbele rekening voor het jaar 1488 was (één met Lievin de Tolnare als deken, en één met Jan de Buzere als deken) en er geen rekening is voor het jaar 1486. 1487 werd 1486, en de dubbele rekening van 1488 splitste hij op in 1487 en 1488. Vanaf 1489 rekende hij de jaartallen echter weer juist om naar de nieuwjaarsstijl.

Vanaf 1484, transcribeerde Weale niet meer de gehele introductieformule van de deken bij het nieuwe boekjaar, maar hanteerde hij volgende formulering: '*de rekeninghe van* (naam), *als deken*, (jaar)'.¹²¹ Tenslotte is het laatste boekjaar wat onduidelijk, het lijkt 1496 tot 1501 te overspannen.¹²² Weale stopte zijn transcriptie willekeurig in het laatste rekeningjaar, enkele pagina's voor de aanvang van de rekening van 1501-1502. Verder, zit het jaar 1460 vervat in het rekeningjaar van 1459-1461.¹²³ Van het jaar 1462 wordt geen einddatum gegeven, het volgende jaar begint gewoon op 18 januari 1465.¹²⁴ Tenslotte, voor 1474 en 1486 zijn er geen rekeningen. De jaren in de rekeningen sluiten, zeker in het begin, niet naadloos op elkaar aan. Het rekeningjaar begint en eindigt vaak op een feestdag zoals Sint-Jansdag, Sint-

¹¹⁸ Segers, "Het profiel van de deken," 50.

¹¹⁹ SAB. 384. rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 125r. e.v.

¹²⁰ Ten voorbeeld: '1 januari 1486 - 31 december 1487' werd dus zo overgenomen en niet omgerekend naar 1 januari 1487 - 31 december 1487.

¹²¹ Weale (4), 309-25.

¹²² Weale (4), 325-9.

¹²³ Weale (4), 262-6.

¹²⁴ Weale (4), 268-70.

Pietersdag, Pasen of 1 januari.¹²⁵ Voor het omrekenen van de jaren en feestdagen gebruikte ik de kalenders van Stubbe-Voet en Grotefend.¹²⁶

De kerkelijke vieringen en zielmissen, uitgaven voor de missen, aankopen voor de kapel (en twee tot drie 'processen') die – naast de namen – jaarlijks zijn bijgehouden het vijftiende-eeuwse manuscript onthullen het religieuze karakter van de Sint-Jansgilde, aldus Trio. Weale nam de lijsten van missen niet over maar schreef telkens gewoon *van messen*, (gevolgd door de som van de uitgaven eraan), hij focuste bij overname op de namen en uitgaven ter opluistering van het altaar en dergelijke.

De rekeningen zijn niet te verwarren met een ledenlijst. De vrouwen die zijn neergepend waren niet noodzakelijk leden: hier en daar worden echtgenotes van mannelijke leden vermeld wier doodschuld betaald werd aan de gilde en wier uitvaartplechtigheid werd geregeld. Enkele vrouwen zijn louter genoemd omwille van donaties als financiële steun aan de gilde of ter inkleding van de kapel. Maar ook andersom zijn er heel wat vrouwen die een rol in de boekproductie hebben gespeeld, wier naam of lidmaatschap nooit geregistreerd werd. Zo betaalde *Jan de Clercx wiif*, wier echtgenoot een succesvolle verluchter was, nooit jaargeld, maar leidde ze wel twee meisjes op.¹²⁷ Waarschijnlijk moest ze geen lidgeld betalen omdat ze 'vanzelfsprekend' deel uitmaakte van Jan de Clercs atelier. Hoewel in de ordonnantie van 1457 staat dat iedereen die zich bezighield met de boekproductie zich bij de gilde moest inschrijven, bewijst de casus van de Clerc (naast heel wat anderen) dat deze regel niet waterdicht was. 24 vrouwen staan éénmalig in de rekeningen louter omwille van hun begrafenis, die door de gilde werd betaald. Alle 24 waren ze familie van een mannelijk lid (vrouwen, dochters, zussen en nichten). Omdat hun begrafenis door de gilde werd bekostigd, en dit zeker niet bij alle familieleden gebeurde, is het niet ondenkbaar dat ze bij hun librarische familieleden meedraaiden. Daarbij zijn er waarschijnlijk heel wat personen, die in contact kwamen met de gilde, de handschriftenproductie en –handel of die bijvoorbeeld incidenteel in een atelier werkten, niet in de rekeningen genoteerd.

¹²⁵ Zie de namenlijst van bijlage 12 voor de begin- en einddata per jaar.

¹²⁶ Egied Idesbald Strubbe en Léon Voet, *De Chronologie Van De Middeleeuwen En De Moderne Tijden In De Nederlanden* (Brussel: Paleis der Academiën, 1991); Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover: Hansche Buchhandlung, 1922).

¹²⁷ Weale (4), 272, 280.

4.2 Methodologie

4.2.1.1 Prosopografische methode en meest gebruikte bronnen

Dit onderzoek stoelt op de prosopografische methode waarbij een als het ware een biografie wordt opgesteld van een groep mensen, die wordt afgebakend aan de hand van bepaalde gemeenschappelijke kenmerken, teneinde informatie te winnen over hun leefwereld, achtergrond en netwerken. De gemeenschappelijke eigenschap binnen de onderzochte groep van dit proefschrift was dat ze ‘de vrouwelijke leden van de Brugse librariërs-gilde tussen 1454 en 1501’ waren. Omdat al menigmaal de hoedanigheden, toepassingen, voor- en nadelen van de prosopografische methode uiteen zijn gezet, wordt de lezer daarvan gespaard.¹²⁸ Deze thesis is voornamelijk een socio-economisch genderonderzoek, bij zulke socio-economische mastertheses bewees de prosopografische methode al vaker haar nut. Het heeft echter ook raakvlakken met kunstgeschiedenis en hoewel voor deze discipline de prosopografie nog niet vaak werd gehanteerd, meende Jan Verheyen – die er zelf mee werkte voor zijn kunsthistorisch doctoraat – recent dat het ook voor de kunsten een beloftevolle methode bleek.¹²⁹

Om tot biografische kennis van de onderzochte groep te komen, wordt elk individu in verschillende archiefstukken en -bestanden gezocht. Uitvoerige informatie ging echter vaak verloren met de tijd, waardoor in studies naar middeleeuwse individuen de onderzoeker zijn honger regelmatig moet stillen met louter enkele kruimels; hetzij met hun naam, hun arbeid, een familieband. Deze gegevens, wanneer niet in de hoofdbron, bekomt men voor Brugs onderzoek hoofdzakelijk door een grondige duik in de poortersboeken, wezenregisters, wetsvernieuwingen van de ambachten en van de stadsmagistraat. Deze bestanden zijn gedigitaliseerd en zowel online beschikbaar als op de computers van het stadsarchief van Brugge.¹³⁰ Ook de

¹²⁸ Zie: Koenraad Verboven, Myriam Carlier en Jan Dumolyn, “A Short Manual to the Art of Prosopography,” in *Prosopography approaches and applications. A handbook*, 35–70 (Unit for Prosopographical Research, Linacre College, 2007); Hilde de Ridder-Symoens, “Prosopographical research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the sixteenth century,” *Medieval Prosopography* 14, nr. 2 (1993): 27-200; Annelies Mattheus, “Prosopografie van het Brugse stadsbestuur 1467-1477,” (Masterproef, Universiteit Gent), 10-2; Franck, Tova, “Pracht en praal op bestelling,” 43-4; Paul Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven: Universitaire pers, 1993), 199-200; Segers, “Het profiel van de deken,” 18-21.

¹²⁹ Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 26.

¹³⁰ <https://www.archiefbankbrugge.be/archiefbank>; ik merkte echter dat in het systeem van het SAB zelf aan meer archiefstukken data gekoppeld is, dan op de online archiefbank. Zo vond ik enkele namen in het SAB die ik thuis niet meer online terugvond.

ledenlijsten van de broederschappen en prestigegilden zijn vaste waarden in een prosopografisch onderzoek. Daarnaast heb ik ook enkele renteboeken systematisch doorgenomen.

4.2.1.2 *Poortersboeken*

Bij het gebruik van de poortersboeken als bron stoot men meteen op een paar limieten. Omdat de poortersboeken voornamelijk de inschrijvingen bevatten van geïmmigreerde mensen die het poorterschap nodig hadden en de kost konden veroorloven, staan hier niet alle poorters van Brugge in. Poorters die uit poorters geboren waren, of het poorterschap verkregen via huwelijk of inwoning van een jaar en een dag, werden er doorgaans niet in genoteerd.¹³¹ Daarbij is de informatie die ons wordt gegeven over de nieuwe poorters heel karig en vaak niet compleet. De naam, vaders naam, de datum van de inschrijving en plaats van geboorte zijn meestal ingevuld. Vanwaar mensen migreerden, is dus vaak te achterhalen. Hun beroep, en daarmee gepaard gaande, hun doel van migratie is echter meestal niet meegegeven.¹³² Elisa Bonduel wees erop, in lijn met voormalig stadsarchivaris Remi Parmentier die de poortersboeken transcribeerde, dat de genoteerde datum van inschrijving niet overeenkomt met de werkelijke datum van inschrijving omdat deze doorgaans eerst op een stukje perkament werd geschreven en pas later in het officieel document te boek werd gesteld.¹³³ Dit was een gebruik dat ook bij rekeningen zoals die van de librariërs werd gedaan.

De enkelingen die ik in de poortersboeken vond, kwamen hoofdzakelijk vanuit andere Vlaamse dorpen naar Brugge. De vader van het leerkind Grietkin Boens werd in 1442 ingeschreven als poorter en kwam oorspronkelijk uit Zedelgem dat in vogelvlucht op een tiental kilometer afstand van Brugge ligt.¹³⁴ Anderen kwamen van iets verder, zoals de prominente librariërsfamilie van Gavere: zowel de librariërs Jacop en Anthuenis van Gavere – van wie vrouwelijke familieleden ook in de gilde zaten –, beiden filius Willems, waren geboren in de stad Belle (het hedendaagse Bailleul) dat vandaag net over de grens van Frankrijk ligt, op een zestigtal kilometer van Brugge. De derde telg, Willem van Gavere, ook filius Willems, was geboren te *Werveke* (het

¹³¹ Bonduel, “De gekochte poorters van Brugge,” 26-7.

¹³² Elisa Bonduel, “De opkomst van de luxe- en confectienijverheid in Brugge. Migranten op de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt,” *Tijdschrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in vlaanderen* 9, nr. 1 (2019): 83-4.

¹³³ Elisa Bonduel, “De gekochte poorters van Brugge,” 30.

¹³⁴ SAB, 130. Poortersboeken, register 1434-1450, Arnoud Boens, f° 39.

hedendaagse Wervik), op 50 kilometer van Brugge en op 22 kilometer van Belle.¹³⁵ Hoewel in de rekeningen ook wel eens melding wordt gemaakt van ‘een spanjaard’, en dat Phillipe de Mazerolles en Colaerd Mansion van Frankrijk kwamen en Willem Vrelant vanuit Utrecht, lijken de leden voornamelijk van binnen het graafschap zelf te zijn gemigreerd.¹³⁶ Bijna alle vrouwen in de rekeningen van 1454-1501 hebben daarenboven een Nederlandstalige naam en hebben vermoedelijk dus geen overdreven afstanden afgelegd om een beter bestaan te vinden in de metropool van luxe-nijverheden.

Wanneer ik een bekende naam vond in de poortersboeken ging het steevast over echtgenoten, vaders of andere mannelijke familie van de vrouwen uit de rekeningen. Dit is niet meteen verwonderlijk want vrouwen kregen niet makkelijk het poorterschap: uit een steekproef van 1170 inschrijvingen in de Brugse poortersboeken waren er 117 vrouw, deze aanwezigheid van amper 10 % gold voor meerdere steden. Voor vrouwen was het huwelijk vaak – meer dan de geboorteplaats – de beslissende factor in het verkrijgen, behouden of verliezen van de rechten en plichten die de vrije stadslucht haar te bieden had: in Rijsel was de regel dat een vreemde vrouw die een poorter huwde het poorterschap kreeg en een vrouw geboren uit een poortersfamilie die met een vreemde huwde, verloor haar poorterschap.¹³⁷ Kortom, de eerder schaarse informatie die ik vond in de poortersboeken besloeg nooit de vrouw in kwestie zelf, maar een mannelijke verwant.

4.2.1.3 Wezenregisters

Bij het overlijden van één of beide ouders werd een boedelbeschrijving opgesteld waarvan het aandeel van de kinderen in de erfenis werd bepaald. Dit aandeel werd – zonder de eigenlijke boedelbeschrijving – neergeschreven in de registers van de wezen goederen of kort: de wezenregisters.¹³⁸ Hierin werden ook de voogden en de *houdenisse* aangewezen. De *houdenisse* was een specifiek Vlaams rechtselement waarbij de bevoegdheid over de nalatenschap bij halve wezen aan de nog levende ouder werd overgeheveld, of in het geval van volle wezen tijdelijk aan de

¹³⁵ SAB, 130. Poortersboeken, register 1434-1450, f° 104v.; register 1450-1460, f° 6, f° 28.

¹³⁶ Martens, “Artistic patronage in Bruges institutions,” 3-4; Bousmanne et al., *The library of the dukes of Burgundy*, 40-41.

¹³⁷ Leen Bervoets, Elisa Bonduel, en Jan Dumolyn, “Een jaar en een dag? De procedure voor het verwerven van het poorterschap in laatmiddeleeuws Brugge,” *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 159, nr. 2 (2022): 321-2.

¹³⁸ Marianne Danneel, “Weduwen en wezen in de late middeleeuwen. Een juridische en sociografische benadering vanuit het Brugse voorbeeld,” (Masterproef, Universiteit Gent, 1981), 7-8.

houder(igge) die ook belast werd met de opvoeding van de kinderen.¹³⁹ Kinderen wier ouders poorters waren, kregen ook voogden aangesteld, naast de *houderigge*: twee voogden wanneer beide ouders overleden waren en één wanneer één ouder nog leefde. Zowel de voogden als de nog levende ouder moesten een borgtocht betalen om het voogdijschap te mogen opnemen. Niet alle kinderen werden in zo'n wezenregister ingeschreven, maar enkel diegenen die nog thuis woonden en – afhankelijk van de periode – nog onvolwassen waren (plusminus een leeftijd onder de 25 jaar). Het kan dus zijn dat het wezenregister van de vermoedelijke ouder van een leerkind uit de gilde dit leerkind niet vermeldt omdat het de volwassen leertijd had bereikt of al onder de voogdij stond van een meester.

Deze registers zijn dus een bron waaruit sociale netwerken, bezit, levensstandaard, beroepen en titels geëxtraheerd kunnen worden. Zo is in de wezenregisters van enkele librariërs te lezen dat leden van de gilde vaak werden gekozen als voogd voor de kinderen van de overledene. Jan van den Berghe en Jacop van Gavere, twee librariërs wier echtgenote in de rekeningen wordt vermeld, traden op als voogd voor de kinderen van de kopiist Jan van der Weede wanneer diens echtgenote stierf (haar begrafenis werd door de gilde bekostigd).¹⁴⁰ Bij het overlijden van deze Jan van den Berghe, was een van de voogden van zijn kinderen, Jan van leefdale *de scrinewerkere*.¹⁴¹ Diens dochter, Betkin van Leefdale, ging in 1481 in de leer bij de weduwe Lansloets, een aanwezig lid in de librariërs-gilde, en vanaf 1485 werd geregistreerd dat ze jaargeld betaalde.¹⁴² Economische en sociale cohesie was een onmiskenbare bouwsteen van middeleeuwse gilden. Dit sociale vangnet en ondersteuning zijn ook terug te vinden in de regelingen voor de uitvaart van familie van gildeleden. De *nichte van Gabriel de Copere* en de *nichte van Paukin Morinc*, maar ook veel overleden echtgenotes van gildeleden, komen nooit voor in de rekening maar kregen wel een begrafenis, bekostigd door de gilde.¹⁴³

Marianne Danneel, die zich specialiseerde in de wezen en weduwen in het laatmiddeleeuwse Gent en Brugge, ondervond dat het veel zeldzamer was dat vrouwen een *staten van goed* lieten opmaken. Van de wezenregisters uit haar steekproeven waarin één van de ouders overleden was, was 66,4% opgesteld omwille

¹³⁹ Danneel, "Weduwen en wezen in de late middeleeuwen," 12-5; Marianne Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven: Garant, 1996), 24-5.

¹⁴⁰ SAB, 208. wezenregisters, Sint-Donaas 4e boek 1448-1469, f° 214v.

¹⁴¹ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5e boek 1467-1516, f° 91r.

¹⁴² SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5e boek 1467-1516, f° 91r.

¹⁴³ Weale (4), 309-11.

van het overlijden van de vader en 33,6% omwille van moeders dood.¹⁴⁴ Ook ik merkte dit fenomeen op bij de librariërs. Omdat ik meer kans had om mannelijke verwanten te vinden, zocht ik – naast de naam van de vrouw – ook die van haar man of vader op, als die gekend was. Omdat er nog geen regulaties waren omtrent vaste schrijfwijze van namen, zocht ik elke mogelijke variant op.¹⁴⁵ Door ook het beroep van de man op te zoeken in de gedigitaliseerde archiefbestanden, in de categorie ‘beroep’ én de categorie ‘achternaam’, vond ik bijvoorbeeld enkele librariërs door *scrivere* en *bouc* in te typen in de digitale wezenregisters. Uit deze zoekmethode kwamen een paar grotere namen tevoorschijn die vaak terug te vinden zijn in de rekeningen. Dit waren *Jan van der Wede, verlichtere/ Jan van der Weede, boucverlichtere* en *Jan van den Berghe, boucscrivere* wier vrouwen ook in de rekeningen worden genoemd.¹⁴⁶ Ook *Heindric van der Eecke, boucscrivere*, wiens dochters dood in de rekeningen is geregistreerd en *Jan de Wulf, boucscrivere* die twee vrouwelijke familieleden in de rekeningen had, vond ik op deze manier.¹⁴⁷ Wanneer vrouwen in de wezenregisters met een achternaam staan opgetekend, is dit doorgaans onder hun geboortenaam. Dat hun nalatenschap op die manier verbonden blijft aan hun geboortefamilie kan dit verschijnsel verklaren.

4.2.1.4 Wetsvernieuwingen

Er zijn de wetsvernieuwingen van de ambachtsbesturen en van de stadsmagistraat, waarin voor elk jaar de nieuw aangestelde besturen werden genoteerd, respectievelijk de dekens en zorgers van het ambacht en de leden van de raad en de schepenbank. De wetsvernieuwingen zijn als bron enkel interessant om verwante mannen te vinden aangezien vrouwen geen publieke- en bestuursfuncties konden aannemen.¹⁴⁸

4.2.1.5 Renteboeken

Op directe aansporing van Jan Dumolyn en – indirect – via het enthousiasme van Jan Verheyen nam ik de renteboeken ter hand. De renteboeken lenen zich uitmuntend tot sociale netwerk analyses en sociale topografische analyses, zoals ik in

¹⁴⁴ Marianne Danneel, “Weduwen en wezen te Gent in de tweede helft van de vijftiende eeuw: determinanten van hun sociale positie,” (Phd. Diss., Universiteit Gent, 1993), 20-1.

¹⁴⁵ Bijvoorbeeld de vader van Griektin en Nelkin Aghtes/Agoets, vond ik in de wezenregisters als Agots en in de renteboeken als Agaetse. Zie informatiefiches.

¹⁴⁶ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 4^e boek 1448-1469, f° 214v; SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5^e boek 1467-1516, f° 82, f° 91.

¹⁴⁷ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 6^e boek 1497-1524, f° 79, f° 181.

¹⁴⁸ SAB, 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen; SAB, 114. Wetsvernieuwingen Magistraat.

deze thesis poogde te doen. Verheyen transcribeerde zes renteboeken die zich situeren tussen 1399 en 1483. Drie hiervan vielen binnen mijn onderzoeksperiode zoals al eerder vermeld: het renteboek van de dis van Onze Lieve vrouw uit 1483, van het Sint-Juliaanshospitaal 1470 en 1479/1480.¹⁴⁹ De renteboeken van de dis van OLV zijn het meest omvangrijk in aantal geregistreerden en straten, in de uitgave van 1483 deed ik dan ook de meeste vondsten.¹⁵⁰ Daarnaast bevatten OLV 1483 Sint-Juliaanshospitaal 1470 opmerkelijk veel beroepsvermeldingen.¹⁵¹ Naast Verheyens uitgaven raadpleegde ik ook de originelen. Renten definieerde Verheyen als 'jaarlijkse betalingen van een onveranderlijk bedrag op een vastgestelde dag van het jaar (...) met een huis als onderpand, als tegenprestatie voor een ontvangen kapitaal.'¹⁵²

Hoewel de renteboeken mogelijkheid geven tot het lokaliseren van de rentebetalers, is het meestal niet duidelijk in welke gevallen deze locatie waardevolle informatie oplevert. Hoewel de rentebetalers de huiseigenaars waren en ze het pand zelf konden bewonen, konden ze het ook als werkplaats gebruiken of onderverhuren.

4.2.1.6 *Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw broederschap en de Sint-Joris- en Sint-Sebastiaansgilde*

Voor haar thesis over het laatmiddeleeuwse Brugse verenigingsleven, stelde Sandrien Devriese databanken op van de ledenlijsten van verscheidene rederijkskamers, broederschappen en schuttersgilden. Enkel in de schuttersgilden van Sint-Joris en Sint-Sebastiaan en de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw vond ik namen die ik herkende vanuit mijn onderzoek. In de Droge Boom was een heel klein aantal terug te vinden die mogelijks, maar niet met zekerheid een link hebben met mijn casus. Omdat de schuttersgilden en de broederschappen een geheel ander karakter en publiek hadden, geven ze interessante inzichten in mijn data. Waar de schuttersgilden een zeer prestigieus en exclusief karakter hadden met edellieden, de rijke toplaag van de stad en vele bestuursleden, was de sneeuwbroederschap juist gericht op inclusie – zozeer dat Devriese het zelfs benoemde tot 'een mikrokosmos van de bredere stedelijke gemeenschap' – de Droge Boombroederschap was dan weer eerder bevolkt door de rijkere klasse.¹⁵³

¹⁴⁹ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw, deel I (1399-1483)*; de originelen zijn: SAB, Renteboeken, Dis Onze-Lieve-Vrouw (OLV) 1483; SAB, Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1470; SAB, Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1479-1480;

¹⁵⁰ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 6.

¹⁵¹ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 24, 422-4.

¹⁵² Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 8, 12.

¹⁵³ Devriese, "Meervoudig lidmaatschap," 25-8.

Daarbij springt de sneeuwbroederschap boven de rest uit omwille van het groot aantal vrouwelijke leden, aangezien zij bij de andere broederschappen en de rederijkskamers miniem tot onbestaande zijn. Stefaan van de Cappelle had al in 1997 een ledenlijst opgesteld op basis van de rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw broederschap, waar zowel Devriese als ik handig gebruik van maakten.¹⁵⁴ In deze lijst kon ik heel wat vrouwelijke librariërs en mannelijke verwanten terugvinden. De sneeuwbroederschap was dan ook uitzonderlijk populair bij lagere klassen en vrouwen. Andrew Brown, die deze broederschap ook kwantitatief onderzocht, telde zo voor het jaar 1468-1469 dat 52% van het ledental vrouwelijk was.¹⁵⁵ Laura Crombie reconstrueerde de ledenlijsten van de schuttersgilden van Sint-Joris en Sint-Sebastiaan, in het kader van haar prosopografische studie. Hierin vond ik enkele mannelijke familieleden van vrouwelijke librariërs. De vrouwen of mannelijke verwanten die in een van de drie verenigingen lid waren, zijn terug te vinden in bijlage 11.¹⁵⁶

4.2.1.7 Noot

Hiermee zijn echter niet alle mogelijke sporen doorzocht. De stadsrekeningen bevatten nog een potentiële schat aan informatie, zowel op vlak van sociale netwerken (voornamelijk de *lijfrenten*) als economische activiteiten en dergelijke. Hierin trof ik, na een vluchtige blik na doorverwijzing van Gilliodts-van Severens cartularium, kostbare gegevens aan die verder in de thesis besproken wordt. Ik geloof dat bij een revisie van de namen in de namenindex van dit cartularium, nog meer kan gevonden worden over de librariërs-vrouwen. Op kunsthistorisch vlak zie ik ook nog veel potentieel: wanneer de vrouwenamen en hun aandeel in bepaalde ateliers door deze thesis aan het licht gebracht zijn, kan mogelijks een zetje worden gegeven in het ontwaren van nieuwe handen in al gekende werken.

¹⁵⁴ Van de Cappelle, "De OLV-Broederschap ter Sneeuw te Brugge," 262-74.

¹⁵⁵ Volgens Brown kon de populaire Mariacultus dit groot aantal vrouwen niet verklaren, want ook de broederschappen van Rozebeke en de Droge Boom waren op de cultus gericht, en hadden geen-tot aanzienlijk minder vrouwen tussen hun leden. Het zou vooral het mirakel van 1464 zijn geweest waardoor de broederschap aan populariteit won en het opmerkelijk goed deed bij vrouwen van lagere klassen: in 1464, enkele dagen voor 5 augustus (de dag van Onze-Lieve-Vrouw ter sneeuw) zou een oude weduwe op haar sterfbed hebben gebeden tot Maria nadat ze de processie van de broederschap voorbij hoorde komen die haar herinnerde aan deze heiligendag, waarna ze in een extase kwam en bij het ontwaken weer genezen was. De getuigen waren zes vrouwen van lagere stand en een dokter die dit allen bevestigde. In Andrew Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge: Cambridge university press, 2011), 159-61.

¹⁵⁶ Crombie, "The archery and crossbow guilds of late medieval Bruges," 278-335.

De patriarchale geschiedschrijving en de overlevering beperken deels het succes van een onderzoek als dit. Zoals het historische bronnen betaamt, is de meeste informatie overgeleverd van de meer gegoede klasse. Administratieve bronnen worden doorgaans opgesteld naar noodzaak tot het ordenen of controleren van zaken. Om bijvoorbeeld een wezenregister te kunnen opstellen, moest er überhaupt een roerend of onroerend goed aanwezig zijn om over te erven en in voogdijschap veilig te stellen. Wanneer de documenten de geschiedenis overleefden, is van de meer begoede vrouwen dus ook meer overgeleverd. Hetzelfde geldt voor gehuwde vrouwen, of vrouwen die in verband met een man vermeld werden. Hoe onafhankelijker een vrouw, hoe minder van haar geweten is in de archivalische bronnen. De gehele middeleeuwse administratie was zo patriarchaal gericht, dat wanneer een vrouw zelf iets regelde, kocht of verwezenlijkte, dit vaak onder de naam van haar man gebeurde. Daar waar ik aanvankelijk opgetogen was wanneer het leek dat een vrouw onafhankelijk van een man gehandeld had, bleek dit uiteindelijk een vergiftigd geschenk omdat daardoor in andere bronnen geen diepgaandere kennis over haar te vinden was; mijn anachronistisch feminisme moest onderdoen voor de realiteit van de laatmiddeleeuwse samenleving.

4.2.2 Werkwijze: de namen als probleemstelling

4.2.2.1 *Het ontwaren van vrouwennamen*

De eerste stap in dit onderzoek was het inventariseren van alle vrouwennamen, waarbij verschillende naamsvarianten al dan niet tot dezelfde persoon herleid moesten worden. De namen van de individuen uit de rekeningen bleken op zichzelf al een probleemstelling. Vooraleer de analyse kon aanvatten, moest een onderscheid gemaakt worden tussen de middeleeuwse vrouwennamen en de mannennamen. Omdat dit niet steeds duidelijk was, ontwaarde ik vijf elementen die het geslacht van de naamdrager prijsgeven:

Als eerste zijn er de duidelijk gegenderde namen, die geen vraagstuk vormen omdat ze typische en herkenbare vrouwennamen zijn, al bleken zij niet altijd betrouwbaar. Zo lijken de leden *Annekin Mortroel* en *Annekin van der Vorst* op het eerste gezicht vrouwelijk, maar *Annekin* (of *Hannekin*, de Brugse stille 'h' werd niet altijd neergeschreven) is het diminutief van Jan of Johannes.¹⁵⁷ Middeleeuwse namen en hun

¹⁵⁷ Weale (4), 260.

schrijfwijzen kunnen heel erg afwijken van diegenen die we vandaag kennen, waardoor het soms nodig was om hulpmiddelen in te schakelen. Een constante was de lijst van Guy Dupont met namen uit het graafschap Vlaanderen van de veertiende- tot de zestiende eeuw.¹⁵⁸ Verder was er een gelijkaardige lijst van Frans Debrandere over zijn studie van de Kortrijkse persoonsnamen rond 1400.¹⁵⁹ Ook de rechtstreekse raad van professor emerita Magda Devos droeg bij aan een vlot verloop van het onderzoek.

Volgens Beele, wiens studie van Ieperse voornamen de periode 1250-1400 overspant, is er rond 1350 een aanzienlijke daling in het gebruik van Germaanse voornamen. Deze voornamen verdwenen ten voordele van nieuwere christelijke namen.¹⁶⁰ Debrandere studie over Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400 toonde ook aan dat 66% van de vrouwelijke voornamen van niet-Germaanse oorsprong waren.¹⁶¹ Ook in mijn onderzoek lijkt het merendeel van de vrouwenamen een christelijke oorsprong te hebben. Statistieken over het aantal Germaanse en christelijke namen (diminutieve naamsvormen en volle naamsvormen) heb ik echter niet gemaakt omdat dit niet de focus was van mijn thesis en veel tijd vraagt. Maar ook, bijna uit noodzaak – door een ‘namentekort’ – zorgde dit verschijnsel voor een opkomst van de gefeminiseerde mannennaam. Feminisering van vrouwenamen die gevormd zijn door het toevoegen van -e of -in(n)e aan een mannennaam. In de rekeningen van de librariërs is dit te zien in namen als *Janne*, *Jakemine*, *Peerine* en *Cristinne*. Daarnaast zijn literatuurnamen in de middeleeuwen sterk in zwang, waarvan Debrandere in zijn studie een aanzienlijke aanwezigheid bemerkte.¹⁶² Ook in de rekeningen van de librariërs zijn zulke namen terug te vinden, al zijn deze hoofdzakelijk mannelijk: Triistram, Reynout, Olivier, Griffioen en Lanceloet.

Een tweede manier om een naam als vrouwelijk te onderscheiden is aan de hand van het jaargeld dat de persoon betaalde. Doorgaans moest een man 6 gr. betalen en een vrouw 3 gr. Uitzonderingen op de regel komen voor, nu en dan werden bedragen van 2 of 4 gr. betaald als jaargeld, maar 3 gr. waren de officiële norm. Bij de naam *Ne(i)lkin* die zowel mannelijk als vrouwelijk kan zijn, was deze informatie

¹⁵⁸ Dupont, “Van Copkin over Coppin naar Jacob,” 182-213.

¹⁵⁹ Debrandere, *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*, 225-37.

¹⁶⁰ Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen*, 69-70.

¹⁶¹ Debrandere, *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*, 258-9.

¹⁶² Debrandere, *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*, 259; Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen*, 68-9.

doorslaggevend.¹⁶³ Bij de naam *Matkin*, waarvan ik aanvankelijk niet doorhad dat deze van Mathilde kwam, wist ik dat ze een vrouw moest zijn omdat ze 3 gr. betaalde als jaargeld.¹⁶⁴

Ten derde verwijst de gegenitiveerde vorm van een mannelijke (achter)naam doorgaans op een vrouwelijke naamdrager: een bezit-s- (soms een -x of t(s)-) werd toegevoegd aan het begin of het einde van de naam van een mannelijk familielid of meester. Dit gebruik, dat in Brugge al bestond rond 1300, wordt in de (Duitse) taalkunde *moverung* genoemd, en de bezitsvorm bijgevolg de *moveringsgenitief*.¹⁶⁵ Voor deze thesis vond een zoektocht plaats naar de 216 vrouwen uit de rekeningen tussen 1454 en 1501 in verscheidene archivalische documenten. Omdat dit onderzoek zich in een streng patriarchale samenleving situeert, zijn vrouwen vaak onzichtbaar in administratieve bronnen. De meeste zaken die verricht werden, kwamen in administratieve documenten op naam van de man des huizes te staan en zelden op een vrouw haar eigen (voor)naam. Ik heb hoofdzakelijk twee 'stromingen' van verwante mannen uit de rekeningen bijgehouden. Op basis van de naam of een expliciete vermelding (zoals *dochter van*) ontwaarde ik bloedverwanten. Op basis van signaalwoorden als *per*, *tot*, *by*, *par*, *van*, *cum* of expliciet *leerde bij*, *woonde bij*, *leermeyskin* ontwaarde ik professionele verbanden. In het stadsarchief van Brugge zocht ik op de naam van de vrouwen zelf, waarbij ik aandacht had voor mogelijke mannelijke familieleden, wanneer deze niet geweten waren. Wanneer zij wel geweten waren, zocht ik op de verwante mannennamen (in de bijlage staat een groot deel opgelijst). Omdat de achternaam van veel vrouwen begon of eindigde met de *moveringsgenitief* heb ik hun achternaam zowel mét als zonder de -s- opgezocht.

Zowel persoonsnamen als beroepsnamen kunnen in de rekeningen in deze *moveringsgenitief* staan, zo is er een *Lanceloets* en een *Jaspers*, maar ook een *scrauwerckers*.¹⁶⁶ De *moveringsgenitief* doet vermoeden dat het hier vrouwen betreft. Wanneer op andere plaatsen in de rekeningen een *vrauwe Lanceloots* of *Lancheloots wiif*, *Jaspers wiif* en *vrau sgrauwerckers* staan neergepend, bevestigt dit dat eerstgenoemden

¹⁶³ Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 196, 203; zie de namenlijst of informatiefiches voor de verschillende Ne(j)lkins.

¹⁶⁴ Weale (4), 274. Dit werd bevestigd in de alfabetische lijst van Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 202; en in Huet en Grieten, *Oude Meesteressen*, 65.

¹⁶⁵ Beele, *Studie van de Ieperse persoonnamen*, 34; Debrabandere, *Kortrijkse persoonnamen omstreeks 1400*, 251-2.

¹⁶⁶ Weale (4), 261-2, 277.

van het vrouwelijk geslacht waren.¹⁶⁷ Daarnaast is de naam *Jan de Coninc* (of *Keuniinc*) vanaf 1455 sporadisch terug te vinden.¹⁶⁸ Vanaf 1474 verschijnt er een *Jan(n)ekin sConinx/ sKueniincx*.¹⁶⁹ Dat het om een ander persoon gaat, is duidelijk door de afleiding op -kin, een diminuerende uitgang. Ook hier zijn de genitief prefix *s-* en suffix -*x* indicatoren over *Jan(n)ekins* vrouwelijk geslacht. Daarbij is het diminutief van *Jan* doorgaans (*H*)*annekin*, en is *Jan(n)ekin* terug te leiden tot de vrouwelijke naam *Jane*. Deze methode is tevens niet waterdicht, ook jongens die als leerling in de gilde toetreden, konden met de *moveringsgenitief* benoemd worden ter verwijzing naar hun vader. *Monnekin sKuenincx*, die in 1490 de gilde als nieuw leerling betrad, is hier een voorbeeld van, zijn naam (het diminutief van Simon) geeft echter aan dat hij een jongen is.¹⁷⁰ Magda Devos merkte hierbij op dat namen met *van (de/r)* doorgaans ontsnappen aan deze *moveringsgenitief*, zoals *Betkin van de Watere*, *Lisebette van den Heede* of *Maykin van Gavere*.¹⁷¹ Naast de *moveringsgenitief* en *van (de/r)*-namen, de twee meest voorkomende naamsvormen in de rekeningen, zijn er tevens enkele namen die niet vervoegd werden, zoals *Pauline de Brune*, *de vrouwe Blauwe*, of *Iakemine Ducaer*.¹⁷²

Als vierde onthult de titulatuur, aanspreking of 'relationele beschrijving' die vaak bij een naam staat, het geslacht van de naamdrager. Deze kunnen *vrouwe*, *wiif*, *weduwe*, (*leer*)*meyskin*, *dochter* of *zuster* zijn. De voornaam van veel vrouwen blijft ons onbekend: vaak dragen ze de volledige naam (*Jan Mauwe wiif*) of enkel de achternaam (*vrau Donckers*) van hun echtgenoot of vader, soms zelfs enkel de voornaam (*Jaspers wiif*).¹⁷³ Sommige vrouwen, meestal meisjes die in de leer zijn, blijven anoniem onder de term *leermeyskin* bij de naam van hun meester (*vrouwe Kestiers leermeyskin/ Adriaen Vischers leermeyskin*).¹⁷⁴

Als laatste geeft de plek waar de naam geschreven staat een mogelijke indicatie. Een algemeen fenomeen in rekeningen of ordinanties, dat ook bij de librariërs te zien is, is dat de vrouwenamen met de mannenamen geschreven worden onder de overkoepelende titels *Ontfaen hebbe vanden ghilde broeders ende ghilde zusteren*, of korter:

¹⁶⁷ Weale (4), 260, 273.

¹⁶⁸ Weale (4), 257, 260.

¹⁶⁹ Weale (4), 287, 297.

¹⁷⁰ Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 203.

¹⁷¹ Ze stuurde me dit in een mail; Weale (4), 266, 274, 284.

¹⁷² Weale (4), 284, 310, 317.

¹⁷³ Weale (4), 260, 295.

¹⁷⁴ Weale (4), 260, 264.

ontfaen by, jaerghelden en dergelijke.¹⁷⁵ In dit geval zijn de vrouwnamen bij de librariërs nu en dan bij elkaar gezet in de overkoepelende rubriek; soms willekeurig, soms op het einde van de rubriek.¹⁷⁶ Deze tweedelige en nevenschikkende aanspreking – hier van mannen en vrouwen – bij de verwijzing naar een bevolkingsgroep zoals burgers of ambachtslieden, werd al onderzocht door Ellen Kittel en Kurt Queller op basis van de Doornikse baljuwsordinnanties. Dit gebruik geeft aan dat de aanwezigheid van vrouwen in de betreffende groep geen uitzondering op de regel is. Daarbij diminueert deze formulering een ondergeschikte positie.¹⁷⁷

Soms wordt deze gegenderde indicator expliciet weergegeven door een rubriek die letterlijk vermeldt: *tghildegheelt van den vrouwen, dit es den ontfaenc van de ghildezusters* of gewoon *de vrouwen*.¹⁷⁸ Wanneer dit het geval is, komt deze rubriek steeds na de rubriek van de mannennamen.

4.2.2.2 Over de voornaam en achternaam – of de toenaam?: variërende schrijfwijzen en al-dan-niet vastgeroeste achternamen

Een volgende uitdaging was om gelijkaardige namen, die varieerden in schrijfwijze of in aanspreking, te kunnen bestempelen als één en dezelfde of als verschillende personen. Zoals Wilfried Beele aanhaalde in zijn studie van de Ieperse persoonsnamen – en zoals ik ook zelf ondervond – zijn spellings- en naamkundige verschillen vaak onbelangrijk.¹⁷⁹ De vele varianten van een naam duiden meestal op dezelfde persoon en kunnen dus samengevoegd worden. In de vijftiende eeuw was er nog geen gestandaardiseerde spelling, waardoor de schrijfwijze van namen afhankelijk was van de willekeur van de klerk.¹⁸⁰ In de bijlagen, waarin de vrouwelijke leden staan opgelijst, zijn onder hun volle naam de spellingvarianties te lezen, wanneer die er zijn. De namen zocht ik steeds op aan de hand van hun volle naamsvorm, afleidingen, verkortingen en varianties in de gedigitaliseerde archiefbestanden van de wezenregisters, poortersboeken en wetsvernieuwingen.

¹⁷⁵ Dit merkte Trio ook op in de rekeningen van de Gentse broederschappen: Trio, *volksreligie*, 147; Weale (4), 257, 266, 287.

¹⁷⁶ Weale (4), 277-8.

¹⁷⁷ Ellen Kittel en Kurt Queller. “‘Whether man or woman.’ Gender inclusivity in the town ordinances of medieval Douai,” *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30, nr. 1 (2000): 63-4, 68-74.

¹⁷⁸ Weale (4), 281, 297, 317.

¹⁷⁹ Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen*, 34.

¹⁸⁰ Pas vanaf de tweede helft van de zestiende zien de eerste codificerende werken over spelling, woordenschat en grammatica het licht, zoals de *Nederlansche spellijnghe* en *Naembouck van allen natuerlicken ende ongeschuimde vlaemsche woorden* van Joos Lambrecht. Het eerste ‘modern’ Nederlandse woordenboek dateert uit 1599 door Cornelis Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*.

4.2.2.2.1 *Verschillende aanspreekvormen, maar zelfde vrouw?*

Een aspect van bovenstaand obstakel is dat soms eenzelfde naam, al dan niet met spellingvarianties, verschillende aansprekingsvormen kreeg. Zo wordt bijvoorbeeld *Jane Kaervoets* het ene moment als vrouw, het andere als jonkvrouwe vernoemd.¹⁸¹ Een ander voorbeeld is hoe *vrouwe sCocx* afwisselend ook weduwe *sCocx* wordt genoemd. Hoewel de logica op het eerste gezicht doet denken dat ze twee verschillende vrouwen zijn, mogelijks een (schoon)moeder en dochter, lijkt de chronologische opvolging van het voorkomen van deze namen in de rekeningen aan te tonen dat het hier over dezelfde vrouw gaat. Zo leren we haar kennen in 1465 als *de vrouwe sCox* die een schenking deed, in 1472-1473 betaalde een *Margarite Jacop Coks weduwe* inschrijvingsgeld, in het jaar 1476-1477 wordt ze voor het eerst vermeld als *de weduwe sCocx*, in 1478-1479 is dan weer *de vrouwe sCox* te lezen, en na dat jaar wordt ze voornamelijk weduwe genoemd.¹⁸² Het is dus niet met zekerheid te zeggen dat mevrouw *sCocx* pas in 1472 weduwe werd aangezien die aanspreking niet nauwkeurig gehanteerd werd. Hetzelfde geldt bij *Jakemine Keyts* die afwisselend als vrouw en weduwe werd aangesproken.¹⁸³ Ook bij haar sluiten de jaren van vermelding mooi op elkaar aan en is het duidelijk dat deze allen dezelfde persoon zijn. Ook Trio zag dit in zijn studie van de Gentse broederschappen: middeleeuwers waren niet consequent in het gebruik van aansprekingen.¹⁸⁴ Hij opperde dat deze wel telkens over dezelfde vrouw gaan, aangezien *vrouwe* en *jonkvrouwe* veel door elkaar gebruikt werden en de term *jonkvrouwe* meerdere betekenissen draagt: 'ongehuwde vrouw, jong meisje, meisje van goede stand, getrouwde vrouw en religieuze'.¹⁸⁵

Sommige vrouwen met dezelfde naam konden pas gedifferentieerd worden wanneer de rekeningen extra informatie over hen prijsgaven. Zo zijn er twee weduwen van der Wieghe: de *weduwe van Passchier van der Wieghe*, die in 1477-1478 zijn atelier overnam na diens dood en daarvoor al een leerkind, *Nelkin* opleidde.¹⁸⁶ In 1479-1480 werd haar doodschuld betaald, wat indiceert dat ze toen stierf.¹⁸⁷ In 1485 betaalde *de*

¹⁸¹ Weale (4), 256, 263,

¹⁸² Weale (4), 270, 284, 290, 297.

¹⁸³ Weale (4), 278, 284, 310.

¹⁸⁴ Trio, *Volksreligie*, 201.

¹⁸⁵ Trio, *Volksreligie*, 201.

¹⁸⁶ Weale (4), 291-2.

¹⁸⁷ Weale (4), 300.

weduwe van der Wieghe echter weer jaargeld en bleef zeker tot 1500 lid.¹⁸⁸ Zij was de weduwe van de librariër Jan van der Wieghe, die stierf in 1484; ook zij zette het atelier van wijlen haar echtgenoot voor.¹⁸⁹ Verwarring trad tevens op wanneer de doodschuld van de vrouw van een librariër genoteerd werd en die vrouw enkele jaren daarna lidgeld betaalde. De logica wil dat deze librariër hertrouwde en zijn tweede vrouw op exact dezelfde wijze als haar voorgangster werd vermeld. *Adriaen Mathiis* zijn twee echtgenotes werden beide aan de hand van hun echtgenoot vernoemd: *Adriaen Mathiis wiif* stierf in 1478-1479, de *weduwe/ vrouwe Mathiis* werd hoofd van het atelier na Adriaens dood in 1490.¹⁹⁰ Tussen de dood van zijn eerste vrouw en zijn eigen dood moet Adriaen hertrouwd zijn. De casus van '*Jan van den Berghe's vrouw*' vereiste iets meer denkwerk. In 1470-1471 stierf *Jans wiif van den Berghe*, in 1476-1477 stierf *Jan van den Berghe's wiif*, en tussen 1496 en 1501 deed *Jan van den Berghe, van siinen wive* een betaling aan de gilde.¹⁹¹ In de librariërs-gilde waren twee mannen met de naam Jan van den Berghe, de eerste stierf in 1466 en de andere bleef lid tot na 1500.¹⁹² Van de vrouw van de tweede Jan (de jongere) vond ik een wezenregister, waarvan de datum overeenkwam met de vrouw die stierf in 1476-1477. Omdat Jan volgens dit wezenregister nog leeft, is het duidelijk dat ze de vrouw van de jongere Jan was.¹⁹³ Omdat de laatste vrouw een tweede huwelijk moet zijn geweest en deze in de rekeningen verschijnt wanneer de eerste Jan al gestorven was, was ook zij de vrouw van de jongere Jan van den Berghe. De eerste vrouw die stierf in 1470-1471, was dan vermoedelijk de vrouw van de oudere Jan, maar mogelijks ook de eerste van drie vrouwen van de jongere Jan.

4.2.2.2.2 *Verschillende namen, maar zelfde vrouw?*

De variaties uiten zich tevens in verschillende schrijfwijzen en interpretaties van dezelfde naam: *Baerbele sMeunichx* haar achternaam staat zo ook geschreven als *Minninchs*, *Minniincx*, *Minnekins*, *sMeunekins*, *sMonincx*, *sMeunincx*, *Minninc* en *Minninx*; de *weduwe Hevelers* zien we ook als *Eveleers*, *Eveleirs* en *Everlee*.¹⁹⁴ De manier

¹⁸⁸ Weale (4), 312.

¹⁸⁹ Weale (4), 311.

¹⁹⁰ Weale (4), 298, 320.

¹⁹¹ Weale (4), 283, 291; SAB 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 145v.

¹⁹² De Jan van den Berghe die stierf in 1466 droeg de bijnaam Nazareth, zo staat hij genoteerd bij zijn overlijden als Jannes Nazareth, in Weale (4), 275; Jan van den Berghe, de jongere, werd deken zie Segers, "Het profiel van de deken," 157-8.

¹⁹³ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5^e boek 1467-1516, f° 91.

¹⁹⁴ Eerste vermeldingen: Weale (4), 255, 311; zie informatiefiches.

waarop de klerk de namen begreep of verstond is de manier waarop de namen tot ons zijn gekomen. Guy Dupont wees me erop hoe de klerk mogelijks de naam van *Jannekin van Baelberghe* misbegrepen had. In het archief zijn er in de vijftiende eeuw twee- en in de zestiende eeuw vier van Baelberghes terug te vinden, veel voorkomend was de naam dus niet. De buurt rond de Braambergstraat in Brugge, die aan een zijde aan de huidige Vismarkt grenst en zich aan het water tegenover de Burg bevindt, huisvestte echter heel wat librariërs en zal de klerk dus niet onbekend zijn geweest. Waarschijnlijk kende hij de naam *van Baelberghe* niet en verbasterde hij deze naar een naam die hij wel kende. De functie van de klerk bekleedde men echter maar een jaar, waardoor verschillende klerken verschillende verhaspelingen hebben gecreëerd. *Jannekin van Baelberghe* komt als *van den Braemberghe*, *van Bamelberghe* en *van Bambelberghe*.¹⁹⁵ Niet alleen de schrijfwijze maar ook de details die we weten over een persoon zijn door de klerk bepaald. Zo leren we in 1459 een *Lievine(n)* kennen, wier benaming tussen 1460 en 1470 in verschillende variaties verschijnt: *Lievine*, *Joos de droghescerre wiif*, *de vrou sdroechsceerers* en *Liivine droechsceeres*. Pas in het rekeningjaar 1470-1471 wordt ze vermeld als *Joos Tants wiif*, *de droogscherer* en het jaar daarvoor voor de eerste maal als *Lievine in Sint Jacop strate*.¹⁹⁶ Het neemt in de rekeningen dertien jaar in voordat alle puzzelstukjes die ze over *Lievine* te bieden hebben, zijn aangereikt. Ze was mogelijks in 1462 getrouwd met Joos Tant, de droogscheerder – aangezien dit het eerste jaar is dat ze niet als louter *Lievine(n)* werd vermeld – en was actief in de Sint-Jakobsstraat. Of ze woonde of enkel werkte in die straat, kunnen we zonder meer informatie niet zeggen. Dit verklaart waarom er van sommige vrouwen veel meer gegevens te halen zijn uit de rekeningen dan van anderen. Van vrouwen die maar één tot enkele jaren lidmaatschap betaalden, is logischerwijs veel minder overgeleverd. Het zijn dus vaak de vrouwen met langere lidmaatschappen waarvan we meer weten. Ik moest hier echter oppassen om niet te snel te neigen tot het samenvoegen van gelijk(aardig)e namen. De val van de ‘onderzoekers-bias’ is door de lokroep van een bevestiging van de hypothese steeds nabij.

Niet alleen de klerk maar ook de transcribent heeft invloed gehad op onze opvatting van de namen. In de vijftiende eeuw was het gebruik van hoofdletters voor eigennamen nog niet courant; ook in de rekeningen van de librariërs is dit een constante afwezigheid. Weale heeft volgens de regels van de paleografie, maar wel naar zijn eigen interpretatie, hoofdletters geschreven bij – wat hij beschouwde als –

¹⁹⁵ Eerste vermelding: Weale (4), 288; zie informatiefiches.

¹⁹⁶ Eerste vermelding: Weale (4), 263; zie informatiefiches.

voor- en achternaam. Dat bleek hier en daar een bron voor misverstanden. Zo noteerde Weale nu eens *Katheline sClemmers*, dan weer *Katheline Skelmers* of *Scelmers*.¹⁹⁷ Doordat de *movieringsgenitief* als hoofdletter werd getranscribeerd, verliest deze op het eerste gezicht zijn functie. Omdat Katheline in de rekeningen ook als Clemmers, Celmers, Scelmers, s Clemmers en sClemmers voorkomt, is het duidelijk dat die s- een *movieringsgenitief* is en dat ze allen dezelfde vrouw zijn.¹⁹⁸ Bij opzoekwerk in de gedigitaliseerde archiefbestanden moet de naam zowel met als zonder s- worden opgezocht aangezien deze s- dus niet inherent is aan de naam, en mannelijke verwanten die mogelijks niet dragen.

Een problematiek die de patriarchale naamgeving met zich meebrengt, is dat de achternaam van een vrouw sterk veranderlijk is tijdens haar leven. Haar naam die ze heeft wanneer ze opgroeit, verschilt van degene die ze aanneemt bij haar huwelijk en kan nog veranderen bij een tweede of zelfs derde huwelijk. Omdat uit een bron als de rekeningen van de librariërs niet te achterhalen is wanneer een vrouw hertrouwde, bestaat het risico dat dezelfde vrouw dubbel geteld wordt omdat ze onder verschillende namen in de rekeningen verschijnt. Zo was er de gildezuster Margriete, zij werd van 1459-1461 tot 1475-1476 vermeld als *Jacop Lantsheeren wiiff, de verlichteghe* waarna ze uit de rekeningen verdwijnt.¹⁹⁹ In 1472-1473 werd ze als weduwe vermeld.²⁰⁰ Wanneer ze stierf in 1477, werd in haar wezenregister geschreven dat Jacops Lantsheeren wiif hertrouwde met Joris Muushonts, na Jacops overlijden.²⁰¹ Vanaf 1475-1476 tot haar dood in 1477-1478 werd ze de *grauwerkiighe Jooris Muushonts wiif* genoemd.²⁰² Haar eerste echtgenoot Jacop Lantsheeren was vinder geweest bij de wildwerkers.²⁰³ Haar tweede echtgenoot Joris Muushont staat echter niet in het gildeboek van de grauwwerkers, wel was hij vinder van de lakenhalle in 1471 en 1475.²⁰⁴ Omdat tijdens haar huwelijk met Joris toch nog naar haar als *grauwerkiighe* werd verwezen is het aannemelijk dat ook Joris dit als beroep uitvoerde. Indien dit niet zo was, rijst de vraag of zij onafhankelijk van haar man zowel *verlichteghe* als *grauwerkiighe* was.

¹⁹⁷ Weale (4), 258, 260-1.

¹⁹⁸ Zie informatiefiches.

¹⁹⁹ Weale (4), 262, 290.

²⁰⁰ Weale (4), 285.

²⁰¹ SAB, 208. WEZ, Sint-Niklaas 5^e boek 1467-1499, f° 100 en 101.

²⁰² Weale (4), 287, 293-4.

²⁰³ Dekesel, "Hiërarchie en sociale mobiliteit in de Brugse bontindustrie," 73.

²⁰⁴ SAB, 114. WETS A, zie computer SAB.

4.2.2.2.3 Achternaam, beroep of herkomst?

Een ander struikelblok dat het lukraak toekennen van hoofdletters creëert, is het al dan niet correct bestempelen van achter- of toenames. Hoewel beroep- en herkomstnamen tussen 1200 en 1400 vastgeroest raakten, is het niet altijd duidelijk of we te maken hebben met een achternaam of toenaam. Dit laatste definieerde Beele als volgt: 'Een TN (toenaam) is elke naam die op een VN (voornaam) volgt, ongeacht of die reeds sporen van vastheid of erfelijkheid vertoont'.²⁰⁵ Pas wanneer een toenaam erfelijk wordt, kunnen we spreken van een familienaam of achternaam.²⁰⁶ Bij sommigen is dit duidelijk: *Willem de Brouwere*, was librariër en specifiëker – volgens Segers – een boekverkoper.²⁰⁷ Hoewel librariërs vaker twee beroepen uitvoerden om zichzelf te kunnen onderhouden, is het door de context duidelijk dat *de Brouwere* een overgeërfde naam was.²⁰⁸ Hij wordt telkens met diezelfde achternaam vernoemd. Wanneer een toenaam louter naar het beroep verwijst van de drager, wordt deze doorgaans niet consequent met die toenaam vernoemd, maar varieert de beschrijving van de persoon. Daarbij komt deze Willem vaak voor en is hij zelfs deken en zorghouder geweest. Een beroepsvermelding is, als herkenningselement, eerder een verschijnsel bij passanten in de gilde (drie jaar of minder lidmaatschap) of bij vrouwen. Weale noteerde bijvoorbeeld de aanwezigheid van een In dit thema is er nog een ander voorbeeld: een *Maykin skupers dochter* betaalde in het rekeningjaar 1465-1467 jaargeld en zien we daarna niet meer terug.²⁰⁹ Door een duik in de renteboeken kon ik deze Maykin skupers – van wie ik niet wist of dit haar achternaam was of het beroep van haar vader – koppelen aan een ander meisje in de rekeningen: *Maykin, Pieter tRoden dochter* die zich in 1462 (het rekeningjaar net vóór 1465) inschreef in de gilde.²¹⁰ In het

²⁰⁵ Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen*, 21.

²⁰⁶ Frans Debrabandere, *Mijn familienaam. Waar komt die vandaan?* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 19.

²⁰⁷ Weale (4), 304: hier begint hij zijn lange carrière als librariër als leerkind in 1481; Segers, "Het profiel van de deken," 79, 161.

²⁰⁸ Er was wel werkelijk een kopiist in de gilde die ook brouwer was, Jan van der Lende. Zie de Vriese, "Meervoudig lidmaatschap," 261; Crombie, "The archery and crossbow guilds of late medieval Bruges," 323; Volgens de Vriese was de Jan van der Lende die lid was van de Onze-Lieve-Vrouw ter sneeuw broederschap een andere, maar ze verklaart niet waarop ze dit steunt. Er was namelijk een "Jan van der Lende *boucbinder*" lid in 1469-70, 1471-73 en betaalde doodschuld in 1493-1494, in van de Cappelle, "De OLV-Broederschap ter Sneeuw te Brugge," 200.

²⁰⁹ Weale (4), 274.

²¹⁰ Weale (4), 268; Ook haar volledige naam was in het originele manuscript in kleine letters geschreven: zie SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, 48.

renteboek van het Sint-Juliaanshospitaal uit 1470 betaalde een *Pieter de Roode de cupere* rente op zijn *eestre ende azynhuuse* in de *Ruckendale*, het hedendaagse Rozendal.²¹¹ Van deze Pieter de Roode, de kuiper, is een wezenregister overgeleverd waarin staat te lezen dat een van zijn kinderen Maykin heette.²¹² Al deze puzzelstukjes samen maken het zeer aannemelijk dat Maykin skupers dezelfde is als Maykin tRoden (of de Roode). In het wezenregister staat te lezen dat de vrouw van deze Pieter de Roode en de moeder van Maykin niet Pauwelinekin heette, zij en Maykin waren dus geen familie.

Dezelfde hindernis dient zich aan bij herkomstnamen. Er staat bijvoorbeeld achter enkele voornamen *van de Wiingaerde*, wat doorgaans verwijst naar het begijnhof te Brugge dat *de Wijngaard* heet. Bij *de verlichtighe in den wingaert*, *Babekin Booms*, ende *van Bavinekin* is het door de expliciete plaatsaanduiding duidelijk dat ze in de Wijngaard actief waren.²¹³ Bij anderen zoals *Jannekin van de Wiingaerde*, *Beelkin vanden Wiingaerde* en *de vrouwe vande Wiingaerde* is hun connectie met het begijnhof waarschijnlijk maar niet zeker.²¹⁴ Geen van deze vrouwen staat in de prosopografische lijst van de thesis van Dirk Desmet over het begijnhof te Brugge, maar die overspant dan ook enkel de jaren 1439 tot 1454.²¹⁵ Zo was bijvoorbeeld een *Jan vande Wing(h)aerde*, *scriver uut Hollant* lid van de librariërs-gilde in 1470-1471, en in datzelfde jaar een *Jan de Wignacourt* die zich *per Collaert* inschreef. Colaerd Mansion was een befaamde drukker die was geëmigreerd uit een Franssprekend gebied (waar hij exact vandaan kwam, is niet geweten). Of Mansion dus zelf de toe- of achternaam verfranste bij het doorgeven van de naam aan de klerk (wat hij soms deed in de rekeningjaren dat hij deken was) of dat *de Wignacourt* zelf franstalig was, blijft voor ons een raadsel. Indien hij tot het begijnhof behoord zou hebben, kon hij als man mogelijks de functie van pastoor, kapelaan, koster, maar ook dienstpersoneel op de boerderij of iets dergelijks vervuld hebben.²¹⁶ Omdat in de poortersboeken maar drie mannen met de achternaam van den/ uten Wi(i)ngaerde en twee in de wetsvernieuwingen van de ambachtsbesturen, te vinden zijn, is het aannemelijk dat deze naam niet vaak voorkwam.²¹⁷ Daarbij is het algemeen aanvaard dat zowel begijnen als kloosterzusters verbonden waren met de

²¹¹ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw* 253; SAB, Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1470, f° 30r.

²¹² SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Niklaas 5e boek 1467-1499, f° 49v.

²¹³ Weale (4), 278.

²¹⁴ Weale (4), 280, 288, 297.

²¹⁵ Dirk Desmet, "Het begijnhof 'de Wijngaerd' te Brugge. Onderzoek naar het dagelijks leven rond het midden van de vijftiende eeuw," (masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1979), 147-252.

²¹⁶ Weale (4), 282, 285; Desmet, "Het begijnhof 'de Wijngaerd' te Brugge," 60-1, 104-6.

²¹⁷ SAB, 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen; SAB, 130. Poortersboeken.

librariërs-gilde, wat beargumenteert dat bovenstaande vrouwen begijnen waren of een functie binnen het begijnhof bekleedden.²¹⁸

Een ander voorbeeld is de toenaam *de Poitevin*: van *Philebert Poitevin* was dit hoogstwaarschijnlijk zijn achternaam, mogelijks kwam zijn voorvader van Poitiers.²¹⁹ Maar bij *Kerstine in den Poitevin, de vrouwe in de Poteviin, maetsenariighe en Kallekin van der Vaert in de Poteviin* geeft in *de(n)* steeds aan dat Poitevin hier een plaatsbepaling is.²²⁰ De Poitevinstraat in Brugge is een zijstraat van de hedendaagse Sint-Jorisstraat (de toenmalige Vlaminckdam) waar heel wat librariërs en schilders werkzaam waren en woonden.²²¹ Vernimme lokaliseerde een huis op de hoek van de Poitevinstraat dat ook de naam *de Poitevin* droeg, het is niet duidelijk of de drie vermeldingen betrekking hadden tot het huis of de straat.²²²

4.2.2.2.4 Achternaam of bijnaam?

Ook toenames die als een soort van 'bijnaam' of tweede achternaam dienstdeden, hebben het potentieel om de onderzoeker op het verkeerde pad te zetten. Omdat de 'bijnaam' vaak meer werd gebruikt dan de eigenlijke achternaam, werd het pas duidelijk wanneer een klerk meer prijs gaf wat de werkelijke achternaam van de persoon in kwestie was. Zo bleek *Jan Ypre* eigenlijk *Jan Diericx, dictus van Ypre* te zijn, en de hele familie T(h)o(o)lna(e)r(e) bleek *Houdeslo(e)t dictus Toolnaere*.²²³ De verluchter *Jan Bernaerds* was dan weer *Jan van der Weede, dictus Bernarts*.²²⁴ Ik vond in de poortersboeken een *Jan van der Weede filius Bernard*. Alsdien dit de librariër Jan van der Weede was, kwam zijn bijnaam dus van zijn vaders voornaam.²²⁵ Verder huisde Brugge een aanzienlijke populatie *Pas(/c)elins dictus scuettelkin*, zowel de renteboeken, de wezenregisters, de wetsvernieuwingen van de ambachtsbesturen en de ledenlijst van de Sint-jorisgilde getuigen hiervan.²²⁶ Aangezien elke *Pas(/c)elin* die ik in het archief vond *sceutelkin* werd genoemd, of omgekeerd, is het geloofwaardig dat de *vrouwe Paselins* uit de rekeningen van de librariërs tot deze clan behoorde.

²¹⁸ Bijvoorbeeld in de Hemptinne, "Scriverssen en hun colofons," 54, 60.

²¹⁹ Weale (4), 284.

²²⁰ Weale (4), 285, 287-8.

²²¹ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 91-102; Inventaris Onroerend erfgoed in Vlaanderen: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/10174>.

²²² Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 162.

²²³ Weale (4), 282, 314; Zie informatiefiches en bijlage 4.

²²⁴ Weale (4), 283.

²²⁵ SAB, 130. Poortersboeken, 1450-1460, f° 19v.

²²⁶ Zie informatiefiches.

Van *Barbele dictus Lussch*, die later voorkwam als *Lossche Barbele* komen we echter nooit haar achternaam te weten.²²⁷ Mogelijks verwees haar bijnaam naar haar achternaam. Ik vond een Barbele Losschaert in de wezenregisters, maar dit lijkt chronologisch niet te kloppen.²²⁸ Ze is namelijk actief in de gilde van 1475 tot 1477 en het register dateert van 1553 en vermeldt daarbij enkel de dood van Barbele Losschaerts echtgenoot, zijzelf leefde dus nog na dit jaartal. De formulering komt echter overeen met een voorbeeld dat Debrabandere geeft van ene *Jan Losschaerts... dictus Schelu* uit 1463. Uit het Latijnse *luscus* – wat ‘scheel’ betekent – zijn het Franse *losschart* (dat in het Middelnederlands *Losschaerts* werd) en het Middelnederlandse *schelu* (ook te vinden als *scelu*) geëvolueerd, maar ook *losch* (of *loensch*, denk aan het hedendaagse ‘loensen’).²²⁹ Barbele’s bijnaam verwees dus vermoedelijk naar haar schele (of eenogige) blik, en niet naar de achternaam *Losschaert*.

De bijnamen geven niet noodzakelijk altijd iets prijs over de persoon in kwestie, maar zijn vaak een interessante bron. Zij het de plaats van herkomst (*Ypre*), afstamming (*Bernaerds*), familiale netwerken (*scuetelkin*) of uiterlijke kenmerken (*Lu(o)sch*).

4.2.2.2.5 Achternaam of gegenitiveerde voornaam?

Verder is het ook niet altijd duidelijk of de toenaam een erfelijke familienaam is, of de gegenitiveerde voornaam van de vader (of moeder). Een voorbeeld is *Grietkin* (of *Margriete*) *Michiels* die tussen 1487 en 1499 jaargeld betaalde.²³⁰ Hoewel het hier haar achternaam lijkt, onthult een eerdere vermelding van *Grietkin f^a Michiels*, die in 1478-1479 inschrijvingsgeld betaalde, dat Michiel haar vaders voornaam was.²³¹ Omdat bij meisjes wier vader geen librariër was, steeds diens achternaam vermeld werd en Grietkins vader, Michiel, hier enkel met voornaam werd vernoemd is het aannemelijk dat hij een bekende bij de gilde was. In 1478-1479, het jaar van haar inschrijvingsgeld, betaalde Michiel van Gavere jaargeld, een telg uit een van de families die de gilde in grote getallen bevolkte en die zelf ook veel voorkomt in de rekeningen.²³² *Michiel van*

²²⁷ Weale (4), 287, 291.

²²⁸ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Niklaas 8^e boek 1532-1584, f° 241v.

²²⁹ Debrabandere, *Mijn familienaam. Waar komt die vandaan?*, 78; MNW, lemma “losch,” <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=26986&lemma=losch&domein=0&conc=true>; MNW, lemma “Losschaert,” <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=27009&lemma=losschaert&domein=0&conc=true>.

²³⁰ Onder andere op Weale (4), 313, 323.

²³¹ Weale (4), 297.

²³² Weale (4), 299.

Gavre trad echter pas toe in 1473-1474, vijf jaar voor Grietkin, wat waarschijnlijk een leeftijdsverschil van circa vijf jaar impliceert, daarbij staat hij onder een rubriek vermeld die specifiek *van leerkinderen* getiteld is.²³³ Hij kan dus niet haar vader geweest zijn. De andere Michiel die dat jaar lidgeld betaalt, is broeder Michiel ter Doest, waarschijnlijk een broeder uit de Eekhoutabdij.²³⁴ Omwille van zijn celibataire plicht lijkt het ook onwaarschijnlijk dat hij de vader van Margriete zou zijn. Een Grietkin Gossaerts was mogelijks familie van de boekbinder, perkamentleverancier en kopiist Jan Goosins, omdat Gosins het augmentatief (of vergrootwoord) van Gossaerts is.²³⁵ Maar ook kan Gosin of Gossaerts zowel de voor- als achternaam van haar vader zijn.²³⁶

4.2.2.2.6 *Het Middelnederlands*

De hindernis dat het Middelnederlands zelf vormde, werd al gaandeweg steeds kleiner. Zo vroeg ik me aanvankelijk af of *Meester Anthonis, dochtor* wees op de dochter van deze meester Anthonis.²³⁷ Maar door te vergelijken met de andere meisjes die als dochter vermeld werden, zag ik dat het nooit als *dochter* gespeld werd, maar zoals ons hedendaagse *dochter(e)*. Door andere vermeldingen als *Meester Anthuenis, doctor in theologia* of *magister Anthonius, doctoer ten Jacopinen* werd me duidelijk dat *dochter* hier naar ‘geleerde dokter’ verwijst, waarmee ook zijn aansprekingstitel van *magister* of *meester* wordt verklaard.²³⁸ Ook Weale bleek vatbaar voor misconcepties en daaruit volgden foutieve transcripties. Zo schreef hij dat *Gaudiencie, in de Craene in de Nort Sant strate* lidgeld betaald.²³⁹ Onder de ‘plaatsen van vertier’ die in de rekeningen voorkomen – en die Vernimme al had gelokaliseerd – bevond zich echter een *Croone*: een naam die meerdere huizen droegen in het middeleeuwse Brugge.²⁴⁰ Een van deze *Croone*’s bevond zich in de Noordzandstraat, het is dus aannemelijk dat Weale een vaker voorkomende lapsus beging door de ‘o’ als ‘a’ te lezen en, wegens herkenning van het woord, deze verkeerdelijk als *Craene* transcribeerde. Ook bij eigennamen lijkt hij hier en daar in de mist te zijn gegaan. Zo betaalde een *wedewe van Gherve* in 1479-

²³³ Weale (4), 286

²³⁴ Weale (4), 296-7.

²³⁵ Weale (4), 288, 297; Segers, “Het profiel van de deken,” 79; Debrabandere, *Mijn familienaam. Waar komt die vandaan?*, 70.

²³⁶ Ook dit inzicht heb ik te danken aan Jan Dumolyn en Guy Dupont die zo vriendelijk waren enkele naamkundige vragen van me te beantwoorden.

²³⁷ Weale (4), 302.

²³⁸ Weale (4), 297, 310.

²³⁹ Weale (4), 293.

²⁴⁰ Weale (4), 314; Vernimme vond acht huizen met die naam, in Vernimme, “Het librariërs-gilde te Brugge,” 160.

1480 lidgeld en het jaar daarop een *wedewe van Gheerne*.²⁴¹ Omdat de 'n' en 'v' paleografisch vaak nauwelijks verschillen is het zeer waarschijnlijk dat de naam van Gheerve hier verkeerdelijk was getranscribeerd. Dupont wees er daarbij op dat de naam 'van Gernen' niet bestaat, 'van Gerven' is daarentegen een naam die ook vandaag nog in de omloop is.

Driemaal wordt een meisje als *jonkwijf* vermeld in relatie tot de voorgaande persoon in de oplijsting van betalende gildeleden. *Jonkwijf* was een andere bewoording voor (inwonende) dienstmeid.²⁴² Toen de weduwe Questiers betaalde in het rekeningjaar 1465-1467, volgde na haar *Minekin tot de weduwe voorseid* (later dat rekeningjaar nogmaals als *Minekin, haer joncwijf*).²⁴³ Het rekeningjaar daarna doet zich hetzelfde voor met *Nyetkin, haer joncwijf*.²⁴⁴ Ze behoorden dus tot Questiers' 'entourage'. Aangezien weduwe Questier de *business* van wijlen echtgenoot, Malin de kopiist, had overgenomen, stonden beide meisjes haar bij in het werk. Een andere casus is een *scrauwerckers* die haar eigen jaargeld betaalde, waarna de betaling van *Cristinekin Yweins, haer joncwijf* volgde.²⁴⁵ Hoewel ik aanvankelijk dacht dat met haer jonkwijf de dienstmaagd of leerlinge van Yweins zelf werd bedoeld, bewijst bovenstaande casus van Minekin en de weduwe Questiers dat 'haer' verwijst naar *scrauwerckers* en niet naar Cristinekin Yweins. Het lijkt logischer dat de term 'jonkwijf' als synoniem voor 'vrouwelijke gezel' gold en Yweins bijgevolg lid was van *scrauwerckers*' atelier, dan dat ze naast het verluchten werkzaam was in de dienstensector. In het algemeen waren vrouwelijke gezellen een zeer zeldzaam verschijnsel, zelfs in *mixed-sex* gilden.²⁴⁶ Daarbij zijn Nyetkin en Minekin niet vermeld onder de rubriek van de leerkinderen en betaalden zij ook geen inschrijvingsgeld. Dit bevestigt wellicht dat ze geen leermeisjes waren, maar al 'gezellen'. Mogelijks is één van hen dezelfde persoon als *vrauwe Kestiers leermeiskin* die Questiers in 1459-61 opleidde.²⁴⁷ Aangezien een leertijd doorgaans vier jaar duurde had het *leermeiskin* die in 1465 volbracht.

²⁴¹ Weale (4), 300, 303.

²⁴² MNW, lemma "joncwijf,"

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=20022>

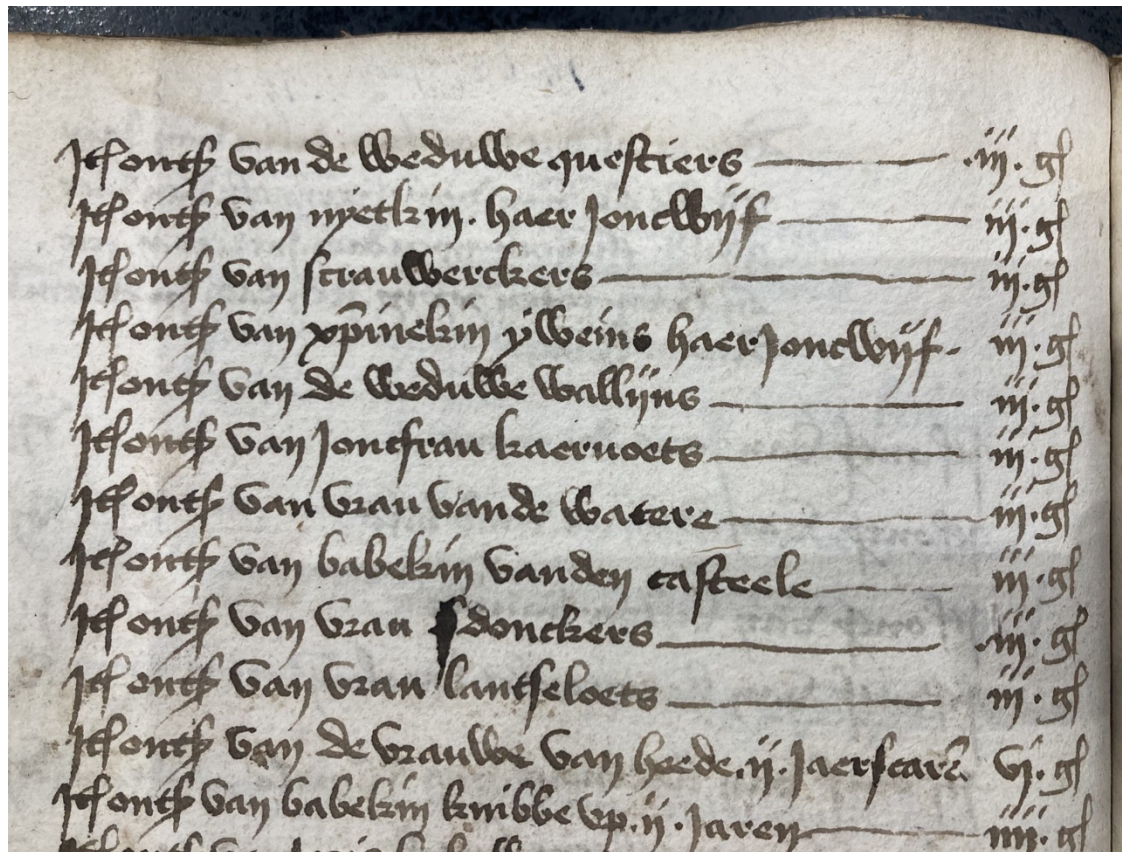
²⁴³ Weale (4), 274.

²⁴⁴ Weale (4), 277.

²⁴⁵ Weale (4), 277.

²⁴⁶ Ogilvie, *European guilds*, 272.

²⁴⁷ Weale (4), 264.

Jesontf van de Wedulbe questiers	—	iiij. s.
Jesontf van nyetkin. haer joncwijf	—	iiij. s.
Jesontf van scrautwerckers	—	iiij. s.
Jesontf van xpinekin yweins haer joncwijf	—	iiij. s.
Jesontf van de Wedulbe wallijns	—	iiij. s.
Jesontf van joncfrau kaeruoets	—	iiij. s.
Jesontf van Graue van de Wateren	—	iiij. s.
Jesontf van babelkin vanden castele	—	iiij. s.
Jesontf van Graue fdonckers	—	iiij. s.
Jesontf van Graue lantseloets	—	iiij. s.
Jesontf van de Graulbe van haede. iiij. jaerscar	—	viij. s.
Jesontf van babelkin knibbe op. iiij. jaren	—	iiij. s.

Figuur 3: Bovenaan zijn de betalingen te zien van de weduwe Questiers, van 'Nyetkin haer joncwijf', van scrautwerkers en van 'Cristinekin Yweins haer joncwijf'. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, ca. 1465-1467.

Deel II: Sociale analyse van de vrouwen uit de librariërs-gilde, 1454-1501

Dit deel is opgebouwd op basis van alle informatie die te distilleren is uit de rekeningen. Die informatie is in twee groepen te verdelen: namen en uitgaven. Aan de hand van een diepgaande analyse van de namen, antroponiemen en toponiemen, kon kennis over de sociale achtergrond en het netwerk van de vrouwen gewonnen worden. Aan de hand van de uitgaven was de rol van de vrouwen binnen de gilde – tot op zekere hoogte – te achterhalen.

5. Het aandeel zusters uit de librariërs-gilde een bijzonderheid?

5.1 Demografie van de gildezusters

Nadat de librariërs-gilde in de jaren 1470 en '80 een bloeiperiode had gekend, lijkt het economisch en cultureel verval waarin Brugge terechtkwam, ook de gilde te treffen. Net als de andere luxe-ambachten, overleefde de librariërs-gilde zonder al te veel moeite de politieke en economische onrust van de jaren 1470 en 1480, ten gevolge van de dood van Karel de Stoute en de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk.²⁴⁸ Zo begonnen inschrijvingsaantallen bij de beeldmakers te dalen in 1482-1483 volgens Wijsman, vanaf 1490 volgens Stabel, en pas vanaf 1520 volgens Verheyen.²⁴⁹ De onrust die eerst sluimerde na de dood van Fillips de Goede in 1467, stak dubbel zo hard de kop op in 1477 na de dood van Karel de Stoute, en brak door in 1482 na diens dochters dood, Maria van Bourgondië. De strijd tegen het bewind van 'de buitenlander', Habsburger Maximiliaan van Oostenrijk, eindigde in 1490 ten nadele van Brugge.²⁵⁰ De cijfers van het aantal gildezusters lijken de toenmalige realiteit te weerspiegelen wanneer hun aantal vanaf 1490 drastisch daalt. Roberto S. Lopez merkte echter dat de kunsthandel floreert in tijden van politieke en economische onrust.

²⁴⁸ Stabel, "Organisation corporative et production d'œuvres d'art à Bruges à la fin du Moyen Âge et au début des Temps Modernes," *Le Moyen Âge*, CXIII, (2007): 92, 95.

²⁴⁹ Peter Stabel, "Organisation corporative et production d'œuvres d'art à Bruges à la fin du Moyen Âge et au début des Temps Modernes," *Le Moyen Âge* 113, nr. 1 (2007), 110; Wijsman, *Luxury bound*, 141; Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 55.

²⁵⁰ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders," *Journal of medieval history* 31, nr. 4 (2005): 380-1.

Doordat het elitaire mecenaat is gehinderd in haar handelsbelangen, gaat ze via de weg van de kunst haar rijkdom investeren en tentoonspreiden. Deze these werd door Blockmans beaamt, hoewel hij eraan toe voegde dat dit enkel mogelijk was in steden waarin al zo'n patronage was uitgebouwd.²⁵¹ Deze theorie kan mede een verklaring zijn voor de welvarende periode die de gilde gedurende de jaren 1470 en 1480 kende en het tijdelijk verval dat insloeg wanneer de stad verslagen werd en de meest welgestelde laag van de bevolking herstelbetalingen moest ophoesten (waardoor investeren in kunstvoorwerpen logischerwijs geen prioriteit – of zelfs mogelijkheid – meer was). Data verzameld door Hanno Wijsman toonde echter aan dat al vanaf 1482 de internationale handel in manuscripten daalde: niet enkel in de Bourgondische Nederlanden, maar ook in Engeland, een belangrijke afzetmarkt, heerste politieke onrust omwille van opvolgingskwesties.²⁵² Omdat de verluchte manuscripten als gewild luxegoed tegen het begin van de zestiende eeuw verdrongen werden door de opkomst van de boekdrukkunst, moest de librariërs-gilde aan belang inboeten. Ze kon blijven bestaan door de schoolmeesters die vanaf 1557 lid werden van de gilde, in 1768 verlieten zij deze echter weer. De laatste rekening die is overgeleverd stamt uit 1783, of de gilde hierna nog bleef voortbestaan, is niet geweten.²⁵³

Hoewel het dalend belang van de manuscripten en het woelige politieke klimaat het kleiner aantal vrouwen in de gilde tegen het eind van de vijftiende eeuw verklaart, heeft dit mogelijks deels ook elders wortels. Rond 1300 groeide in West-Europa een algemene tendens tot het uitsluiten van vrouwen uit ambachten en gilden door middel van reguleringen die tegen de vijftiende eeuw steeds meer voet aan grond kregen.²⁵⁴ Zo werden vrouwen rond 1300 verbannen bij de Brugse scheerders, hetzelfde geldt voor de weversgilde van Douai en de Gentse ververs en tijkwevers in

²⁵¹ W. P. Blockmans, "The Creative Environment. Incentives to and functions of Bruges art production," In *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach* (New York/Turnhout: NN, 1995), 17-8. Marc Boone, "De Bourgondische Nederlanden 'terres de promission' en/of 'creative environments'?" In *Vlaamse Miniaturen 1404-1482*, eds. Bernard Bousmanne en Thierry Delcourt (Leuven: Koninklijke bibliotheek van België, Davidsfonds, 2011): 50.

²⁵² Wijsman, *Luxury bound*, 141-2.

²⁵³ Het aantal drukkers steeg niet naarmate de tijd vorderde, maar bleef gelijk aan het aantal dat de gilde in de vijftiende bevatte, dus ook deze groep kon de gilde niet 'alleen' dragen. Schouteet, "Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs," 234-6.

²⁵⁴ Martha Howell, "The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe," in *Women and Gender in the Early Modern Low Countries*, eds. Sarah Joan Moran and Amanda Pipkin (Brill, 2019): 23; Stabel, "Working alone," 28; Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," 303-4.

de vijftiende eeuw.²⁵⁵ In Engeland was brouwen voor 1300 een typisch vrouwenberoep, maar werd dit tegen 1600 geheel door mannen gedomineerd.²⁵⁶ Duitsland was een koploper in de uitsluiting.²⁵⁷ Zo publiceerde de Müncher brouwersgilde een petitie in 1599 tegen de aanwezigheid van weduwen in het vak die getuigt: 'Brewing is a learned art and given to men alone'.²⁵⁸ Zelfs de vrouwengilden van Parijs zouden tegen 1500 helemaal overgenomen worden door mannen. Deze 'norm' sloeg zo door dat in 1692 enkele meesters van de Parijse borduurdersgilde vervolgd werden voor het aannemen van vrouwelijke werkneemsters.²⁵⁹ Kittel en Queller, die het veelvuldig gebruik van de dyade *hom ne feme* (en variaties) als aanhef in de Doornikse baljuwsordonnanties onderzochten, zagen in de consequent inclusieve aansprekingen een weerspiegeling van de maatschappij. Het gebruik van die dyade nam echter af vanaf de vroege de vijftiende eeuw, wat zij begrepen als van het einde van deze 'gender-inclusieve' samenleving.²⁶⁰ Toch was ook dit verschijnsel geen bezwerende golf die alle Europese ambachten trof. Zo stond het Leuvens vleeshouwersambacht juist voor het eerst in 1458 vrouwen toe om lid te worden als ze de oudste dochter uit een vleeshouwersfamilie én alleenstaande waren.²⁶¹ Dus besluiten dat dit een trend was die ook te bespeuren valt bij de librariërs-gilde is niet vanzelfsprekend. Ondanks dat ik de gehele populatie van de gilde niet heb geteld, valt

²⁵⁵ Stabel, "Working alone," 43; Victor Haché, "Sociale en professionele mobiliteit binnen het tijd en lijnwaadweversambacht in laatmiddeleeuws Gent (1370-1453)," (Masterproef, Universiteit Gent, 2023), 42-3; Jan van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen," *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73. (1995): 950.

²⁵⁶ Bennett, *Ale, beer, and brewers in England*. 145.

²⁵⁷ Een ander voorbeeld zijn de Nürembergse ambachten rond de goudproductie, die pas in 1526 in een ordonnantie genoemd werden die voor het eerst blijk gaf van enige vorm van regulatie. In 1597 is echter, in een ordonnantie te lezen hoe de bewegingsvrijheid van vrouwen, werkzaam in deze branche voornamelijk als goudspinsters, stilaan aan banden werd gelegd: een meisje mocht niet langer dan vier jaar een opleiding volgen en ze mocht niet als ongetrouwde vrouw zelfstandig werkzaam zijn in de goudspinnerij, zonder aan een meester verbonden te zijn. In Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," 303; Monica Chojnacka, Merry E. Wiesner-Hanks, Darlene Abreu-Ferreira, en Agnes S. Arnórsdóttir, *Ages of woman, ages of man. Sources in European social history, 1400-1750* (London: Longman, 2002), 160-1.

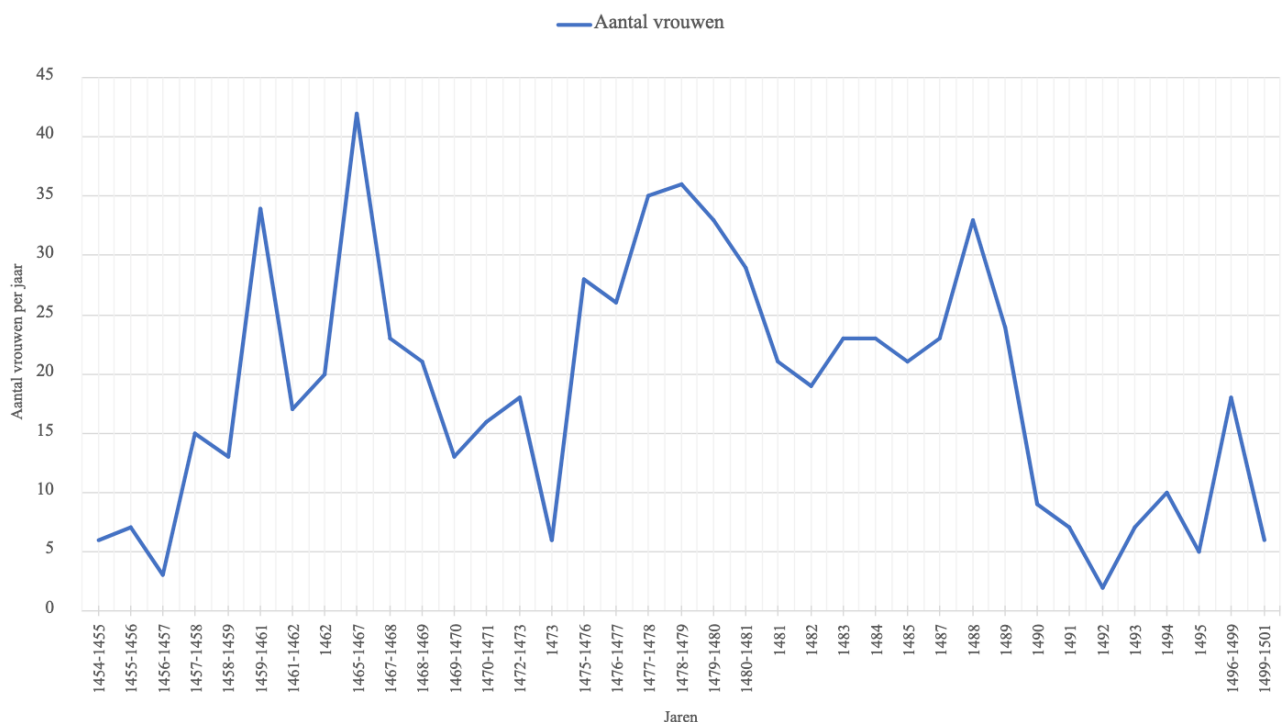
²⁵⁸ Ogilvie, *European guilds*, 232.

²⁵⁹ Clare Crowston, "Women, gender, and guilds in early modern Europe," 28; Kowaleski en Bennett, "Crafts, gilds, and women in the Middle Ages," 486.

²⁶⁰ Kittel en Queller, "Whether man or woman," 75-86.

²⁶¹ Nena Vandeweerd, "'Van den vleeschouweren oft pensvrouwen.' De economische mogelijkheden voor vrouwen in het Leuvense vleeshouwersambacht in de vijftiende en zestiende eeuw," *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History* 15, nr. 1 (2018): 18.

met het blote oog te zien dat de rekeningen vanaf de jaren 1490 uitdunnen en dus niet enkel het aandeel van de vrouwen daalde. De situatie na 1501 is mij echter onbekend. Hoewel Schouteet over de verdere evolutie van de librariërs-gilde al een overzicht van nog geen pagina lang schreef waaruit te concluderen valt dat ze doodbloedde, zou voor een adequate conclusie een intensief prosopografisch onderzoek in de gilde en haar volgende rekeningen moeten worden ondernomen. Misschien dat deze uitsluiting van vrouwen maakte dat enkele echtgenotes van ambachtslieden hun heil zochten bij de librariërs-gilde. Zoals Lievine Tant, de echtgenote van een meesterscheerder, Joos Tant, die dertig jaar lid was en zelf een leerkind binnen de librariërs-gilde opleidde. Misschien was ze lid geworden van de librariërs omwille van het verbod in het scheerdersambacht. Lievine is niet het enige voorbeeld van een vrouw die een lange carrière als librariër bestendigde terwijl haar echtgenoot een hoge functie in een ander ambacht uitvoerde.

Figuur 4: Grafiek van het aantal vrouwen per jaar in de rekeningen van de librariërs. Waarbij voor het jaar 1488 één rekening wordt geteld.

Enkelen voor mij waagden zich al aan het tellen van de gildeleden, al was het resultaat, wanneer expliciet medegedeeld, kennelijk nooit correct. Volgens Bousmanne was het aandeel vrouwen in 1454, het begin van de rekeningen, 12% van het totaal (door de kleine omvang van de gilde op dat moment zijn dit zes vrouwen). In 1480, dat hij als meest welvarende periode bestempelt, zou het aandeel vrouwen 25% zijn

geweest.²⁶² Of deze cijfers gebaseerd zijn op een eigen berekening of een andere studie, verduidelijkt hij echter niet

Marc Gil stelde in een artikel over vrouwen in de vijftiende-eeuwse kunsthandel dat de librariërs-gilde tussen 1454 en 1495, 2426 leden telde, onder wie 1834 mannen en 592 vrouwen, d.i. 24,4% van het totaal.²⁶³ In de status quaestionis uitte ik al mijn vermoeden dat dit cijfer niet kan kloppen. Hoewel ik over het aantal mannen geen exacte uitspraak kan doen kan ik wel met zekerheid zeggen dat het er geen 1834 waren. Het aantal vrouwen dat ik telde, was 216. Omwille van naamsvarianten en onduidelijkheden behoud ook ik veertien casussen waarbij het twijfelachtig is of ze dezelfde of twee verschillende personen waren.²⁶⁴ Daarnaast zijn vijf leerkinderen in de rekeningen terug te vinden met de namen Neilkin en Jannekin, waarvan de context lijkt aan te geven dat ze vrouwen waren, maar wier gender niet van hun jaargeld af te leiden is omdat ze enkel inschrijvingsgeld betaalden. Ik telde hen echter wél mee omdat enkelen van hen in de leer waren bij een vrouwelijke meester en omdat andere gildeleden die met zekerheid vrouw waren ook die namen droegen. De bewuste Neilkins en Jannekins zitten dus vervat in het totaal van 216 vrouwen. De librariërs-rekeningen zijn tevens niet zo complex dat 376 vrouwennamen aan mijn aandacht ontsnapt zouden kunnen zijn. Deze buitensporige cijfers lijken te onthullen dat Gil in de val van de naamsvarianten gestruikeld is. Een van de enige mogelijke verklaringen lijkt me dat hij elke schrijfwijze van dezelfde naam als een andere naam begrepen heeft.

Eef Segers kwam op 654 leden.²⁶⁵ Maar, zoals vermeld in de status quaestionis, is dit volgens mijn bescheiden mening een overschatting, veroorzaakt door namen die foutief begrepen of geconnecteerd werden.²⁶⁶ De aanvankelijke gedachte om aan de hand van haar namenlijst een vergelijkende analyse te kunnen doen, moest ik laten varen wanneer bleek dat deze veel gebreken en lacunes bevat. Segers berekende de man-vrouw verhouding aan de hand van de gemiddelden van elks. Haar resultaat bedroeg een gemiddelde van 85,4 leden, waarvan 62,4 mannen en 22,2 vrouwen.²⁶⁷ Net als bij Bousmanne komen ook deze berekeningen ongeveer overeen met het

²⁶² Bousmanne, *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur*, 49.

²⁶³ Gil, "Les femmes dans les métiers d'art des Pays-Bas Bourguignons au XVe siècle," 243.

²⁶⁴ Zie de 'handleiding' van de informatiefiches.

²⁶⁵ Segers, "Het profiel van de deken," 21.

²⁶⁶ Zo staat de *vrouwe Stochs*, die maar éénmaal voorkomt in de rekeningen, een keer als *vrouwe Stochs* en een keer als *vrouwe Stachs* -die niet bestaat in Segers' alfabetische namenlijst. In Segers, "Het profiel van de deken," 184.

²⁶⁷ Segers, "Het profiel van de deken," 113-4.

gemiddelde aantal vrouwen van Gil. Deze laatste zag het aantal vrouwen tussen 1460 en 1490 stabiel blijven tussen de 25% en 27%.²⁶⁸

Ik kan hun uitspraken noch ontkrachten noch bevestigen, maar dit enkel staven aan mijn eigen cijfers van de vrouwen. Hun jaarlijks gemiddelde ligt op 18. Waarbij de laagste jaarlijkse aantallen, doorgaans zes vrouwen, zich hoofdzakelijk in de eerste jaren van de rekeningen en de laatste jaren van dit onderzoek, eind vijftiende eeuw, bevinden. Het hoogst aantal vrouwen per *jaar* loopt op van 27 tot wel 36. Het hoogste aantal vrouwen in een *rekeningjaar* ligt op 42, maar omdat dit de rekening van 1465-1467 is en deze drie jaar overspant, is dit getal in verhouding dus niet zo impressionant. Hoewel de rekeningjaren gewoonlijk ongeveer een jaar overspannen, vormen enkelen een uitzondering. Zo combineerde Boudin Wallin zijn tweejarig decanaat in één rekeningjaar 1459-1461, hetzelfde deed Jan Tolnare in het rekeningjaar 1465-1467.²⁶⁹ Ook de jaren 1495, 1496, 1497, 1498 en 1499 werden samen berekend in het rekeningjaar 1495-1499. In het originele manuscript loopt dit rekeningjaar zelfs eigenlijk nog door tot 1501, aangezien dan pas een nieuwe rekening werd aangekondigd, dit werd echter niet allemaal overgenomen door Weale.²⁷⁰ Tenslotte werden voor de jaren 1462(-1465) en 1488(-1489) een dubbele rekening opgesteld. De rekening van 1462 – waar geen einddatum voor is gegeven – is verdeeld over twee deken: de eerste, Boudin Wallins rekening, ving aan op ‘nieuwjaarsdag’ 18 april 1462; de tweede rekening van dat jaar, onder deken Passchier van der Wieghe, begon op 27 december, of Sint-Jansdag, 1462.²⁷¹ Op 27 januari 1465 begon een nieuwe rekening onder de deken, Jan Tolnare. Opgeteld waren tussen 1462 en 1465 twintig verschillende vrouwen lid; in de twee rekeningjaren respectievelijk zeven en veertien vrouwen.²⁷² Het jaar 1488 is echter een groter mysterie: zowel de rekening van Lieven Tolnare als die van Jan de Buzere begon op 1 januari 1488 en eindigde op 31 december 1488.²⁷³ Ze noteerden elks verschillende vrouwen die dat jaar lidgeld zouden hebben betaald. Het aantal komt echter overeen: Lieven Oudesloot noteerde er 23 en Jan de Buzere 22. Wanneer het aantal gildezusters in de rekeningen van 1462 en 1488 apart wordt meegeteld ziet de grafiek er als volgt uit:

²⁶⁸ Gil, “Les femmes dans les métiers d’art des Pays-Bas Bourguignons au XVe siècle,” 245.

²⁶⁹ Weale (4), 262-6, 270-6.

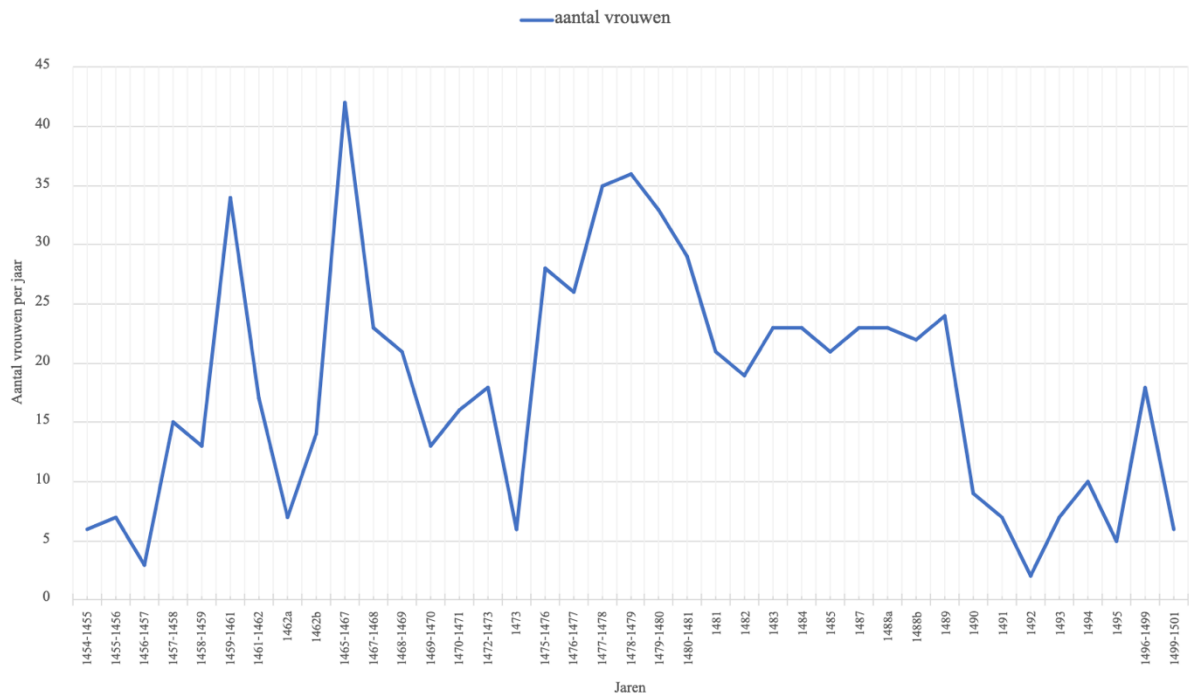
²⁷⁰ SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 142-146v.

²⁷¹ Weale (4), 268-70.

²⁷² Één vrouw, *Jaspers wiif* of *de vrouwe*, *Iaspaes wiif* wordt als enige in beide rekeningen genoemd, waardoor ik een totaal van twintig en niet 21 vrouwen bekom. In Weale (4), 268-9.

²⁷³ Weale (4), 314-8.

De vrouwen van de librariërs-gilde

Figuur 5: Grafiek van het aantal vrouwen per jaar. Waarbij voor de jaren 1462 en 1488 twee rekeningen worden geteld.

Deze cijfers blijven natuurlijk vrij betekenisloos zonder ze te vergelijken met het aantal mannen per jaar. Smeyers zag het jaarlijks aantal leden van de librariërs-gilde fluctueren tussen vijftig en tachtig, maar omdat hij niet verhelderde welk jaar welk aantal telde, vertelt ook dit uiteindelijk niet zoveel.²⁷⁴ Zoals ik in het begin van deze scriptie al aanhaalde was het geen haalbare optie om binnen mijn tijdsbestek zelf alle mannennamen bij te houden en al hun naamsvarianten bij elkaar te puzzelen. Een verder onderzoek dat niet enkel de focus legt op de vrouwen, maar op beide geslachten is daarom noodzakelijk om een duidelijk beeld van de situatie te bestendigen. Een onderzoek naar middeleeuwse gildevrouwen – wanneer volledigheid een streefdoel is – kan niet gedaan worden zonder een onderzoek naar de (verwante) mannen, aangezien de patriarchale administratie blind neigt te zijn voor de vrouw.

Dus, hoewel er geen exact cijfer kan gegeven worden voor de verhouding tussen man en vrouw, zal dit hoogstwaarschijnlijk schommelen tussen één vierde (Bousmanne en Gil) en één derde (Segers) van het totaal aantal leden. De verhouding leunt waarschijnlijk dichter tegen het laatste aan, aangezien Segers minder foutief dan Gil te werk ging.

²⁷⁴ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 232.

5.2 Vergelijking met casussen in andere ambachten en gilden

Aan de hand van andere casussen van vrouwen en gilden kan deze situatie wat gekaderd worden. Dat de middeleeuwse vrouw duidelijk op de arbeidsmarkt aanwezig was is geen nieuws meer, zeker in de Lage Landen. Voor verschillende eigentijdse reizigers die vanuit Duitse of Italiaanse gebieden de Nederlanden bezochten was haar handelsbekwaamheid zelfs zo opmerkelijk dat ze het vermeldden in hun reisjournalen.²⁷⁵ De arbeid die vrouwen verrichtten, viel doorgaans echter buiten het ambachtstelsel: op de informele markt, in de vorm van loonarbeid of afhankelijk van- of samen met man en eventueel kinderen als domestieke productie-eenheid. De beroepen uitgeoefend door vrouwen werden voornamelijk als beroepen zonder 'vakstiel' gepercipieerd, het zogenaamde *low-skilled work*, waardoor ze een lage status bezaten en, daarmee gepaard gaande, een lage inkomst.²⁷⁶ Hun economische activiteiten vertoonden doorgaans overeenkomsten met huishoudelijke taken. Zo kwamen ze het meest voor in de dienstensector en in de (luxe)textielnijverheid.²⁷⁷ Ook in ambachten die het bewerken- of de verkoop van levensmiddelen zoals fruit,

²⁷⁵ 'Maer onderwinden haer oock met coopmanschap in't coopen ende vercoopen: ende zijn neerstich in de weere met hant ende tonghe in hanteringhen die den mans eyghentlijck aengaen met alsulcke behendicheyt ende vlyticheydt dat te veel plaetsen als in Holland ende zeelandt de mans den vrouwen alle dinghen laten beschicken.' In Lodovico Guicciardini, Cornelius Kiliaan, Petrus Montanus, Pieter Van den Keere en Willem Janszoon Blaeu, *Beschryvinghe Van Alle De Neder-Landen; Andersssins Ghenoemt Neder-Dvytslandt* (T'Amsterdam: Ghedruckt bij Willem Jansz., 1612), 29;

'En de vrouwen zijn zo bekwaam dat ze bevelen geven, de boekhouding leiden en alles doen; zelfs bij het inkopen (...) en het verkopen en bij de openbare uitoefening van alle beroepen zijn mannen en vrouwen op gelijke wijze actief.' (eigen vertaling) in Antonio de Beatis en Ludwig von Pastor, *Die reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien: 1517-1518* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1905), 73.

'De vrouwen zijn in hun handelingen zoals mannen. In het merendeel van de zaken die hun echtgenoot aangaan, komen ze overeen. Ze doen niet enkel mee in de handel en beheer van hun zaak, huis en familie, maar werken ook (...) in Haemers, Bardyn en Delameillieure, *Wijvenwereld*, 159 (uit Alonso Vasquez, "Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese," (1577-1592) in Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial, ed. M. Gachard, 455-79 (Brussel, 1875)).

²⁷⁶ Bennett, Judith M., *Ale, beer, and brewers in England*, 145.

²⁷⁷ Marc Boone, Thérèse de Hemptinne en Walter Prevenier, "Gender and early emancipation in the Low Countries in the late Middle Ages and Early Modern Period," In *Gender, Power and Privilege in Early Modern Europe*, eds. Jessica Munns en Penny Richards (Londen: Routledge, 2003): 24-5; Jacobs "De positie van de vrouw in de Vlaamse lakennijverheid," 78-83; Luiten van Zanden, De Moor en Carmichael, *Capital women*, 172-94.

groenten en (zoetwater)vis inhielden, zoalsbakkersvrouwen, beenhouwersvrouwen en meerseniërs (onder andere van huishoudelijke goederen).²⁷⁸

De hoeveelheid vrouwen die echt actief deel uitmaakte van een gilde waarbinnen ze een arbeid uitvoerden, is veel kleiner en eerder zeldzaam. Afhankelijk van de gilde konden vrouwen hier en daar zelfstandig lid worden, maar doorgaans verkregen ze hun lidmaatschap als meesterdochter of weduwe. Voor laatmiddeleeuws Brabant maakten Jan van Gerven en recenter Jelle Haemers, Andrea Bardyn en Chanelle Delameillieure een uitvoerig overzicht van de economische activiteiten van vrouwen.²⁷⁹ Er valt te concluderen dat de gildetoegankelijkheid naargelang de stad, het ambacht en de periode verschilde: zo telde het Mechelse smedenambacht in 1399 negen vrouwen, maar waren in het Brusselse lakenambacht tussen 1466 en 1471 dan weer ongeveer 97 van de 325 leden (30%) *guldësuster*, waaronder vooral getrouwde vrouwen, weduwen én zes begijnen.²⁸⁰

Voor Vlaanderen huist het archief van de Universiteit Gent heel wat onderzoeken naar de Vlaamse werkende vrouw. Victor Haché, die het tijdweversambacht te Gent onderzocht tussen 1370 en 1453, vond voor deze 83 jaar maar 21 vrouwelijke inschrijvingen terug.²⁸¹ Sylke Servayge nam het vrouwelijke aandeel in de Brugse ambachten van de droogscheerders, kultstickers, peltiers en wevers, gebaseerd op inschrijvingsregisters en ledenlijsten, onder de loep. Voor de periode 1407 tot 1451 vond ze slechts twee namen terug bij de wevers die zichzelf vrouwelijk achtte, maar dat valt volgens mijn onderzoek te betwijfelen.²⁸² Tussen 1388 en 1548 waren er volgens Servayge en Dekesel twee vrouwen op 412 leden in het

²⁷⁸ Chojnacka et al., *Ages of woman, ages of man*, 154; Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 481-4; Martha C. Howell, *Women, production, and patriarchy in Late Medieval cities* (Chicago (Ill.): University of Chicago press, 1986): 83; Boone, de Hemptinne, en Prevenier, "Gender and early emancipation in the Low Countries," 24-5;

Ook het brouwen van bier, wat in sé het bewerken van landbouwopbrengsten is, was hoofdzakelijk een vrouwentaak tot de late dertiende- vroege veertiende-eeuw. In Bennett, Judith M., *Ale, Beer, and Brewsters*, 10;

Zie voor een opsomming van ambachten her en der door vrouwen uitgeoefend: Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," 302-4.

²⁷⁹ Haemers, Bardyn en Delameillieure, *Wijvenwereld*; van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie".

²⁸⁰ Haemers, Bardyn en Delameillieure, *Wijvenwereld*, 124-5.

²⁸¹ Haché, "Sociale en professionele mobiliteit binnen het tijd en lijnwaadweversambacht in laatmiddeleeuws Gent (1370-1453)," 41-2.

²⁸² Servayge, "De laatmiddeleeuwse ondernemster," 68; Deze twee namen, Maylin en Sevrien, zijn terug te vinden in Duponts namenlijst als mannelijke namen. In Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 202, 208.

ambacht van de peltiers, waartoe de grauwwerkers, lamwerkers en wildwerkers behoren.²⁸³ Voor de droogscheerders baseerde Servayge zich op een steekproef van het jaar 1416: ze telde tien vrouwelijke meesters. Vrouwelijke leerkinderen waren er niet, een trend die zich na 1416 leek voor te zetten²⁸⁴. Het zijn de kultstickers – wambuis- en matrasmakers – die van de vier door Servayge onderzochte gilden het meest toegankelijk voor vrouwen bleken: tussen 1452 en 1461 vond ze op een totaal van 183 leden 34 vrouwen, goed voor 18,58%, waarvan vier meesters en dertig leermeisjes.²⁸⁵ Als gevolg van de bronarmoede die heerst bij het archief van de edelsmeden zijn er niet voldoende cijfers voorhanden van het aantal vrouwen dat er actief was. In de stadsrekeningen vond Silke Muylaert dat in het jaar 1540-1541 dertien edelsmeden de stad huurgeld voor hun stalletje betaalden, waarvan zes weduwe waren van een voormalig meester.²⁸⁶ Hanne-Laure van Bruaene en Laura Crombie zagen dat respectievelijk de rederijkskamers en het schuttersgilde van Sint-Joris in de Lage Landen rond 10% vrouwelijk lidmaatschap kenden.²⁸⁷

In de status quaestionis staan al vele vrouwen in de boekproductie opgelijst. Daar bleek de conclusie van de meeste onderzoeken dat zij doorgaans als echtgenote of weduwe van een meester in het vak het werk konden uitvoeren. Voorbeelden van vrouwen die zelfstandig lid van de gilde van de beeldenmakers of een corporatie van de boekproductie waren, zijn echter zeldzamer. In Gent waren Marie Tsandaerts (1435) en Agnes van den Bossche (1469) de eerste en enige vrouwen die in de vijftiende eeuw het meesterschap binnen het schildersambacht verworven, zeker de laatste volbracht dit niet zonder slag of stoot van de mannelijke ‘oppositie’.²⁸⁸ De Brusselse schilders, glazenmakers en goudsmeden zouden in de zestiende eeuw dan weer zonder voorwaarden vrouwen toegestaan hebben.²⁸⁹ De Brugse equivalent lijkt eerder volledig voor hen afgesloten te zijn geweest. Verheyen wijdde nog geen zin in zijn prosopografische studie over hun aanwezigheid en in zijn twee bijlagen met namenlijsten (overlijdensdata van leden en knapen die meester werden) is geen enkele vrouwennaam te bespeuren. Zevenmaal las ik de naam *Ne(e)lkin*, maar omdat dit de

²⁸³ Servayge, “De laatmiddeleeuwse ondernemster,” 63-4; Dekesel, “Hiërarchie en sociale mobiliteit in de Brugse bontindustrie,” 61-65.

²⁸⁴ Servayge, “De laatmiddeleeuwse ondernemster,” 49-52.

²⁸⁵ Servayge, “De laatmiddeleeuwse ondernemster,” 54-9.

²⁸⁶ Muylaert, “De Brugse goud- en zilversmeden in de late middeleeuwen,” 87-8.

²⁸⁷ Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*, 68-9, 88.

²⁸⁸ Lievois en Baldewijns, *Agnes vanden Bossche*, 17-25.

²⁸⁹ Van Gerven, “Vrouwen, arbeid en sociale positie,” 953-5.

enige naam is in de lijsten die vrouwelijk zou kunnen zijn, is het logischer dat ook zij jongens waren dan dat de zeven enige meisjes toevallig allemaal Ne(e)lkin heetten.²⁹⁰ Hoewel er in de middeleeuwse samenleving verdeelde meningen bestonden over schrijvende vrouwen, welk soort teksten ze al dan niet onder ogen mochten krijgen en wat ze mochten reproduceren, toont de praktijk dat zij geen onbekend verschijnsel waren.²⁹¹ Een klein detail in *handschrift 1325* dat bewaard wordt in het depot van de universiteit van Gent getuigt hiervan. In het vijftiende-eeuwse Latijns grammaticaal manuscript, waarin Latijnse woorden, vervoegingen en uitdrukkingen met hun (middel-)Nederlandse vertaling zijn te lezen, werd *scriba* vertaald als schrijver én schrijfster.²⁹² Ook in de kunst zijn vrouw en pen(seel) te zien: niet zelden werden vrouwen op vijftiende-eeuwse kunstwerken afgebeeld met een boek. Zowel op religieuze afbeeldingen, zoals Sint-Anna die haar dochter, de heilige Maria, leerde lezen, als op wereldlijke, zoals verscheidene illustraties van miniaturisten en kopiïsten.²⁹³ Zowel deze voorbeelden als de gegevens uit deze thesis tonen de kloof tussen de algemene realiteit en enkele uitgesproken, elitaire meningen. Zoals die van de Italiaanse humanist Juan Luis Vives die *De Institutione Feminae Christianae* schreef in 1524 als richtlijn bij de opvoeding van de Engelse prinses Mary Tudor.²⁹⁴ Hoewel hij vrouwen aanmoedigde om te lezen, vond Vives dat achter deze activiteit een vrome drijfveer moest liggen en dat het zich moest beperken tot moreel-didactische en religieuze genres. Voor zij die zich toch aan de wereldlijke en

²⁹⁰ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 227-245.

²⁹¹ de Hemptinne, "Scriveressen en hun colofons," 49-50; Light, *Women and the book in the Middle Ages and the Renaissance*, 83-101.

²⁹² Joris Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit van Gent: 2,1. De handschriften verworven na 1852* (Wetteren: Universa, 1984), 161-2; Thérèse de Hemptinne, "Des femmes copistes dans les Pays-Bas au bas Moyen Âge (14e-15e siècle). Approche d'une activité féminine mal connue," In *Secretum scriptorum. Liber alumnorum*, eds. Walter Prevenier, Thérèse de Hemptinne, Wim Blockmans en Marc Boone (Leuven: Garant, 1999), 133; de Hemptinne, "Scriveressen en hun colofons.," 52.

²⁹³ De Hemptinne vermeldt echter dat schrijvende vrouwen veel minder vaak terug te vinden zijn op afbeeldingen dan verluchtende of schilderende vrouwen. Lesley Smith bevestigt dit. Beiden konden echter geen antwoord geven op de vraag waarom, want er is genoeg bewijs dat vrouwen zich met deze praktijken bezighielden. Een vrouw als intellectuele auteur zou wel eerder uitzonderlijk zijn. In de Hemptinne, "Scriveressen en hun colofons," 52; Thérèse de Hemptinne, "Des femmes copistes dans les Pays-Bas au bas Moyen Âge," 132; Chiara Frugoni, "De vrouw in de beeldende kunst, het beeld van de vrouw," in *Geschiedenis van de vrouw. Deel 2: Middeleeuwen*, eds. Michelle Perrot, Georges Duby en Christiane Klapisch-Zuber (Amsterdam: Agon, 1991), 365, fig. 41, fig. 44; Smith, *Women and the book*, 31-8.

²⁹⁴ Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 75.

volkstalige literatuur waagden, wenste hij dat ze doof en blind geboren waren, en zo niet, dat ze tijdens hun leven hun ogen en oren verloren zodat ze nooit aan deze 'ijdele en frivole schrijfsels' zouden worden blootgesteld.²⁹⁵ De vrouwen die als kopiïstes en verluchters werkzaam waren in de stedelijke ateliers kregen natuurlijk allerhande onderwerpen onder hun ogen. Ook Christine de Pizan kreeg al snel kritiek op haar magnum opus *Le livre de la cité des dames*. Zelfs de vertaler die het in opdracht van Jan de Baenst III – een telg uit een voorname Brugse familie – omzette in het Middelnederlands, had moeite te aanvaarden dat de Pizan de intellectuele auteur zou zijn van het werk en uitte zijn scepsis aan de lezer: *dattet gheen vrouwe werc en es, maer het werc van eenighen grooten clerc oft philozophe, dies in zijns selfs name gheenen roem hebben en wille*.²⁹⁶ De vraag rijst in hoeverre deze visie voornamelijk gedragen werd door enkele geleerden en adellijken, en in hoeverre deze in meerdere lagen van de maatschappij present was. Verder is het trekken van een conclusie uit bovenstaande literatuurstudie niet zo vanzelfsprekend. Ten eerste zijn niet van alle ambachten en tijden cijfers voorhanden uit rekeningen of ledenlijsten, vaak moet de positie van de vrouw worden afgeleid van ordonnanties en keuren. Deze bronnen geven een ander soort informatie, bijvoorbeeld kwantitief of kwalitatief. Waar ordonnanties informatie bieden over de voorwaarden en beperkingen die al dan niet aan de vrouwen werden opgelegd, blijft men doorgaans wel in het ongewisse over een concreet aantal vrouwen in desbetreffende organisatie. Met kwantitatieve bronnen zoals ledenlijsten en rekeningen is het dan weer andersom.

Verder zijn veel studies gebaseerd op steekproeven van één of enkele jaren waarin misschien net veel of weinig vrouwen lid waren. In vergelijking met de Gentse tijdwevers, de Brugse wevers of peltiers waarbij er geen tot nauwelijks vrouwen in vijftig tot 150 jaar te bespeuren vielen, zijn de cijfers uit de librariërs-gilde exuberant. Vergeleken met de Brugse lakenindustrie waar in vijf jaar 97 vrouwen 30% uitmaakten van het ambacht doen de librariërs dan net weer onder. Hoewel Servayge van de droogscheerders maar één jaar besprak, en de fluctuaties van andere jaren ons daardoor onbekend blijven, is het aannemelijk dat de aanwezigheid van de tien

²⁹⁵ Juan Louis Vives, *De Institutione Feminae Christianae*, eds. Charles Fantazzi en Constant Mattheussen, vert. Charles Fantazzi (Liber Primus: BRILL, 2023), 21, 41-5.

²⁹⁶ Lisa Demets "'Dattet gheen vrouwe werc en es'. Genderverhoudingen en gebruikscontexten in de middelnederlandse literatuur," *Nederlandse letterkunde* 26, nr. 2-3 (2021): 190; Orlanda S. H. Lie, *Christine de Pizan in Bruges. The Flemish codex of le livre de la cité des dames / Le livre de la cité des dames as het bouc van de stede der vrouwen* (London, British Library, MS Add. 20698), (Hilversum: Uitgeverij Verloren BV, 2015), 10-9.

vrouwelijke meesters eerder een trend was dan een uitzondering. Meesters bouwden een atelier en een netwerk uit en hadden vaste en langdurige lidmaatschappen, tenzij ze veel rondreisden. Dit is ook te zien in de librariërs-gilde, waar veel van de vrouwelijke meesters 20 tot 30 jaar lidgeld betaalden. Bronnenarmoede in middeleeuws onderzoek maakt dat gestructureerde conclusies niet steeds vanzelfsprekend zijn.

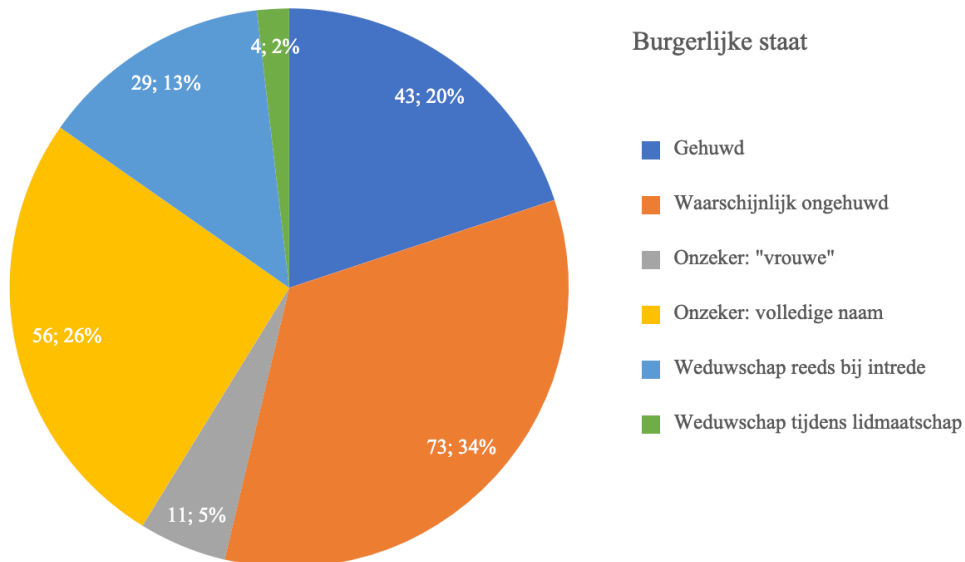
De cijfers van andere corporaties met boekproducenten en schilders doen echter stevig onder voor die van de librariërs-gilde. De afwezigheid van vrouwen bij de Brusselse en Brugse beeldenmakers, de '38' op 1216 librariërs in het dertiende- en veertiende-eeuwse Parijs, de enkele Europese weduwedrukkers en kopiisten en de woelige perioden die Agnes van den Bossche in Gent heeft moeten doorstaan, staan in schril contrast met de normaliteit die de gildezusters in de Brugse librariërs-gilde leken te zijn.

6. *Wiven, wedewes en meyskins*: de burgerlijke staat aan de hand van titulatuur en naamgeving

Nu is uiteengezet hoe ik de vrouwnamen uit de rekeningen extraheerde, kan de informatie die via de naamgevingen tot ons komt van naderbij bekeken worden. Persoonsnamen onthullen heel wat facetten van iemands identiteit of persoonlijkheid. Daarbij kunnen naamvarianties sociale distincties aantonen; Beele onderscheidde zo de leeftijd, stand en relaties tussen personen. Hij distingeerde de gewoonte in het Ieper van 1250-1300 om de 'secundaire' leden van een samenleving (werknemers, kinderen, vrouwen) te benoemen aan de hand van hun werkgever, ouders (voornamelijk vader) of echtgenoot, met een hele of gedeeltelijke ellips van de eigen naam, waarbij de *moveringsgenitief* werd toegepast. Vooral bij het vernoemen van vrouwen zag Beele dit gebruik overleven tot 1400, het eindpunt van zijn studie.²⁹⁷ De toevoeging van een suffix of prefix aan een bestaande naam onthult niet enkel de sekse van de naamdragers maar wijst ook op een bezittelijk verband waaruit een relatie tussen verschillende personen kan worden afgeleid. Ook een aanzienlijke groep 'secundaire leden' in de librariërsrekeningen worden op die manier vernoemd, denk aan *Lanceloets*, *sgrauwerkers* of *vrauwe Bouts*. Het is vaak vanuit de naamgeving niet geheel duidelijk of iemand gehuwd, ongehuwd of weduwe was. Het diagram op figuur 6 geldt dan ook vooral als een ruwe schets van de situatie. Het is niet zonder

²⁹⁷ Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen*, 21.

foutenmarge, aangezien over té veel casussen té weinig informatie is overgeleverd. De indeling van de groepen die in het diagram te zien zijn is daarom eerder artificieel.

Figuur 6: Staafdiagram van burgerlijke staat van de vrouwen in de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.

Wanneer een vrouw vermeld werd als *wiif* of met het beroep van haar echtgenoot (te herkennen aan de genitief –s-) heb ik ze in het cirkeldiagram gerekend bij de gehuwde vrouwen. Hoewel ik eerst geneigd was om hen die als ‘vrouwe (achternaam)’ voorkomen allen bij de gehuwde vrouwen te rekenen zijn ze toch in een aparte groep ingedeeld om de ‘onderzoekersbias’ tegen te gaan. De kans bestaat dat ze getrouwd waren, maar hierover is geen zekerheid, daarom staan ze bij ‘onzeker: vrouwe’. Wanneer ze vermeld werden als *leermeyskin*, ‘dochter van’ of als ze met een volle naamsvorm bij de ‘nieuwe leerkinderen en gildezusters’ geschreven staan, heb ik ze tot de groep van ‘waarschijnlijk ongehuwde’ vrouwen gerekend. Ook wanneer het begijnhof de Wijngaard vermeld wordt, of wanneer ze als ‘zuster’ (wanneer niet in familiale, maar in kloosterlijke zin) vermeld zijn, werden ze bij deze groep geplaatst. Eenmaal wordt melding gemaakt van een *maechdekin* dat leerde met de vrouwe van de Watere, de logica zelf zal zij niet getrouwd zijn geweest.⁸⁹ Ook de vrouwen die als leerkind toetraden tot de gilde en wier achternaam niet veranderde (en ze dus waarschijnlijk nog hun vaders naam dragen) zijn ook bij deze groep ingedeeld. Wanneer enkel hun volledige naam (d.i. voor- en achternaam) gekend is en ze doodlopende wegen waren in mijn onderzoek heb ik ze onder de categorie ‘onzeker: volledige naam’ geplaatst. Zij konden zowel ongehuwd, gehuwd, als weduwe zijn. Wim Blockmans categoriseerde de vrouwen in zijn onderzoek die geen specifieke aanspreektitel genoten, maar wier voornaam kenbaar werd gemaakt, wel als

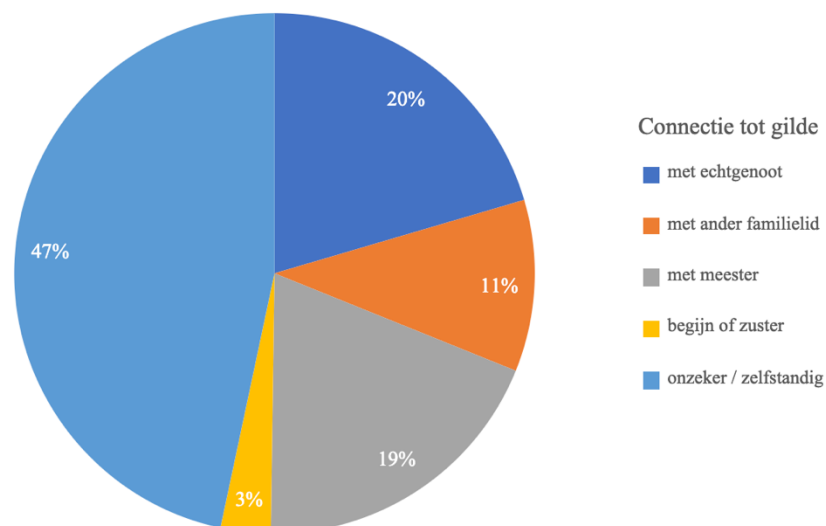
alleenstaanden.²⁹⁸ Deze aanpak zou het aantal ongehuwden naar 129 vrouwen en meisjes tillen. Om zo correct mogelijk te zijn, heb ik ze toch in twee verschillende categorieën onderverdeeld.

Verder is er een aanzienlijke groep weduwen. 'Weduwschap al bij intrede' wilt hier zeggen 'weduwschap vanaf de eerste vermelding'. Bij deze groep zitten zowel de vrouwen die werkelijk intraden wanneer ze al weduwe waren, maar ook de vrouwen van meesters die hoogstwaarschijnlijk al jaren mee achter de schermen meewerkten, maar wier lidmaatschap in de gilde pas vanaf het weduwschap werd bewerkstelligd. Dat was de meest overzichtelijke oplossing om weduwen niet over het hoofd te zien, van wie niet meer te traceren is of ze hun echtgenoot bijstonden in zijn 'librarisch ambacht'. Hoewel de rekeningen redelijk netjes bijgehouden lijken te zijn staan er heel wat mensen niet in die wel een ambacht binnen de boekproductie uitvoerden.²⁹⁹ De vrouwen die onder 'weduwschap tijdens lidmaatschap' vallen zijn zij van wie vermeld werd dat hun echtgenoot gestorven was of zij die, na meermaals voor te komen als 'vrouw (achternaam)', plots vermeld werden als 'weduwe (achternaam)'. Deze methode is echter niet waterdicht aangezien het strikt gebruik van de titulatuur 'vrouw' voor enkel gehuwde vrouwen, afhing van klerk tot klerk. Maar het biedt wel een leidraad, zeker voor de vrouwen wier aanspreking van eerder consequent 'vrouw' naar consequent 'weduwe' ging. Veel vrouwen werden echter met afwisselende titulaturen vermeld. Denk terug aan weduwe Cocx en weduwe Keyts die het ene moment als 'weduwe', dan weer als 'vrouw' werden vernoemd. Hierdoor kan er niet worden uitgesloten dat het weduwschap van enkele vrouwen ons onbekend zal blijven als zij nooit als weduwe vermeld werden (tenzij archivalisch onderzoek meer aan het licht brengt). Ook bepaalt deze inconsequentie dat het vernoemen van een vrouw als 'vrouw' terwijl ze daarvoor meermaals als weduwe werd vernoemd, niet aangenomen worden als een indicatie van hertrouw. De mogelijkheid bestaat, maar de zekerheid niet. Een vrouw nam daarbij doorgaans de naam van haar echtgenoot over, al is het geen uitzonderingsloze regel.

298 Willem Blockmans, I. De Meyer, Jacques Mertens, J. A. Van Houtte en Hans Van Weverke, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst* (Heule: UGA, 1971), 243.

299 Laura Crombie telde zo bijvoorbeeld vier mannen met het beroep van 'boucscriver' die tussen 1464 en 1478 in de Sint-Sebastiaansgilde zaten. Maar één van deze vier, Pieter Aradiin, is terug te vinden in de rekeningen van de librariërs-gilde. Bij andere librariërs, zoals Jan van der Lende of Boudin Wallin, die ook lid waren van de schuttersgilden, was hun activiteit als kopiist niet vermeld: Crombie, "The archery and crossbow guilds of late medieval Bruges," 277, 310, 316, 323, 330, 334.

Deze methode van categorisering werd ook gehanteerd door Judith Bennet in haar onderzoek naar de *alewives* en *brewsters*. Ze stelt als een algemene regel dat getrouwde vrouwen doorgaans werden benoemd aan de hand van hun burgerlijke staat (d.i. als ‘de vrouw van’ of *wiif*), maar sporadisch kon ze ook louter met haar voornaam en achternaam worden vermeld. Ongetrouwde vrouwen kwamen daarentegen meestal enkel met hun voornaam en achternaam voor, waarbij de toevoeging van ‘weduwe’ of ‘dochter’ meer vertelt over hun alleenstaande status. Het benoemen met voornaam en achternaam geeft met andere woorden geen zekerheid over de maritale status en leeftijd van een vrouw. Bennet wees erop dat er rekening gehouden moet worden met de dagdagelijkse realiteit van de vijftiende eeuw: een getrouwde vrouw kan in afwezigheid van haar echtgenoot (zij het omwille van een (handels)reis, een pelgrimage, een oorlog) als alleenstaande en *mater familias* fungeren en een huishouden besturen. Verder benadrukte ze dat, hoewel *wiif* en *vro(/a)u(w)* doorgaans wijzen op een getrouwde vrouw, dit ook een benoeming kan zijn van een huisvrouw of het hoofd van een huishouden.³⁰⁰

Figuur 7: Staafdiagram van connectie van de vrouwen met de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.

Op Figuur 7 is te zien hoe de gildezusters geconnecteerd waren met de librariërs-gilde. Omdat sommigen meerdere connecties hadden, biedt bovenstaand diagram slechts een ruwe schets. Figuur 7 toont aan dat zo'n 20% van de gildezusters samen met of via hun echtgenoot lid waren van de gilde, als echtgenote of als weduwe. 11% via andere familie in de gilde: doorgaans een vader of moeder, maar ook hier en daar een nonkel of neef. Soms is de familiale connectie niet duidelijk maar lijkt deze er wel te zijn op basis van omgang of gemeenschappelijk achternaam. Zo heb ik tot deze categorie Betkin en Thonine van de Wat(e)re gerekend, van wie ik een verband

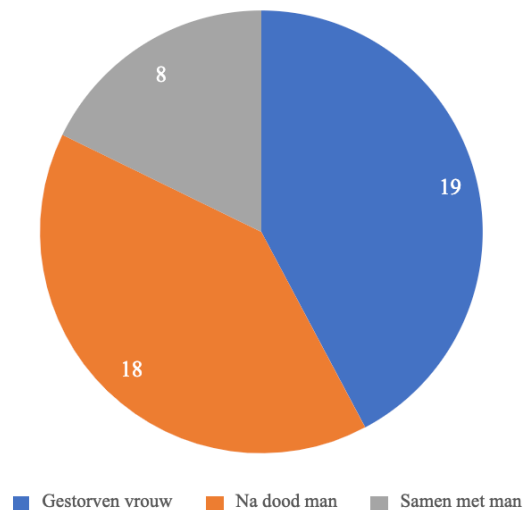
³⁰⁰ Bennett, *Ale, beer, and brewsters in England*, 166-70.

vermoed met de vrouwe van de Wat(e)re, die zelfstandig lid was en een leerkind opleidde.³⁰¹ Daarnaast werd 19% van de vrouwen en meisjes samen met een meester genoemd in de rekeningen. 3% was geconnecteerd met het begijnhof (sommigen mogelijk met een ander klooster). Het merendeel is echter zonder een ander persoon of (een hint van) een familiale connectie in de rekeningen te inden. Zij vormen met 47% de grootste groep vrouwen. Hoewel niet voor allen kan besloten worden dat ze dus zelfstandig lid waren van de gilde – omwille van de immer aanwezige kans van verloren (of nog niet gevonden) informatie – lijkt het voor de hand liggend om dit voor de meesten te concluderen.

6.1 *Gehuwden en weduwen*

Opvallend is dat van de 43 gehuwde vrouwen (fig. 6), de meesten niet in de gilde zijn getrouwd. Met andere woorden, ze hadden geen echtgenoot in de gilde, maar één die in een andere branche economisch actief was. Wat het ambacht van deze mannen en mogelijk hun vrouw was, en dat zij met louter hun aanwezigheid in de gilde bewijzen dat vrouwen onafhankelijk van hun echtgenoot een eigen beroep konden uitoefenen, bespreek ik elders in de thesis.

Vrouwen met link aan echtgenoot in de rekeningen

Figuur 8: Vrouwen die samen met- of via hun echtgenoot in de rekeningen te vinden zijn, ca. 1454-1501.

Bovenstaand diagram toont dat 45 vrouwen in nauw verband met hun echtgenoot in de boekproductie werkten. Daarvan kennen we negentien enkel omwille van hun doodschuld en begrafenis (fig. 8). Amper acht vrouwen zijn samen met hun echtgenoot lid van de librariërs-gilde geweest. De overige achttien werden pas in de

³⁰¹ Zie informatiefiches.

rekeningen genoemd wanneer hun echtgenoot stierf. vijftien hiervan namen de *business* van hun overleden man over.³⁰² Drie van de achttien weduwen verschijnen echter enkel het overlijdensjaar van hun echtgenoot in de rekeningen om diens doodschuld uit te betalen. Twee daarvan, De weduwe Clays Tolnare en de weduwe Jan van der Weyde, verdwijnen uit de rekeningen waardoor het aannemelijk is dat ze het familiebedrijf niet (zelf) voortzetten. Ook de derde, de weduwe van Gavere, werd niet meer in de rekeningen genoteerd. Wanneer deze laatste stierf, werd haar doodschuld echter wel betaald wat een blijvende connectie met de librariërs-gilde doet vermoeden en het aannemelijker maakt dat ze het atelier van haar echtgenoot Jacob voortzette. Bovendien was haar familie zeer actief was binnen de boekproductie en de librariërs-gilde. In hoofdstuk 7.2.2. over het vrouwelijk meesterschap, vult ze daarom het aantal tot zestien weduwmeesters aan.

Gekaderd in het specifieke klimaat dat de middeleeuwse Lage Landen genoten omtrent gender en huwelijk, is deze casus niet verwonderlijk. De *Hajnal these*, ook gekend als het *European Marriage Pattern* of EMP, ontsproot uit het brein van John Hajnal en onder meer Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden bouwden erop verder. In essentie houdt deze these in dat het de gewoonte was in laatmiddeleeuwse en vroegmodern West-Europa om bij het huwelijk een nieuw kerngezin te stichten op een andere plek dan het ouderlijk huis (d.i. *neolokaliteit*), waarvoor het jonge koppel geld gespaard moest hebben. Samen met het groeiend gebruik van consensushuwelijken, maakte de neolokaliteit dat de gemiddelde huwelijksleeftijd rond de leeftijd van 25 jaar was, wat later was dan in niet-EMP landen.³⁰³ Doordat de financiële bijdrage van beide partners noodzakelijk was om te overleven, was het een normaliteit dat vrouwen publieke economische activiteiten uitvoerden. In EMP-gebieden was het huishouden in veel gevallen het centrum van productie.³⁰⁴ Het *huishouden* verschilt van het *kerngezin* in de zin dat dit niet alleen bestaat uit vader, moeder en de kinderen, maar ook uit leerknappen (en -meisjes), het dienstpersoneel en eventueel inwonende verdere familie.³⁰⁵ De transitie naar de *household economy* begint rond 1300, toevallig (of niet?) rond dezelfde tijd dat gilden zich structureel beginnen af te bakenen voor vrouwen.³⁰⁶

³⁰² Deze 45 vrouwen staan opgelijst in bijlage 5.

³⁰³ John Hajnal, "Two kinds of preindustrial household formation system," *Population and Development Review* 8, nr. 3 (1982): 452; De Moor en Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 13-28; Carmichael et al., "The European marriage pattern and its measurement," 198-200; Luiten van Zanden, De Moor en Carmichael. *Capital women*, 38-40.

³⁰⁴ Howell, *Women, production, and patriarchy in late medieval cities*, 27.

³⁰⁵ Luiten van Zanden, De Moor en Carmichael. *Capital women*, 147-9.

³⁰⁶ Stabel, "Working alone," 38; zie hoofdstuk 5.1.

Omdat de economie van het middeleeuwse Europa sterk bepaald werd door de handels- en ambachtsgilden, die zowel een voortbrengsel waren van- als medespeler in de patriarchale samenleving, bewoog een vrouw zich meestal niet zelfstandig voort binnen het gilde-systeem, maar deed ze dit onder de vleugels van een mannelijke connectie. Wanneer een vrouw toch het meesterschap verkreeg en aan het hoofd van een atelier kwam te staan, verwierf ze deze positie meestal als weduwe of als meesterdochter.³⁰⁷ Doordat vrouwen een ambacht leerden via hun echtgenoot-meester (of vader) en het bedrijf overerfden na diens dood, maakte de *household economy* dat enkele vrouwen een makkelijkere en snellere toegang vonden tot jobs met een hoge status.³⁰⁸ Omdat in de *household economy* de participatie van de vrouw des huizes en de dochters voordeliger was dan de inwonende en kostelijke leerknappen en gezellen werden ze door de laatsten als een bedreiging gepercipieerd. In veel ambachten rees een anti-vrouw sentiment onder de gezellen die hen door middel van reglementeringen uit de gilden weerden.³⁰⁹

Hoewel doorgaans de aanwezigheid van getrouwde vrouwen en meesterdochters in een ambacht hoger lag dan het aantal leermeisjes, lijkt dat bij de librariërs-gilde niet het geval.³¹⁰ Zoals op figuur 8 te zien is, waren er maar 45 vrouwen met een link aan een echtgenoot in de gilde, waarvan de grootste groep, met negentien vrouwen, de overleden echtgenotes waren en deze dus nooit lidmaatschap betaalden. Ook al waren er maar acht vrouwen die op hetzelfde moment als hun echtgenoot lid waren, wil de logica dat ze alle 45 hebben meegewerkt als lid van het huishouden, in het atelier van hun echtgenoot.

³⁰⁷ Ogilvie, *European guilds*, 248-51; Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 114-5; Zo ook bij de Leuvense vleeshouwers, Vandeweerd, "Van den vleeschouwen oft pensvrouwen," 18-20; Twintig van de 21 vrouwelijke inschrijvingen in Hachés onderzoek waren meesterskinderen. Daarbij mochten gehuwde noch ongehuwde vrouwen niet als zelfstandige nieuwkomer toetreden in het tijkweversambacht. In Haché, "Sociale en professionele mobiliteit binnen het tijk- en lijnwaadweversambacht in laatmiddeleeuws Gent (1370-1453)," 41-2; in Servayges onderzoek waren zes van de tien vrouwelijk meesters bij de Brugse droogscheerders weduwen; alle vier de meesters bij de kulstickers waren ook weduwmeesters. In Servayge, "De laatmiddeleeuwse onderneemster," 52, 59; Ook de zes meesteressen uit Muylaerts onderzoek waren allen weduwen van edelsmeden. In Muylaert, "De Brugse goud- en zilversmeden in de late middeleeuwen," 87-8.

³⁰⁸ Howell, *Women, production, and patriarchy in late medieval cities*, 43, 152-3.

³⁰⁹ Ogilvie, *European guilds*, 276-8; Merry E. Wiesner, "'Wandervogels' women. Journeymen's concepts of masculinity in early modern Germany," *Journal of Social History* 24, nr. 4 (1991): 267-77.

³¹⁰ Maarten Prak en Patrick Wallis, "Introduction. Apprenticeship in early modern Europe," in *Apprenticeship in early modern Europe*, eds. Maarten Prak en Patrick Wallis (Cambridge university press, 2020), 12.

6.1.1 Het weduwrecht

Figuur 6 toont dat van 33 vrouwen, 15% van het totale aantal vrouwelijke leden, werd vermeld dat ze weduwen waren. Daarvan werden vier vrouwen tijdens hun lidmaatschap weduwe en 29 waren dit al bij hun toetreding in de gilde. Vijftien weduwen hadden geen mannelijke connectie in de librariërs-gilde, het gros daarvan verscheen één- of tweemaal in de rekeningen, vaak in de vorm van inschrijvingsgeld en doodschuld of louter jaargeld. De overige achttien waren voormalige echtgenotes van vooraanstaande librariërs, waarbij van zes weduwen is geregistreerd dat ze een leerkind opleidden.³¹¹ Dit verschijnsel, bekend als *het weduwrecht*, was een algemeen gebruik in vele Europese gebieden. De reglementeringen en voorwaarden hierrond kenden echter wel grote regionale verschillen. Waar in de kern van de EMP-regio, zijnde de Lage Landen en Engeland, vrouwen bijna geen belemmeringen ondergingen op hun weduwrecht en het aannemen van leerknappen, waren Scandinavië, Centraal- en Oost-Europa juist heel restrictief hierin.³¹² Het weduwrecht in Vlaanderen en Brabant was voor vrouwen het meest voordelig: een weduwe liep niet het gevaar haar zeggenschap over haar bezit en kinderen te verliezen.³¹³ De Zuidelijke-Nederlanden waren in Ogilvie's onderzoek een van de regio's met de minste restricties op het weduwrecht. Duitsland was daarentegen koploper in het stellen van voorwaarden ter behoud van dit recht: een gelimiteerde periode waarin dit recht mocht toegepast worden – doorgaans tussen één en vier jaar na het overlijden van de echtgenoot –, een goede reputatie en de toestemming van mannelijke gildeleden.³¹⁴ Andere voorwaarden besloegen demografische condities zoals haar leeftijd – wanneer ze 'te jong' was, werd ze eerder als 'toekomstige vrouw' dan als weduwe gepercipieerd – en het hebben van kinderen. Op veel plaatsen was vrouwen na de dood van hun echtgenoot een tijdelijk 'regentschap' over het bedrijf toegestaan, meestal in afwachting van het moment waarop de oudste zoon de zaak kon overnemen of tot ze hertrouwden.³¹⁵ Soms werden

³¹¹ Zie bijlage 1.

³¹² Ogilvie, *European guilds*, 255, 267; In EMP-gebieden zouden minder weduwen geweest zijn omwille van het kleiner leeftijdsverschil tussen de partners, de gematigde positie tegenover weduwen vindt misschien hierin een verklaring. In Luiten van Zanden, De Moor en Carmichael, *Capital women*, 152.

³¹³ Boone, de Hemptinne en Prevenier, "Gender and early emancipation in the Low Countries," 25-6.

³¹⁴ Ogilvie, *European guilds*, 251-5.

³¹⁵ Dit was ook het geval bij de Parijse printers. In Broomhall, 'Re-assessing female representation in the print trades in sixteenth-century France', 65-6; Ogilvie, *European guilds*, 251-5.

ze verplicht tot het betalen van een extra som als inschrijvingsgeld.³¹⁶ Wanneer de betaling van een weduwe voor het eerst in de librariërsrekeningen verschijnt, beslaat deze meestal haar jaargeld, geen inschrijvingsgeld. De vrouwe van Dicke, echtgenote van gildelid Clais van Dicke, die stierf in 1470, betaalde bij haar eerste verschijning in 1477-1478 een groter bedrag dan de 3 gr. jaargeld: een *achterstelle* van 12 gr.³¹⁷ Deze kunnen mogelijks een – zeer – uitgestelde (her)inschrijving van haar zijn of het uitgesteld lidgeld van enkele jaren tussen 1470 en 1477, maar ook kunnen het nog *achterstelle* zijn die haar overleden echtgenoot de gilde nog schuldig was. Ze heeft met zekerheid het atelier van haar man verdergezet, want datzelfde jaar nam ze ook een nieuw leermeisje aan, Kerstiinekin Hasaerts.³¹⁸ Het was in de meeste ambachtsgilden in Europa weduwen verboden om leerkinderen op te leiden, ten voordele van de gezellen. Maar omdat een leerknaap gewoonlijk de helft koste van een gezel, betekende dit voor sommige weduwen bankroet.³¹⁹ In de librariërs-gilde namen weduwen niet enkel het atelier over van hun overleden echtgenoot, maar begonnen de meesten juist vanaf hun weduwschap leerkinderen aan te nemen of werd dit alleszins pas dan ‘officieel’ geregistreerd in de rekeningen. Maar ook hier zijn uitzonderingen: de weduwe van Jan Tolnare betaalde in zijn sterfjaar voor het eerst jaargeld, tien jaar eerder werd echter ook al melding gemaakt van haar leerkind (*Jacomine, filia Jacops van Vlaenderen, leert met Jans wiif voorseid*).³²⁰ Omdat het enkel meesters was toegestaan leerkinderen op te leiden is dit een interessant gegeven. Hier rijst de vraag in hoeverre gepercipieerd werd dat het ‘de weduwe’ was die het atelier voortzette of dat het ‘het atelier’ was dat bleef voortbestaan (onder de weduwe); het huishouden veranderde immers niet van samenstelling waardoor het de stijl van de meester zoals die jarenlang was geoefend volgens dezelfde kwaliteit kon verderzetten. Daarbij zou een weduwe misschien meer geneigd zijn de productiegewoontes, die gegroeid waren onder de regie van wijlen echtgenoot, meer te respecteren en de gang van zaken niet omver te gooien zoals een nieuw opgeklommen meester dat zou doen. Op deze manier werden de kwaliteit, de traditionele productie en exclusiviteit geconserveerd, waar ambachtsgilden naar streefden. Wanneer een vrouw jarenlang met haar echtgenoot (en misschien daarvoor met haar vader) samenwerkte, kende ze alle knepen van het vak. Bij de dood van de ene ‘bedrijshelft’ stond de andere dus paraat om de zaken probleemloos te laten voortvaren. Het weduwrecht was dus gunstig voor een ambacht,

³¹⁶ Ogilvie, *European guilds*, 251-5.

³¹⁷ Weale (4), 292-3.

³¹⁸ Weale (4), 293.

³¹⁹ Ogilvie, *European guilds*, 257-8.

³²⁰ Weale (4), 282, 305-6.

maar werd op veel plaatsen verhinderd als gevolg van misogynie, concurrentie en jaloezie (hoofdzakelijk van gezellen).³²¹

Van zes weduwen is het bedrag van hun doodschuld en zielmis genoteerd, ze zijn tot hun overlijden op dezelfde manier vermeld, waaruit af te leiden is dat ze niet hertrouwden. Vijf anderen betaalden nog lidgeld in de laatste vijf jaar van de rekeningen en komen dus mogelijks nog in de jaren na 1500 voor (die niet in deze thesis werden onderzocht). Resten nog acht weduwen die plotsklaps verdwijnen uit de rekeningen, wat mogelijks kan betekenen dat ze hertrouwden.³²² Misschien kwamen ze na hun tweede huwelijk onder een andere naam in de rekeningen, maar vermoedelijk betekende dit het einde van hun 'carrière'. Weduwen met een bepaalde financiële zekerheid die de mogelijkheid hadden om hun levensstandaard te behouden na de dood van hun echtgenoot, waren geldelijk niet genoodzaakt om te hertrouwen. Minder begoede weduwen zetten echter sneller die stap.³²³ Een vrouw kon daarbij in veel beroepsorganisaties enkel haar meesterstatus behouden als ze ongehuwd bleef of niet hertrouwde als weduwe. In overeenstemming met de afsluitings- en exclusiviteitsdrang van de gilde werd endogamie – huwen binnen het ambacht – aangemoedigd of zelfs verplicht wanneer ze hertrouwden. Wanneer ze huwde buiten het ambacht kon ze haar meesterstatus verliezen. Voor mannen was het huwelijk met een meestersweduwe of vrouwelijke meester niet enkel een toegangsticket tot de beroepsgroepering, maar ook tot het meesterschap.³²⁴

6.2 Ongehuwden

Op figuur 6 is te zien dat minstens 73 ongetrouwde meisjes en vrouwen lid waren van de gilde. Dit aantal kan mogelijks nog uitgebreid worden door verder onderzoek, aangezien de twee 'onzekere' spieën in de cirkeldiagram zorgen voor 37% grijze ruimte in de analyse. Een van de elementen van het EMP was het groot aantal celibatairen. Wettelijke statuten en bisschoppelijke decreten, uitgevaardigd tegen alleenstaande vrouwen in Denemarken en Spanje (niet-EMP gebieden), getuigen over

³²¹ Wiesner, "'Wandervogels' women," 267-77; Merry E. Wiesner-Hanks, "'A learned task and given to men alone.' The gendering of tasks in early modern German cities," *Journal of Medieval and Renaissance studies* 25 (1995): 103-4.

³²² Let wel: het zijn de eerste twee groepen die een lang lidmaatschap aangingen vanaf hun weduwschap, die duidelijk het atelier overnamen en waar de vrouwelijke leermeesters in zitten. De laatste groep weduwen kwam voornamelijk één tot tweemaal voor in de rekeningen; enkelen maakten zelfs louter een passage als donatrice.

³²³ Stabel, "Working alone," 33.

³²⁴ Van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 953- 4.

de negatieve perceptie van het celibaat in deze landen.³²⁵ Die perceptie was veel toleranter en genuanceerder in EMP-gebieden – de cijfers van de librariërs-gilde tonen dit nogmaals aan – omdat de alleenstaande vrouwen hierin de grootste vrouwelijke populatie vormden. Deze verhouding is niet verwonderlijk aangezien het grootste deel onvolwassen meisjes lijken te zijn, vermeld als dochters of leerkinderen, voor wie de term *ongehuwd* beter geschikt is dan *alleenstaand* omdat ze nog niet tot een huwelijk(sleeftijd) waren gekomen. Daarnaast was het groot aantal singles zo’n fenomeen in de meeste Europese steden, dat een onevenwichtige sekse-ratio frequent voorkwam. Migratiegolven van vrouwen uit het platteland naar de stad, op zoek naar werk, creëerden een overschot van vrouwen in vele steden.³²⁶ Uit Blockmans’ analyse van de huishoudenbelasting van de Sint-Jacobsparochie te Gent in 1492 bleek dat 13,3% alleenstaande vrouwen waren.³²⁷ Belastingregisters van Ieper in 1412 toonden dat één vijfde van de bevolking alleenstaande was, waarvan de helft vrouwelijk was.³²⁸ Uit zulke registers van de Brugse zestendelen van Sint-Jakob, Sint-Niklaas en Onze-Lieve-Vrouw daterend uit 1394-1396 concludeerde Stabel dat respectievelijk 12,8%, 11,5% en 6,7% van de huishouden ongetrouwde vrouwen waren.³²⁹ De 34% ongetrouwden in de librariërs-gilde – met mogelijkheid tot uitbreiding met 31% – toeren boven de andere casussen uit. Die casussen gaan echter alleen belastingregisters en dus hoofdzakelijk volwassen huishoudhoofden aan, terwijl de ongetrouwden uit rekeningen grotendeels adolescente meisjes waren en een vergelijking dus niet correct opgaat.

³²⁵ Chojnacka et al., *Ages of woman, ages of man*, 50-4.

³²⁶ Maryanne Kowaleski, “Singlewomen in medieval and early modern Europe. The demographic perspective,” *Singlewomen in the European past, 1250-1800*, eds. Judith M. Bennett en Amy M. Froide (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013): 49-50; Karl Bücher, *Die Frauenfrage im Mittelalter* (Project Gutenberg, 2019).

³²⁷ Blockmans et al., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I*, 244; Shennan Hutton zag daarentegen in de registers van de Gentse schepenbanken dat de aanwezigheid van vrouwen van wie geen burgerlijke staat werd vermeld en die vermoedelijk alleenstaand waren, vanaf 1420-1421 aanzienlijk daalde. Ze ontwaarde hierin een algemene trend voor de stad Gent. In Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 127. Het aandeel vrouwen moet dus in die zeventig jaar gestegen zijn, óf Blockmans bron van 510 huishoudens, dat als het ware als ‘een steekproef’ geldt, was niet representatief voor de rest van de stad.

³²⁸ Stabel, “Working alone,” 29-30. Hij baseerde zich op het onderzoek van Henri Pirenne in Henri Pirenne, “Les dénombrements de la population d’Ypres au XVe siècle,” *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 1 (1903): 1-32.

³²⁹ Stabel, “Working alone,” 32.

6.2.1 Het -kin suffix en de leeftijd van de gildezusters.

Opvallend is dat de naam van veel leermeisjes en alleenstaanden in diminutiefvorm werd vernoemd. De studie van Guy Dupont naar de meest voorkomende oorzaak van naamsvarianten tussen de veertiende en de zestiende eeuw wees uit dat dit meestal afhankelijk was van de leeftijd van de naamdrager. Dupont baseert zijn studie op de ambachtsregisters van de boogmakers en de kuipers te Brugge en de metselaars te Gent. Zijn onderzoek toonde aan dat 72,3% van de namen van nieuwe leerjongens in de inschrijvingslijsten van de boogmakers in diminutiefvorm (hoofdzakelijk met -kin suffix) werden geschreven. Bij de gezellen lag dit op 45,8% en bij de meesters kwam dit nog maar bij 10% van de namen voor, het gros van deze meesters was daarbij minder dan 24 jaar oud. Omdat de minimumleeftijd voor het toetreden tot de gilde 15 jaar bedroeg en het gemiddeld zo'n 10 jaar duurde voordat men het meesterschap kon aanvaarden, waren de meeste meesters boven de 25 jaar oud.³³⁰ Dit was in de late middeleeuwen grosso modo de leeftijd waarop een persoon (juridisch) als volwassene werd behandeld én in het huwelijksbootje trad.³³¹ Wanneer een persoon de volwassen leeftijd bereikte, werd hij doorgaans zonder diminutief of -kin suffix aangesproken. Duponts studie bleek zo correct en algemeen toepasbaar dat het bij veel prosopografiën wordt gehanteerd om de leeftijden van de onderzochte groep te kunnen afbakenen.

Dit verschijnsel is ook voor de mannen terug te vinden in de rekeningen van de librariërs. Zo betaalden een *Coppin Blauvoet* en een *Monnekin sKeunincx* in 1490 inschrijvingsgeld als nieuw leerkind.³³² In 1494 betaalden ze jaargeld onder de namen *Jacop Blauvoet* en *Moenen de Coninc*.³³³ Een ander voorbeeld zien we bij de inschrijving van *Adriaenkin de Raet* als leerkind bij Willem Vrelant in 1475-1476.³³⁴ In 1481 duikt hij opnieuw op als *Adryaen de Raet* bij betaling van zijn jaargeld als volwaardig lid.³³⁵ Zijn collega in het Vrelant-atelier (en waarschijnlijk zijn halfzuster, beiden vermeend

³³⁰ Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 127-9, 156.

³³¹ De Moor en Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 13-28.

³³² Weale (4), 320.

³³³ Weale (4), 325. Interessant is dat de evolutie van een diminutiefvorm naar de volle naam een omweg kon maken via de augmentatiefvorm. Jacob, die vier jaar voorheen nog met augmentatief Coppin werd vernoemd, werd in 1494 met volle vorm genoemd; Moenen, het augmentatief van Simoen, werd vier jaar eerder met diminutief Monnekin vernoemd; Jacob was dus waarschijnlijk een jaar of vier ouder dan Simoen. Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 156.

³³⁴ Weale (4), 287.

³³⁵ Weale (4), 304.

nageslacht van Vrelant zelf), *Betkin Scepens*, betaalde in 1477-1478 voor het eerst inschrijvingsgeld en bleef lid in de gilde tot 1489, gedurende deze dertien jaar wordt ze echter steeds vermeld als Betkin.³³⁶ Dit is bij heel wat vrouwennamen het geval en geeft blijk van een ‘betuttelend’ karakter van het -kin suffix. Nu en dan worden de diminutief en de volle naamsvorm door elkaar gebruikt. Zo wordt *Liisbette sWulfs* over veertien jaar lidmaatschap afwisselend Betkin of Liisbette genoemd.³³⁷ Ook de varianten *Ba(e)rbele*, *Ba(e)rbelkin* en *Babekin vande(n/r) C/Kasteele* worden, zonder enige logische redenering, door elkaar gebruikt. Zowel omwille van chronologische opvolging van de namen als omwille van de extreme gelijkenis is het duidelijk dat het hier dezelfde persoon betreft. Dupont zag dit ook in de baljuwsrekeningen: tussen de leeftijd van 17 en 20 jaar stond 80% van de vrouwennamen in de diminutiefvorm, tussen 19 en 27 jaar 50% en alle leeftijdscategorieën daarna zo’n 20%.³³⁸

Wilfried Beele had het -kin suffix, bij zijn studie van de Ieperse persoonsnamen in de baljuwsrekeningen begrepen als antipathie van de klerk voor de gedetineerden. Deze gedachte weerlegde Dupont terecht, hij besloot dat het gebruik van het -kin suffix een sociaal kenmerk was dat maatschappelijk bepaald werd en niet door het gedrag van een persoon of de gevoels sfeer van de klerk.³³⁹ Het wisselvallig gebruik van volle naamsvorm en diminutief bij veel vrouwen in de rekeningen doet ons echter afvragen of de klerk zich toch niet door zijn wereldbeeld liet beïnvloeden. De logica van het -kin gebruik tot aan het bereiken van de volwassen leeftijd is bij de vrouwen dus niet toepasbaar, hier lijkt er wellicht eerder een patriarchaal karakter aan toe geschreven te kunnen worden. Sporadisch doet zich toch een tegenargument voor. Zo komt *Grietkin f^e Michiels* vijf jaar na intrede voor als *Margriete Michiels*.³⁴⁰ *Beilkin van Tylly* die in 1478-1479 toetrad, werd tien jaar later, in de rekening van 1488 *Yzabeele de Tylle* genoemd.³⁴¹ Hetzelfde met *Betkin van den Wattre* die ook exact tien jaar na intrede *Lissebette vande Watere* werd.³⁴²

Segers stelde in haar thesis vast dat in de meeste gevallen de naamgeving van de dekens overeenkomt met Duponts bevindingen.³⁴³ Bij één geval, *Jan de Cat*, die we leren kennen in de rekeningen als *Jennin de Cat*, werd de diminutieve naamsvorm nog

³³⁶ Weale (4), 294-318.

³³⁷ Zie informatiefiches.

³³⁸ Dupont, “Van Copkin over Coppin naar Jacob,” 141-2.

³³⁹ Dupont, “Van Copkin over Coppin naar Jacob,” 115-6.

³⁴⁰ Weale (4), 297, 323.

³⁴¹ Weale (4), 298, 318.

³⁴² Weale (4), 284, 308.

³⁴³ Ook Paul Trio bevestigde dit in zijn onderzoek over de Gentse broederschappen: Trio, *Volksreligie*, 200.

gebruikt in de rekening die werd opgesteld door zijn leermeester, *Passchier van der Wieghe*, nadat hij (vermoedelijk) de volwassen leeftijd al had bereikt. Segers gaat uit van een affectieve aard van het gebruik van de verkleinende naamsvorm, door de persoonlijke relatie tussen *Jan de Cat* en *Passchier van der Wieghe*.³⁴⁴ Omdat veel vrouwennamen door de deken in de verkleinvorm werden vernoemd, was dit misschien niet steeds geslachtsgebonden, maar is er een nauwe relatie (en mogelijks samenwerking) in te ontwaren. Eerder bleek al duidelijk dat niet louter de deken, maar tevens de willekeur en verhouding van de klerk tegenover de vrouw bepaalde hoe een naam genoteerd werd.

Het wegvallen van het -kin suffix ging dus hand in hand met de volwassenwording. Dat het -kin suffix bij vrouwen vaak bleef gehanteerd worden weerspiegelt waarschijnlijk de visie op vrouwen als secundaire leden van de samenleving, als deel van de bevolkingscategorie 'vrouwen en kinderen' en die zodoende nooit als geheel volwassen werden gepercipieerd. Een goede illustratie hiervan is de gildezuster *Christinekin (of Kerstinekin) Yweins*. In de rekening van 1470-1471 is te lezen dat *Kerstinekin Yweins, de verlichteghe* jaargeld betaalde. Maar vijf keer staat bij een vrouw haar beroep vermeld in de rekeningen. Hieruit is af te leiden dat ze een waardig ambachtswoman was met waarschijnlijk haar eigen atelier. De beroepsvermelding, die vijftien jaar na haar inschrijving plaatsvond, komt overeen met Duponts schatting dat de opleiding van leerling tot meester ongeveer vijftien jaar duurde. Dat ze als prominent lid werd beschouwd, wordt duidelijk wanneer haar naam vanaf het jaar nadien, 1473-1474, niet meer in verkleinvorm voorkomt, maar dat ze enkel nog als Kerstine of Cristine te vinden is. Niet enkel het -kin suffix verdween permanent, ook haar achternaam werd niet meer genoemd. Daarbovenop wordt nog driemaal het mogelijke bestaan van haar atelier bevestigd, wanneer in 1475-1476 *Grietkin Mazieres, par Cristine* in de leer gaat, in 1479-1480 *Callekin Donclermortier, met Cristine, xii g.* en in datzelfde jaar *Pieter Becaerts dochter Josinekin, met Cristine, xii g.* De laatste keer dat ze voorkomt in de rekening, in 1481, regelde ze voor zichzelf een soort van uitvaartverzekering, wat bijna niemand haar voor deed. Ze leidde dus verluchters op in haar atelier, haar naam werd vanaf haar meesterschap niet meer in verkleinvorm geschreven en zelfs haar achternaam werd overbodig om aan te geven wie ze was. Ze lijkt een zelfstandig en gerespecteerd lid, een gevestigde waarde in de gilde. Ze is een van de uitschieters, zeker als ze bijvoorbeeld wordt vergeleken met eerdergenoemde Betkin Scepens, die haar hele lidmaatschap lang in verkleinvorm vernoemd werd.

³⁴⁴ Segers, "Het profiel van de deken," 86.

Betkin bleef onder de vleugels van het atelier Vrelants. Zo staat ze vele jaren, bij betaling van haar jaargeld, na weduwe Vrelant opgelijst, wat mogelijks indiceert dat ze via of met haar betaalde.

Uit de aangehaalde voorbeelden kunnen we hoogstwaarschijnlijk afleiden dat het -kin suffix, dat bij zovele vrouwen een constante bleef (al dan niet met afwisseling), een voortvloeiende was uit het patriarchaat met een denigrerend karakter. In tegenstelling tot mannen, is de leeftijd van een vrouw dus niet af te leiden van de diminutief- of augmentatiefvorm. Het is de burgerlijke staat die hier meer informatie over biedt. Omdat in veel EMP-regio's de gemiddelde huwelijksleeftijd op 25 jaar lag, kunnen we stellen dat zeker 76 vrouwen in de gilde (de gehuwden en weduwen) ouder waren dan 25 jaar. De twee 'onzekere' spieën bieden nog een marge van 67 vrouwen die mogelijks gehuwd en dus boven 25 jaar oud waren.

6.1 Jonkvrouwen en een 'ghenade'

Drie vrouwen kregen één tot tweemaal het voorvoegsel 'jonkvrouwe'. Die term wijst niet noodzakelijk op een (jonge) vrouw van betere afkomst, maar draagt wel een betekenis van enig aanzien, hetzij bezitgewijs of karaktergewijs. De vrouw in kwestie is doorgaans lid van de gegoede burgerij, maar zeker niet noodzakelijk van adel.³⁴⁵ Hetzelfde geldt voor de aanspreking van 'heer(e)' bij enkele mannen: in de late middeleeuwen werd deze titulatuur toegekend aan schepenen, raadsleden, hoofdmannen van de zestendelen en voorname leden van de burgerij, het gaf dus geen indicatie van de adelstand.³⁴⁶ Verwarrend is de aanspreking van *miin ghenade Triistram scoemackers wiif* die lidgeld betaalde en van wie ook werd vermeld dat *een meiskin dat leert met mijn ghenade voerseid, ende heet Miinkin*, 12 gr. betaalde.³⁴⁷ Het MNW geeft als een van de betekenissen van genade: 'In de latere middeleeuwen begint Genade gebruikt te worden als personificatie van iemand van een hoogen rang', de voorbeelden die hierbij worden gegeven, zijn allemaal voorafgegaan door een bezittelijk voornaamwoord, dus de betekenis lijkt ook van toepassing te zijn op de

³⁴⁵ Wanneer de aanspreking wordt voorgegaan door een bezittelijk voornaamwoord ("mijn jonkvrouwe") kan dit wel een aanwijzing geven tot een adellijke afkomst, maar zelfs dit geeft geen uitsluitel. In Frederik-Benjamin Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-Ca. 1500)*, (Gent: Academia Press, 2011), 14-6; Trio, *Volksreligie*, 201.

³⁴⁶ Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel*, 14-5.

³⁴⁷ Weale (4), 276.

casus uit de rekeningen.³⁴⁸ Verder in de rekeningen wordt duidelijk dat deze *Triistram scoemakers* de achternaam *de Brune* draagt.³⁴⁹ Verder in de thesis en in de informatiefiches zal duidelijk worden dat Tristram de Brune verscheidene hoge functies bekleedde, zo ook in het stadsbestuur (er wordt in de wetsvernieuwing van de ambachtsbesturen ook naar hem gerefereerd als 'heer'). Er was een belangrijke en adellijke familie de Brune, waarvan twee telgen zo'n tien tot twintig jaar vóór Tristram deel uitmaakten van het stadsbestuur; dit waren Robrecht en Jan de Brune, zonen van Lodewijk, heer van Vellenaere en kamerheer van Fillips de Goede.³⁵⁰ In de literatuur is er echter geen connectie gemaakt tussen Tristram en de andere Brunens. Of hij en zijn vrouw dus werkelijk van adel waren, kan ik niet bevestigen. Hoewel hij hoge functies bekleedde in de stad, was hij wel een hardwerkend ambachtsman en geen edelman.³⁵¹ In de jaren 1478 en 1480 was hij vinder van de schoenmakers (of *corduaniers*) en in 1482 en 1494 was hij deken.³⁵² Gerespecteerd werd hij zeker – in 1494 werd hij ook vermeld als 'heer' Trijstrant de Brune – én rijk was hij ook – hij behoorde tot de elite van Brugge, die in 1490 belasting betaalde aan Brugge na het beleg door Maximiliaan van Oostenrijk – maar een bewijs voor blauw bloed vond ik niet.³⁵³

Verder passeren in de rekeningen jonkvrouwe Baerbele Booms, jonkvrouwe Mueshont, jonkvrouwe Stelins/ Steylens en jonkvrouwe Kaervoets nog de revue. Die laatste, Kaervoets, is de enige bij wie het eerder een regel dan een uitzondering was dat ze zo werd aangesproken. Dit zorgde eerst voor verwarring. Als gildezuster van de librariërs betaalde ze 23 keer tussen 1455 en 1483 waarvan ze maar vier keer zonder 'jonkvrouwe' vermeld werd. Omdat de jaren van elke vermelding van Kaervoets elkaar mooi opvolgen, en haar verschillende aansprekingsvormen dus nooit tegelijk voorkomen, maar deze elkaar willekeurig afwisselen, kunnen we concluderen dat het

³⁴⁸ MNW, lemma "genade," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=11971&lemma=genade&domein=0&conc=true>.

³⁴⁹ Zie informatiefiches van Anthonine de Brune.

³⁵⁰ De Vriese, "Meervoudig lidmaatschap," 185-7; Mattheus, *Prosopografie Van Het Brugse Stadsbestuur 1467-1477*, 53, 55; Jelle Haemers, "'Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene'. Stedelijke Opstanden en staatsvorming in het Graafschap Vlaanderen (1477-1492)," (Phd. diss. Geschiedenis, 2006), 916, 1311-2, 1793-4.

³⁵¹ SAB, 114. Wetsvernieuwingen Magistraat. Willem Blockmans, C. Pauwelyn en L. Wynant. *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III: Tabellen en register van persoonsnamen* (Heule: UGA, 1973), 225.

³⁵² SAB, 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen.

³⁵³ SAB, 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen; Blockmans, Pauwelyn en Wynant, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III*, 225.

hier steeds om dezelfde persoon ging en dat een titulatuur dus niet eenduidig gebruikt werd. Ook Paul Trio merkte dit verschijnsel van variërende aanspreekvormen bij dezelfde vrouw in de ledenlijsten van de Gentse broederschappen op.³⁵⁴

Dit is echter geen vaste regel, zo betaalden een jonkvrouwe Steylens en vrouwe Steylens lidgeld in 1458-1459 en een jonkvrouwe Stelins en vrouwe Stelins in 1459-1461. Omdat ze beiden maar twee rekeningjaren voorkomen en dezelfde achternamen dragen, nam ik aanvankelijk aan dat ze dezelfde persoon waren (met het voorbeeld van Kaervoets in het achterhoofd). Guy Dupont, die ik hierover raadpleegde, dacht echter dat ze twee verschillende personen waren omdat juist het verschil in aanspreking hen zou onderscheiden van elkaar, aangezien ze in dezelfde jaren voorkwamen. Ook Wilfried Beele bevestigde in zijn studie van de Ieperse persoonsnamen deze denkwijze. De verschillende titulaturen zouden ter vervanging van de voornamen dienstdoen en zo verschillende vrouwen met dezelfde achternaam van elkaar onderscheiden.³⁵⁵ Omdat de vrouwe Steylens en jonkvrouwe Steylens in hetzelfde jaar voorkomen lijkt het bij hen mogelijk dat ze twee verschillende personen zijn, maar toch ben ik er niet helemaal van overtuigd. In de informatiefiches zijn ze voor de zekerheid als twee aparte personen te vinden.

6.2 'A name of one's own'?

Naar analogie met Virginia Woolfs 'A room of one's own', waarin ze stelt dat vrouwen gewoonweg de ruimte niet hadden om 'grootse werken' te produceren, hadden ze ook geen 'name of one's own' om deze onder te publiceren.³⁵⁶ Er zijn geen grote vrouwelijke artiesten uit de geschiedenis tot ons gekomen omdat ze simpelweg zelden benoemd zijn. 'What's in a name?' Zelfbeschikkingsrecht. Het opeisen van een arbeid, een product, een bestaan, en een grotere kans op de overlevering daarvan, is onlosmakelijk verbonden met een naam. Maar, uit een tijd waarin het signeren van een werk nog geen ingeburgerd gebruik was, is een overvloed aan anonieme werken beschikbaar en moeten we oppassen voor een feministisch anachronisme. Veel werken bleven ongesigneerd, mannelijk of vrouwelijk: de kunstenaar en zijn werk waren maar een voortvloeijsel van Gods schepping. Maar, net als vandaag was een naam toch ook van politiek en economisch belang en signeerden sommige beroemde tijdgenoten in Brugge zoals Jan van Eyck en Petrus Christus hun werken wél. Broomhall zag dat de vrouwen die onder hun meisjesnaam printten dat niet (enkel) deden om een werk aan

³⁵⁴ Trio, *Volksreligie*, 201.

³⁵⁵ Beele, Studie van de Ieperse persoonsnamen, 44.

³⁵⁶ Virginia Woolf, *A room of one's own* (Penguin, 2020).

zich toe te schrijven, maar omdat hun vader een vermaard printer was geweest en zijn naam gebruikten als succesformule.³⁵⁷ Als antwoord op de vraag uit het befaamde gelijknamige artikel 'Why have there been no great women artists?' kan aan Linda Nochlin's eigen antwoord (namelijk omdat ze geen toegang hadden tot een gelijkwaardige opleiding als mannen) worden toegevoegd dat zij die er waren, vaak onzichtbaar zijn gebleven.³⁵⁸ Ze zijn verborgen in de anonimiteit van kloosters- en stedelijke gemeenschappen, maar evenzeer onder de naam van een mannelijk familielid. Die unanieme gewoonte, die grenzen van tijd en ruimte trotseerde, om een vrouw te benoemen aan de hand van haar relatie tegenover een man (zij het haar echtgenoot, vader, broer of zelfs neef), heeft velen in de doofpot der vergetelheid doen terecht komen.

7. Sociaal-maatschappelijke samenstelling van de bestudeerde groep

7.1 Sociale kringen

Blockmans onderzocht de belastingbetalers te Brugge die tussen 1488 en 1490 – tijdens en na de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk – de stedelijke kas moesten bijvullen. Omdat het hier over aanzienlijke bedragen ging, die terstond moesten betaald worden, zonder vooruitzicht van terugbetaling, ook al werden ze 'leningen' genoemd, waren dit burgers die dit bedrag konden missen. Daarbij werden in de tweede heffing van 1490 armen expliciet ontzien (net als geestelijken en haarden waarvan mannen ten strijde waren getrokken).³⁵⁹ De lijst met namen en (in totaal 1043) uitgaven is dus in feite een overlevering van de rijkste inwoners van de stad toentertijd.³⁶⁰ Hier en daar staat een librariër (of een verwant persoon) in de lijst. In de bijlagen heb ik de enkelingen die relevant zijn voor deze thesis in een kader gezet met

³⁵⁷ Broomhall, "Re-assessing female representation in the print trades in sixteenth-century France," 66.

³⁵⁸ Linda Nochlin, "Why have there been no great women artists?" *ARTnews* 69, nr. 9 (1971): 22–39.

³⁵⁹ Als toelichting: In 1488 varieerden de hoofdelijke sommen geld van 1 lb. gr. (d.i. 240 gr., wat gelijk staat aan twee maanden werk voor een onopgeleide arbeider) tot 100 lb. gr. (d.i. 24.000 gr). Van de leningen in 1490 werden mannen die mee ten strijde waren getrokken, armen en de clerus vrijgesteld van de belastingen. In Blockmans et al. *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I*, 138–42.

³⁶⁰ Blockmans, Pauwelyn en Wynant, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III*, 211–86.

de details van hun gespendeerde bedragen.³⁶¹ Specifiek zijn in de lijst te vinden: *heer Lodewijc Breydel* en *Jan Tant* (wier dochters leerkinderen waren in de gilde), *Trystram de Brune*, *Adriaan 'Koevoet'* en *Joris Muushont* (wier vrouwen onafhankelijk van hen librariër waren), *Jan Mauwe* (die samen met zijn vrouw librariër was), en tenslotte *Mahieu* en *Staesssin de Thilly* (die verwant waren met enkele Tyly's uit de rekeningen).³⁶² Deze bevinding toont nogmaals dat een aanzienlijk aandeel van de zelfstandige vrouwen in de rekeningen tot de burgerij behoorden. Maar ook hier moeten we ons herinneren dat in middeleeuws onderzoek de meeste informatie gewonnen wordt over de hogere bevolkingslaag én over mannen.³⁶³ Mogelijks behoorden veel van de vrouwen die zónder een mannelijke connectie tot ons kwamen, of die óók onafhankelijk van hun mannelijk familielid in de librariërs-gilde zaten, tot een lagere bevolkingslaag. Tevens zijn de mannelijke connecties bij wie een beroep vermeld werd in de rekeningen, waarschijnlijk mannen die hierom bekendstonden (of die de klerk gewoon zo kende...). Effectief waren de meeste van bovenstaande mannen meester in hun ambacht met leidinggevende functies. De casussen die ik al aanhaalde in de thesis waren met een rede vaak dezelfde, dit waren namelijk de mensen waar ik informatie over vond: vrouwen die verwant waren aan rijke mannen met hoge functies binnen hun ambacht of in de stad.

Voor informatie over de levensstandaard van alleenstaande vrouwen moest ik daarom op zoek in algemene secundaire literatuur: zij bleken niet zelden armoedig te zijn.³⁶⁴ Een verklaring baseerde Blockmans op het onderzoek van Pirenne in Ieper: veel vrouwen kwamen in laag betaalde beroepen terecht waardoor trouwen en een huishouden opbouwen voor hen geen optie was.³⁶⁵ Stabel bevestigde deze observatie voor veertiende-eeuws Brugge; hoewel ze niet allen als werkelijk 'armoedig' gerekend kunnen worden, waren alleenstaande vrouwen doorgaans zeker niet rijk, aldus Stabel.³⁶⁶ Maar ook hier moeten veralgemeningen geschuwd worden. Inneke Baatsen voerde een sociale analyse uit op een goedereninventaris van bastaarden in de Brugse baljuwsrekeningen: in een steekproef van 69 huishouden tussen 1438 tot 1444, waarvan

³⁶¹ Zie bijlage 9.

³⁶² Koevoet is Kaervoet. Blockmans, Pauwelyn en Wynant, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III*, 223, 225, 250, 255, 260, 275-6. Zie informatiefiches voor meer info over hun connectie met de gildezusters.

³⁶³ Elk van deze mannen vond ik nog in minstens één, doorgaans meer, andere archiefstukken.

³⁶⁴ Van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 948.

³⁶⁵ Blockmans et al., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst*, 244.

³⁶⁶ Stabel, "Working alone," 38-9.

13 alleenstaande vrouwen, ondervond ze dat zij een heterogene populatie vormden, met inderdaad arme oude vrijsters, maar ook ‘gewone’ celibatairen die een even comfortabel leven leidden als andere getrouwde koppels uit dezelfde klasse, en zelfs rijke oude vrouwen in hogere kringen.³⁶⁷ Alleenstaande, zelfstandige vrouwen waren doorgaans te vinden in beroepen die weinig investeringen vroegen, maar daardoor ook minder opbrachten.³⁶⁸ Zoals het hoofdstuk over de arbeid van de vrouwen binnen de gilde uiteenzet, is dit een van de redenen dat zoveel vrouwen in de verluchtungspraktijk actief waren. Omdat alleenstaande vrouwen vaak een dood spoor bleken bij archiefonderzoek door gebrek aan vermelde mannelijke connecties, bleef enkel hun naam als tipje van de ijsberg bekend. De levensstandaard van de kloosterzusters en begijnen bespreek ik later. Resten enkele meesterdochters die steeds bij hun familienaam en met hun voornaam in diminutief vermeld werden waardoor het lijkt dat ze niet huwden. Zij behoorden dan wellicht – zoals hun ouders – tot de gegoedere middenklasse. Dochters van librariërs waren Maykin van Gavere, Betkin sWulfs, Grietkin Wallins, Josinekin Becaert, Katheline Bortoens, Heindric van der Eeckes dochter en Jan van Ottergheems dochter. Beelkin en Betkin van Tyllly en Katheline van Gavere waren vermoedelijk ook meesterdochters, of toch zeker familie van voorname librariërs.³⁶⁹

7.1.1 Semi-religieuze vrouwen

De connectie tussen de religieuze scriptoria, die voorheen eeuwenlang het domein van de boekproductie beheersten, en de stedelijke, marktgerichte schrijfateliers, bleef lange tijd voortbestaan. Daarbij bevonden ook heel wat kloosters waar een schrijfactiviteit plaatsvond, zich in de stad.³⁷⁰ Er waren minstens zeven (semi-)religieuze vrouwen lid van de librariërs-gilde, waarvan er enkele in verband met het begijnhof *de Wijngaard* werden gebracht. Anderen zijn te herkennen als religieuzen doordat ze als *z(/s)uster* – in de zin van ‘kloosterzuster’ – werden vermeld.³⁷¹ Het kan

³⁶⁷ Inneke Baatsen, Julie de Groot, Isis Sturteewgen, “Single life in fifteenth-century Bruges. Living arrangements and material culture at the fringes of urban society,” in *Single life and the city 1200-1900*, eds. Julie De Groot, Isabelle Devos en Ariadne Schmidt (Houndmills: Palgrave, 2015), 180, 184, 197.

³⁶⁸ Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 61.

³⁶⁹ Zie hun informatiefiches. Ook bij dochters wier ouders niet in de boekproductie werkzaam waren, is het ambacht van hun ouders in hun fiches te vinden.

³⁷⁰ De Hemptinne, “Des femmes copistes,” 143; de Hemptinne, “Scriveressen en hun colofons,” 54-5.

³⁷¹ Zie *Tannekin Boems* en *Sykin Mathiis* in de informatiefiches.

echter dat er nog (semi-)religieuzen bij de gilde zaten van wie het gewoon niet expliciet werd aangegeven. Het lidmaatschap van de begijnen doet vermoeden dat er geen concurrentie was tussen de religieuze schrijfcentra en de librariërs-gilde, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de weversambachten die de handelsvrijheid van de begijnen beperkten door middel van reglementeringen omdat ze zo bedreven waren in hun kunde.³⁷² Omdat het schrijven al eeuwenlang een eigenschap van religieuze groeperingen was, werden de begijnen misschien niet als concurrentie gezien en niet geweerd uit de gilde. Meer nog, er was er zelfs sprake van overlapping en samenwerking, zoals in het lidmaatschap van de begijnen én kloosterzusters. Die samenwerking is ook te zien bij de lekenvrouw Margarete Keyzers die de kloosterzuster Cornelia van Wulfscherke de kunst van de verluchting aanleerde.³⁷³

Niet zelden hadden religieuze vrouwen familieleden in de stedelijke elite en de kunstwereld.³⁷⁴ Zo lijken ook in de librariërs-gilde de enkele religieuze vrouwen familie van elkaar te zijn en mogelijks ook lekenfamilieleden in de gilde te hebben.³⁷⁵ De gildeleden *Tannekin*, *Maikin*, *Baerbelkin* en *Pieter* dragen alle vier de achternaam *Bo(o/e)ms*.³⁷⁶ Ze worden nooit nadrukkelijk als zussen vernoemd in de rekeningen, maar naast hun achternaam, lijken enkele gelijkenissen dit wel aan te geven. Zowel *Tannekin* als *Baerbelkin* sloegen de weg van het geloof in: de eerste is vaak als (klooster)zuster vermeld en de laatste werd in verband gebracht met het begijnhof, toen ze in 1468-1469 bij haar jaargeldbetaling als volgt werd beschreven: *de verlichtighe in de Wingaert, Babekin Booms, ende van Bavinekin (...)*.³⁷⁷ Dit geeft mogelijks aan dat *Bavinekin* een vijfde lid van het geslacht *Boems* is, maar ze wordt maar éénmaal genoemd in de rekeningen en zonder de achternaam. Door gebrek aan bewijs rekende ik haar niet als een *Boems*. *Baerbelkin* wordt in 1478-1479 *joncfrauwe* genoemd, wat aangeeft dat ze een vrouw uit de (hogere) burgerij was.³⁷⁸ *Pieter Boems* staat in het renteboek van de dis OLV als *heere Pieter Boom* genoteerd, wat een functie in het stadsbestuur of een hoge sociale rang impliceert.³⁷⁹ Ook tussen hen is een verwantschap niet zeker maar hun achternaam en titulatuur maken dat wel

³⁷² Haemers, Bardyn en Delameillieure, *Wijvenwereld*, 124-5; Jacobs, "De positie van de vrouw in de Vlaamse lakennijverheid," 73.

³⁷³ Zie hoofdstuk 7.2.3.3.

³⁷⁴ Hemptinne, "Des femmes copistes," 143.

³⁷⁵ Veel mogelijkheid tot verdieping hierin bood het vrij onontgonnen archief van de Wijngaard niet, aangezien het doorpluizen ervan een (met potentie beladen) onderzoeksproject op zich is.

³⁷⁶ Zie informatiefiches en bijlage 14.

³⁷⁷ Weale (4), 278.

³⁷⁸ Weale (4), 297.

³⁷⁹ Verheyen, *de Brugse renteboeken*, 109-10; Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel*, 14-5.

aannemelijk. De Wijngaard in Brugge was bovendien het meest exclusieve begijnhof in de vijftiende-eeuwse Lage Landen. Zo genoot het privileges van haar grafelijke beschermheren en patronessen en was het overgrote deel van haar bewoners van goede komaf. De Wijngaard telde tussen 1436 en 1454, 213 begijnen waarvan er amper zestien als arm kunnen worden gerekend en 173 als rijk. Onder de rijkdom van deze laatsten zijn – onder andere – landerijen, huizen en renten te verstaan.³⁸⁰

Ook de Karmelietessen van Sion waren een kloostergemeenschap voor vrouwen van goeden huize.³⁸¹ De gemeenschap behoorde tot de orde van de geschoeide karmelietessen en volgden dus geen armoede-ideaal. Arnould, gevolgd door Gil en de Hemptinne, spraken over een *Grietkin Sceppers*, die als verluchter en gildezuster van de librariërs en als leek op commissie zou hebben gewerkt voor het klooster van Sion. Ze leidde de vermaarde verluchter Cornelia van Wulfschkerke op.³⁸² Een zuster Siekin wordt niet nader gelokaliseerd, eerdergenoemde zuster Tannekin Booms ook niet, maar aangezien in de literatuur op de band tussen Sion en de librariërs-gilde wordt gewezen, behoorden ze mogelijks tot dit klooster. Anderzijds zijn ze misschien ook terug te leiden tot het begijnhof.

7.1.2 Beroepen buiten het boekenambacht van de librariërs-vrouwen en/of hun echtgenoot

De sociale status van verluchters had impact op het bedrag dat ze verdienden aan hun kunstwerken. Volgens Smeyers moest een (gewone) 15^e-eeuwse verluchter minimum zestig miniaturen per jaar maken om rond te komen.³⁸³ Els Cornelis legde al de prijsbepaling van een kunstwerk binnen het Gentse schildersambacht bloot. Ze onderscheidde twee basismanieren tot de prijsbepaling: de deken en zorgers (daar de ‘gezworenen’ genoemd) konden bij een zogenaamde ‘visitatie’ het kunstwerk naar waarde gaan schatten, daarnaast kon de prijs ook vooraf worden afgesproken met de opdrachtgever. Hoewel er waarschijnlijk een ‘eenheidsprijs’ was ter eerlijke

³⁸⁰ Walter Simons, *Cities of ladies. Beguine communities in the medieval Low Countries*, 100.

³⁸¹ Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 58.

³⁸² Hierover meer in het hoofdstuk over boeken gemaakt door vrouwen. Gil, “Les femmes dans les métiers d’art des Pays-Bas Bourguignons au xve siècle,” 248; de Hemptinne, “Scriiverssen en hun colofons,” 52. Arnould, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkercke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges*, 10-14; Arnould, “The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis,” 132.

³⁸³ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 234; Margot Croubels, “Persoonlijke presentaties bewaard op perkament. Verluchte handschriftenproductie in Gent voor het hof en de stedelijke elite van 1420 tot 1482,” (Masterproef, Universiteit Gent, 2020), 41.

behandeling van de kunstenaars, kon deze variëren naargelang de grootte van het werk, de kost van de materialen en de duur van het arbeidsproces.³⁸⁴ Hoewel hofkunstenaars werkzaam waren in een door ambachten gereguleerde economie waarin de lonen, prijzen en kwaliteit vaststonden, bewijzen bronnen dat verluchters aan het hof – afhankelijk van hun reputatie en kunnen – tot vijf keer het inkomen van een ‘gewone’ verluchter konden betaald krijgen. Zo werd Willem Vrelant, voor de zestig miniaturen die hij maakte voor de *Chroniques de Hainaut*, 24 s. gr. per miniatuur betaald.³⁸⁵ De Gentse Nicolaas Spierinc ontving van het hof voor een manuscript van 200 folia met 16 miniaturen en 101 versierde initialen, driehonderd daglonen van een ambachtsmeester (Boone verduidelijkt nog dat dit bedrag zelfs meer was dan een jaarloon, wanneer geteld in werkbare dagen).³⁸⁶ Een doorsnee miniaturist zou niet kunnen leven van het verluchten alleen, waardoor deze vaak twee beroepen uitoefende. Heel wat librariërs konden meerdere facetten van de boekproductie aan hun repertoire toevoegen. De vermaarde Jan Brito was bijvoorbeeld kopiist voordat hij drukker werd, of Jan van de Berghe staat in verschillende bronnen nu eens als kopiist, dan weer als perkament-leverancier, en nog elders als boekverkoper.³⁸⁷ Maar mogelijks

³⁸⁴ Cornelis, “De kunstenaar in de late middeleeuwen,” 175-6.

³⁸⁵ In de rekeningen van de *réception générale* is deze uitbetaling toegeschreven aan een Guillaume Wielant. Volgens Farquhar kunnen Wie- en Vre- echter niet van hetzelfde grondwoord kunnen komen omdat ze fonetisch te verschillend zijn. Martens verklaarde de namen niettemin toebehorend aan dezelfde persoon omdat Nederlandse namen vaker in het Frans compleet fout werden verstaan en neergeschreven: ‘Farquhar argues that ‘Wye-’ and ‘Vre-’ are totally different phonetic patterns (Farquhar (as in n. 72), 1976, 31). This remark is correct in Flemish, but not with respect to French pronunciation: a beginning-W is always pronounced ‘V.’ Vrelant’s name is often found in Flemish archives as ‘Vreylant’ and variations of that (*Ibid.*, 31). The pronunciation of the Flemish ‘Vrey-’ (vowel as in *hair*) by a French-speaking person as ‘Wry-’ (vowel as in *near*) is natural. Moreover, the name *Wielant* must have sounded more familiar to the clerk of the ducal administration than the Netherlandish *Vrelant*. Jehan Wielant was the *greffier* of the Council of Flanders since 1439, and thus a well-known figure at the court.’ In Martens, *Artistic patronage in Burges institutions*, 69-70.

Daarbij verwijst ‘Vrelant’ hoogstwaarschijnlijk naar het dorp Vreeland in het noordwesten van de provincie Utrecht waar Willem vandaan zou komen. In Bousmanne, *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur*, 35. (‘Wieland’, waarmee de klerk zich verward moet hebben heeft trouwens een geheel andere oorsprong. Het betekent ‘een afstamming van een kunstsmed’, naar het Oudnoorse ‘vêl’ dat ‘kunstwerk’ wil zeggen. In Frans Debrabandere, *Mijn familienaam. Waar komt die vandaan?*, 61)

³⁸⁶ Boone, “De Bourgondische Nederlanden ‘terres de promission’ en/of ‘creative environments’?” 51; Cornelis vond twee Gentse hofminiaturisten die 10 gr. per dag ontvingen, wat overeenkwam met het loon van een gewone meester-metselaar, Jan van Eyck ontving dan weer 360 lb. gr. per jaar: m.a.w. ook het loon van de hofkunstenaar varieerde dus heel erg naargelang zijn reputatie en kunnen. In Cornelis, “De kunstenaar in de late middeleeuwen,” 182-3.

³⁸⁷ Zie bijlage 2.

verdienden enkele librariërs ook wat extra centen bij door middel van beroepen die buiten de boekproductie vielen. Een heleboel vrouwen worden in de rekeningen vernoemd aan de hand van een ander beroep, zij het hun eigen, of dat van hun echtgenoot. Op basis van het ambacht van een verwante man (echtgenoot, vader, broer) en of hij een hoge functie bekleedde of niet, kan een zeker sociale status of welstand van de vrouw in kwestie worden afgeleid. Heel wat mannelijke librariërs, wier vrouw in de rekeningen komt, bekleedden een hoge functie in de gilde. Ook enkele mannen buiten de librariërs-gilde wier vrouwen of dochters onafhankelijk van hen librariër was, hadden een hoge functie binnen hun eigen ambacht. Bijvoorbeeld *Jasper Dammer* betaalde voor zijn dochter inschrijvingsgeld en was zelf vinder van de mutsenmakers in 1477 en deken bij de warandatie van de Engelse wol in 1473 en vinder ervan in 1474, 1478 en 1479.³⁸⁸ Wanneer een beroep vermeld wordt bij een gildezuster en deze met een genitief -s- begint of eindigt, duidt dit op het beroep van haar man of broer: dit is duidelijk bij *de weduwe selversmeets* die de weduwe was van een zilversmid.³⁸⁹ Zo getuigen de librariërs-rekeningen van vrouwen wier mannelijk familielid het beroep van zilversmid, goudsmid, kaarsengieter, schoenmaker, kultstikker, kleermaker, bakker, schrijnwerker, metselaar, kalkdrager, grauwwerker, kuiper of droogscheerder uitoefende; hoofdzakelijk de luxe-ambachten en de meer gegoede laag van andere ambachten.³⁹⁰ Is er een logica te vinden achter de keuzes van deze vrouwen uit andere ambachten om zich te wijden aan de boekproductie? Stond het één in functie van het ander? Het werk van een maetsenar(ighe) kon zich ook richten tot de fijnere aspecten van het vak zoals het uittekenen van plannen of de meer verfijnde afwerkingen van steenhoutwerk. Waren er verbanden tussen de ambachtsfamilies waaruit zij kwamen en de librarische beroepen die zij uitvoerden?

Bij vijf vrouwen eindigt het vernoemde beroep op de vrouwelijke uitgangen -ighe of -eghe: *de porpointstickeghe*, *de backeghe*, *de maetsenariighe*, *de grauwerkiighe* en *de sceppighe*. Het beroep verwijst hier dus naar de vrouw zelf. Daarbij is het niet zeker of hun echtgenoot dit beroep ook uitvoerde. *Liisbette (van Heede)*, *de backeghe* is natuurlijk dezelfde persoon als *de vrou sbackers of van Hee*, zij was samen met haar echtgenoot actief als bakker.³⁹¹ Toch is er bewijs dat zij werkelijk een dubbele agenda had

³⁸⁸ SAB, 114. Wetsvernieuwingen, ambachtsbesturen, zie computers SAB.

³⁸⁹ Weale (4), 304.

³⁹⁰ Zie bijlage 6.

³⁹¹ Weale (4), 278, 291.

aangezien ze als librariër een leerkind opleidde én zeker één rekeningjaar in het atelier van Jan van den Berghe actief leek.³⁹²

Ook van *de sceppighe*, dezelfde persoon als *Margarete sKeyser de sceppere*, die ook *vrauwe sceppers* wordt genoemd, is – al bekender – bewijs van haar praktijken als verluchter voorhanden, maar daarover later meer.³⁹³ En *Pauliinkin, de porpointstickeghe* was – omwille van de chronologische verschijning – zeer waarschijnlijk dezelfde als *Jan de porpontstickers wiif*.³⁹⁴ *De vrau sgrauwerckers* is niet te vereenzelvigen met *de grauwerkighe Jooris Muushonts wiif* aangezien zij tegelijk lid waren, al was laatste eerst lid onder de naam Lantsheere.³⁹⁵ *De maetsenariighe* betaalde jaargeld in 1475-1476, pas zeven jaar later, vanaf 1482, betaalde een (andere) metsersvrouw lidgeld: *Katheline Avezuens, meatsenaers wiif*.³⁹⁶ Zulke hiaten willen op zich niet veel zeggen, want grote sprongen tussen lidgelddbetalingen zijn geen zeldzaam verschijnsel. Maar *Avezuens* betaalde tot haar laatste vermelding in de rekeningen in 1488 redelijk consequent haar lidgeld. Zij kunnen dezelfde persoon zijn, maar evengoed waren twee verschillende metsers(vrouwen) lid van de librariërs-gilde. Het is dus ook niet met zekerheid te concluderen of de *grauwerkighe* en de *maetsenariighe* gehuwd waren met lieden in hetzelfde ambacht of ze onafhankelijk van hun echtgenoot respectievelijk grauwwerker en metser waren. Aannemelijk verwijzen de beroepen op -ighe naar vrouwen wier man dat beroep uitoefende en met wie zij samenwerkten, hetzij de werkelijke handenarbeid, of door de administratieve taken binnen de zaak te vervullen. Het is echter zeker mogelijk dat ze effectief de arbeid uitvoerden als werkkraft aangezien vrouwen in meerdere steden aan het werk waren in beroepen die altijd mannelijk worden geacht, zoals metsen en smeden.³⁹⁷ Zo stonden in het

³⁹² Zie bijlage 1 en 2 en de informatiefiches; Vanden Berghe was een kopiist en perkamentleverancier, mogelijks zat Liisbette van Heede dan ook in die branche. Vernimme, “Het librariërs-gilde te Brugge,” 15.

³⁹³ Weale (4), 304, 310, 317.

³⁹⁴ Weale (4), 282, 291.

³⁹⁵ Zie hoofdstuk 4.2.2.2.2.

³⁹⁶ Weale (4), 283, 306.

³⁹⁷ In 53% van Ogilvies observaties waren vrouwen werkzaam in de ‘zware arbeid’ (letterlijk: ‘heavy crafts’). Zowel in de landbouw als in de mijnbouw, de zware textielnijverheid, de brouwerij, de (wapen)smederij, de bouw en andere zware of *skill*-vereiste sectoren kwamen vrouwen voor, Ogilvie, *European guilds*, 295-7.

vijftiende-eeuwse Bazel mannen én vrouwen op de bouwerven, als dagloonsters of – meestal met hun echtgenoot – als gildelid.³⁹⁸

Wat we hieruit kunnen concluderen is dat vrouwen onafhankelijk van hun man lid konden zijn van de librariërs-gilde én dat ze een heuse carrière konden uitbouwen. Niet zelden waren dit vrouwen uit de gegoede middenklasse. *Anthonine de Brune*, de echtgenote van Tristram de schoenmaker, was van 1465 tot aan haar dood (tussen 1496 en 1499) lid van de gilde.³⁹⁹ Toen ze in 1467-1468 lidgeld betaalde en een leermeisje aannam, werd er naar haar verwezen als *mijn ghenade*.⁴⁰⁰ Zoals eerder besproken bekleedde Tristram de Brune allerlei hoge ambtenaarsfuncties en had hij zelf geen enkele link met de librariërs-gilde. Dit wil zeggen dat zijn vrouw zo'n dertig jaar zelfstandig librariër was. *Lievine Tant, droo(le)sche(e)r(r)(d)ers (wiif)*, is een gelijkaardig voorbeeld: Lievine was librariër van 1459 tot 1488 en nam in 1465-1467 en 1467-1468 *Neilkin van Zwevezele* als leermeisje.⁴⁰¹ Haar echtgenoot, *Jo(o)(ri)s Tant*, meester bij de droogscheerders vanaf 1455 en vinder in 1469, had ook niets met haar lidmaatschap van 29 jaar te maken.⁴⁰² Ogilvie's data toonden dit ook: de helft van de getrouwde vrouwen en 4/5 van de weduwen in middeleeuws en vroegmodern Europa werkten buiten het huishouden en participeerden dus niet in het familie-atelier.⁴⁰³ Ook Studies naar Brabantse steden legden hetzelfde patroon bloot: heel wat vrouwen uit verschillende branches waren los van hun echtgenoot economisch actief, ook enkelen behoorden tot het patriciaat. Zo had de vrouw van Christopher Plantijn een eigen textielhandel waar, op haar bloeiperiode, zo'n 35 mensen voor haar werkten.⁴⁰⁴ Ook van de librariërs-vrouwen kwam een aanzienlijk deel uit de meer begoede burgerklasse, gebaseerd op mannelijke familieleden die poorter, vinder of deken waren, of in het stadsbestuur zaten. Bovenstaande casussen tonen echter aan dat zelfs (of vooral?) deze vrouwen juist hele carrières opbouwden.

³⁹⁸ Een opmerkelijke casus is die van Würzburg, waar van de 3250 werfarbeiders tussen 1428 en 1524 er 2500 vrouwelijk waren (wat je bijna zou doen afvragen of deze cijfers kloppen). De vrouwen verdienden daarbij 7,7 gr. per dag en de mannen 11,6 gr. In Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," 302-3.

³⁹⁹ Zie informatiefiches.

⁴⁰⁰ Weale (4), 276.

⁴⁰¹ weal (4), 272, 276.

⁴⁰² SAB, 324. Droogscheerders, f° 30r; SAB, 130. Poortersboeken, register 1450-1460, f° 18r.

⁴⁰³ Ogilvie, *European guilds*, 290.

⁴⁰⁴ Van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 959-60.

7.2 *Arbeid van de vrouwelijke leden binnen de boekenproductie*

Ysabiliaus van Roesselare

vercoopt perkement,

ende soe vercocht's mi

een vel dat flueerde; sodat ic ne mach er

niet wel in scriven.

Men moettet ponsen;

*het wort er of te slichter.*⁴⁰⁵

Dit fragment komt uit het veertiende-eeuwse Brugse *Livre des mestiers* of *Bouc vanden ambachten*, dat in de inleiding van dit proefschrift is aangehaald.⁴⁰⁶ Het leert ons dat perkament nu en dan nog *flueerde* of vloeiend was – in de zin van ‘oneffen’ – wanneer het werd verkocht. Men moest het dan nog zelf *ponsen* (d.i. met puimsteen schrobben) om het plat en vlak (*slichter*) te maken, zodoende de schrijfbaarheid van het oppervlak te verbeteren. Maar ook vertelt dit fragment ons dat het geen ongewone zaak was dat vrouwen in het laatmiddeleeuwse Brugge beroepen uitoefenden binnen het boekenambacht.

Tot de librariërs-gilde behoorden zowel kopiisten, boekbinders, verluchters of miniaturisten, drukkers, perkamentverkopers, perkamentmakers⁴⁰⁷, schoolmeesters als boekverkopers.⁴⁰⁸ Helaas leren we zelden de deelberoepen van de leden kennen in librariërsrekeningen. De vijf keer dat het deelberoep bij een vrouw werd meegegeven blijkt ze verluchter te zijn geweest. De deelberoepen die de andere vrouwen uitoefenden, waren deels af te leiden van de ateliers waartoe ze behoorden, hetzij als leerkind, hetzij als echtgenote of dochter van een meester. Van twee vrouwen vond ik hun werkzaamheden via andere bronnen in het archief: dat de *weduwe Malin Kerstiers boucscriveghe* was, staat in een renteboek van de kerkfabriek van Sint-Jacob.⁴⁰⁹ De weduwe van Malin (ook Ma(h)iou) Kerstiers of Questiers, betaalde tussen 1458 en 1488 lidgeld in de librariërs-gilde (regelmatig tot en met 1471, daarna een hiaat van zeventien jaar). Ze leidde drie leermeisjes op, één voor de dood van haar echtgenoot in 1461, twee daarna. Bovenstaand zinnetje uit het renteboek gaf me de kennis over het vak dat

⁴⁰⁵ William Caxton, Gessler, en Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers*, 47.

⁴⁰⁶ Demets, “Bruges as a Multilingual Contact Zone,” 1.

⁴⁰⁷ Bijvoorbeeld: *Item, Heyndric f. Heyndricx, de parkementmakere*, Weale (4), 282.

⁴⁰⁸ Schouteet, “Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs,” 228.

⁴⁰⁹ Met dank aan Toon de Meester die deze informatie vond in het renteboek en -met kennis van mijn thesisonderwerp- bij me polste of deze vrouw een belletje deed rinkelen.

de weduwe met haar man, die voor zijn dood ook lid was van de librariërs-gilde, had uitgevoerd en waarin ze de drie meisjes opgeleid had.⁴¹⁰ Van Jane Kaervoets, een vrouw die onafhankelijk van haar echtgenoot tussen 1455 en 1483 grotendeels consistent lidgeld betaalde, vond ik in de stadsrekeningen dat de stad een vonnisboek van haar had gekocht, hetgeen haar professie als boekverkoper en mogelijks boekbinder onthulde.

De meest vruchtbare tactiek tot het achterhalen van de economische activiteit van de vrouwen was door deze af te leiden van de mannelijke leermeester of echtgenoot waarmee een ze een connectie hadden. Het precieze beroep van de mannen uit de rekeningen wordt echter ook maar zelden meegedeeld. De impuls van de klerk die het rekeningjaar 1470-1471 noteerde heeft daarom een aanzienlijke historische waarde, hij schreef namelijk bij het gros van de leden dat jaar hun beroep. Negen daarvan (zes (*bouc*)*scribers* en drie *verlichters*) hadden een connectie met vrouwelijke leden als leermeester of als familie.⁴¹¹ Hij vermeldde van één vrouw dat jaar haar beroep: *Jacop Lantsheeren wiiff, de verlichtghe*.⁴¹² De professionele bezigheden van enkele andere mannen vond ik in wezenregisters die henzelf, vrienden of verwanten aangingen. Ook literatuur die al eerder de librariërs-gilde besloeg, laat hier soms een licht op schijnen, zoals de lijst van enkele parochianen van het sint-Donaaskapittel die zich met boekproductie bezighielden, opgesteld door Alfons Dewitte.⁴¹³ Aan de hand van de specialiteit van hun leermeester is bij veel meisjes te achterhalen waarvoor ze werden opgeleid. Zo betaalde *Grietkin f^e Michiels, cum Phelips de Maroles* 12 gr.; omdat Philippe de Mazerolles een verluchter was, bekend tot in het Bourgondisch hof, is daaruit af te leiden dat ook Grietkin opgeleid werd tot verluchter.⁴¹⁴ Maar ook van mannen die niet tot in de hoogste kringen bekend waren, is dit met het nodige archiefwerk nu en dan terug te vinden. *Cornelis van der Creke de verlichtere* die als voogd optrad voor de kinderen van ene Jacob Moenaert, zoals te lezen is in diens

⁴¹⁰ Toon de Meester had jammer genoeg de pagina niet genoteerd bij het overnemen van de informatie. Wel het volgende: 381. Renteboeken, kerkfabriek Sint-Jacob, 1502: *Noch op de Vlaminckdam: Jan Houtemaerc over aeldingher van Gregoris 'Heins' by afwinninghe van Jan Hardy crudenier daar tevoren weduwe Malin Kerstiers boucscriveghe tussen nu ten tyt in Sinter Niclaeus meester Rogier Willeron surgien ende barbier ande Suydside, Jan Houtemaerc ande Nordside* 2 lb. 14 s., Joh.

⁴¹¹ Weale (4), 282-3.

⁴¹² Weale (4), 282.

⁴¹³ Alfons Dewitte, "Het Brugse Sint-Jans- en Sint-Lucasgilde der librariërs," 338; Alfons Dewitte, "Boek- en bibliotheekwezen in de Brugse Sint-Donaaskerk XIIIe-XVe eeuw," in *Sint Donaas en de voormalige Brugse kathedraal* (Jong Kristen Onthaal voor Toerisme: Brugge, 1978), 78-9 in Vernimme "Het librariërs-gilde te Brugge," 15.

⁴¹⁴ Weale (4), 297.

wezenregister, leidde als librariër *Minekin Ducar* op en had een vrouw die na zijn dood in de rekeningen lidgeld bleef betalen.⁴¹⁵ Van *Minekin* en *vrouwe van der Creke* kunnen we dus stellen dat ze ook verluchters waren. Hetzelfde geldt voor *Pieter Aradiis leermeiskin* die net als haar leermeester kopiist moet zijn geweest, hetgeen ik haalde uit de ledenlijst van de Sint-Sebastiaansgilde die werd opgenomen door Laura Crombie, of voor *Minekin Tronkoos*, voor wie *Stevin Cotsoen, de prentmakere*, inschrijvingsgeld betaalde...⁴¹⁶ Voegwoorden als ‘*per*’, ‘*par*’ ‘*cum*’, ‘*met*’, ‘*by*’, ‘*tot*’ impliceren een verband tussen leerkind (of atelierlid) en meester. Soms geven ook letterlijke verwoordingen als ‘woont bij’, ‘leert bij/met’, ‘bij de hand van’ de relatie aan: een leerkind betaalde wel vaker via zijn of haar meester, soms nam deze zelfs het inschrijvingsgeld voor het leerkind op zich. Kost en inwoon voorzag de leermeester voor het leerkind die dan als het ware een deel van het huishouden werd. De voorwaarden en afspraken over zo’n leertijd verschilden per individu en werden vastgelegd in een contract.⁴¹⁷

7.2.1 Samenwerking binnen en tussen ateliers

Het is niet helemaal duidelijk hoe strikt afgebakend de ateliers waren. *Babekin Booms*, wier lidgeld in het rekeningjaar 1468-1469 *ontfaen by Jan Tolnare* werd, betaalde in 1475-1476 haar jaargeld *per Jan van Ypre*.⁴¹⁸ Golden er andere gewoonten rondom het lidmaatschap van begijnen? Vervulde Babekin misschien in 1468-1469 een opdracht bij Tolnare en in 1475-1476 één bij Ypre? Enkele vrouwen leidden een leerkind op, maar betaalden op een gegeven moment lidgeld via een man, wat doorgaans een leerkind/atelierlid-leermeester relatie impliceert. Zo betaalde de vrouwe van Heede bij Jan van den Berghe in 1468-1469, terwijl zijzelf al jaren lid was, en twee rekeningjaren daarvoor zelf een leerkind aannam.⁴¹⁹ Ook Anthonine de Brune betaalde achtergesteld inschrijvingsgeld bij Jan Tolnare, drie jaar nadat ze een leerkind opleidde.⁴²⁰ Deze

⁴¹⁵ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5^e boek, f° 173v.; Weale (4), 305, 329.

⁴¹⁶ Laura Crombie, “The Archery and Crossbow guilds of late medieval Bruges,” 310; Weale (4), 265, 291; Dewitte, “Het Brugse Sint-Jans- en Sint-Lucasgilde der librariërs,” 338.

⁴¹⁷ Stabel, “Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders,” in *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship*, eds. Hugo Soly, Steven Laurence Kaplan, en Bert De Munck (New York (N.Y.): Berghahn books, 2007), 159-60; Segers, “Het profiel van de deken,” 22, 72; Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 102; Joel Mokyr, “The Economics of apprenticeships,” In *Apprenticeship in early modern Europe*, eds. Maarten Prak en Patrick Wallis (Cambridge university press, 2020), 24-8, 222-7; Chojnacka et al., *Ages of woman, ages of man*, 172-3; Danneel, “Weduwen en wezen te Gent in de tweede helft van de vijftiende eeuw,” 130-60.

⁴¹⁸ Weale (4), 278, 287.

⁴¹⁹ Weale (4) 278.

⁴²⁰ Weale (4) 282.

casussen doen vermoeden dat dit een vorm van onderaanneming was (meesters die in een atelier van andere meesters werkten), een gebruik dat vaker voorkwam.⁴²¹ Als dit het geval was, zou men kunnen stellen dat zij hetzelfde beroep als de mannelijke meester uitoefende en dat dus ook aan haar leerkind aanleerde. Die hypothese is interessant want dan valt van veel meer meisjes hun vak indirect af te leiden. Mogelijks is dit fenomeen ook te interpreteren als een samenwerking tussen beide meesters voor een specifiek project. In dat geval is het misschien logischer dat ze juist een ander, complementair, deelberoep uitoefenden. Zoals bij de vele productieprocessen, waren ook boeken een product van samenwerking, zowel binnen het atelier als tussen de verschillende ateliers onderling, aangezien een bijdrage van de verschillende ambachten binnen de librariërs-gilde nodig was. Deze waren gewoonlijk verdeeld per atelier met een eigen specialisatie. Óók binnen de ateliers zwoegden verschillende handen, in de stijl van de meester, aan eenzelfde manuscript of miniatuur; tussen verschillende ateliers van hetzelfde ambacht kon tevens een klus verdeeld worden.⁴²² Verheyen zag dat schildersateliers in Brugge tijdens deze periode doorgaans drie tot vier leden telden, tegen eind vijftiende eeuw steeg dit aantal nog. Sommige schilders, zoals Arnout de Mol die een dubbel lidmaatschap genoot bij de Sint-Lucas én de Sint-Jansgilde, namen met hun atelier meerdere naast elkaar gelegen huizen in. Het is niet ondenkbaar dat hetzelfde zich voordeed bij voortvarende verluchters- (en andere boekproductie)ateliers. Deze grote ateliers spitsten zich volgens Verheyen voornamelijk toe op massaproductie en kopieën.⁴²³ De boekproductie werd vanaf 1460 zo populair dat de vraag, en daarmee de productie, steeg waardoor de prijzen daalden en een groter publiek ingewilligd werd. Kleinere of particuliere librariërs produceerden al langer voor de lokale- en vrijemarkteconomie, maar deze won vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw steeds meer aan belang tegenover de internationale, elitaire afzetmarkt.⁴²⁴ De ateliers die eerder marktgericht werkten, kleurden binnen de lijntjes van de traditionele (en door het publiek gekende) technieken. Andere ateliers werkten hoofdzakelijk op bestelling van rijke liefhebbers en mecenasen en hanteerden een diepgaande en hoogstaande verfijning en kwaliteit.⁴²⁵ De specifieke beroepen van de gildezusters

⁴²¹ Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*, 23-4.

⁴²² Boone, "De Bourgondische Nederlanden 'terres de promission' en/of 'creative environments'?" 51.

⁴²³ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 110.

⁴²⁴ Lisa Demets, "Bruges as a multilingual contact zone," 2, 8, 15-6.

⁴²⁵ Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 251.

Bijlage 2 toont 42 ‘ateliers’ van mannen met vrouwelijke leden die ik op basis van een aanwijzing van meesterschap of kennis over het beroep van man of vrouw als lid van dat atelier categoriseerde. Dat meesterschap ontwaarde ik wanneer een leerkind vermeld werd bij man of vrouw of wanneer het bestaan van een atelier duidelijk was door context. Zo werd *Gaudiencie Alaerdiins* meermaals aan de hand van haar broer, Pieter Alaerdiin, vernoemd en betaalde ze één jaar ook jaargeld via hem. Pieter was zorger in 1471 en, als hij te vereenzelvigen is met Pieter Aradiis, was hij deken in 1475-1476 en 1480 en leidde hij een leermeisje op in 1459-1461.⁴²⁶ Daarbij was een Pieter Aradyn uit de Sint-Sebastiaansgilde *boucscrivere*.⁴²⁷ Gaudiencie, hoogstwaarschijnlijk de zuster van Pieter *Aradiis* of *Aradyn*, stond dus in connectie met zijn atelier en was ook kopiïste.

In 42 ateliers die onder leiding van een man stonden, ‘lokaliseerde’ ik minstens één vrouw. Daarvan achterhaalde ik bij 25 ateliers, waarin 50 vrouwen actief waren, het vakgebied dat deze mannen als librariër uitvoerden. Daarnaast is van vijf andere zelfstandige vrouwen ook hun activiteit als librariër gekend. Verder zijn er ook enkele vrouwelijke meesters die een leerkind opleidden. Via een vermelding bij de vrouwelijke meester zelf, of indirect via het beroep van het atelier van hun overleden echtgenoot of het atelier waar ze in onderaanneming waren, weten we het beroep van enkele vrouwelijke meesters. Bijgevolg is zo ook de opleiding van zestien van hun leerkinderen te achterhalen. In totaal vond ik dus 71 vrouwen en meisjes met een beroep.⁴²⁸ Van deze 71 zijn er 56 vrouwen van wie ik één beroep kon traceren. De vijftien overige gildezusters hoorden bij het atelier van een man aan wie meerdere beroepen worden aangemeten. Zo was Willem de Brouwere perkamentleverancier én boekverkoper, waardoor ik zijn vrouw ook bij beide beroepen heb geteld.⁴²⁹ Het is zeker dat ze één van beiden deed, maar over dewelke van de twee precies is geen zekerheid. Deze tien gildezusters plaatste ik in een aparte kader en bespreek ik verder aan de hand van figuur 10.

⁴²⁶ Zie informatiefiches; Segers, “Het profiel van de deken,” 151-2; Weale (4), 265.

⁴²⁷ Crombie, “The Archery and crossbow guilds of late medieval Bruges,” 310.

⁴²⁸ D.i. 44 vrouwen uit een atelier met mannelijk hoofd, twaalf vrouwen uit een atelier met vrouwelijk hoofd en vijf zelfstandige vrouwen. Zie bijlagen 1, 2 en 3.

⁴²⁹ Segers, Profiel van de deken, 79.

Categorieën	Verluchter	Kopiist	Boek- binder	Boek- verkoper	Prenten- Marker	Prent- verkoper	Totaal
Zelfstandig lid	4			1			5
Leerkinderen en leden binnen ateliers van een man	8	6			1	1	16
Leerkinderen van vrouwelijke meesters	5	9	1				15
Huwelijk met librariër	6	9					15
Meesterdochters	1	4					5
Totaal	24	28	1	1	1	1	56

Figuur 9: Tabel met aantal vrouwen en meisjes met één beroep in de boekproductie te Brugge, ca. 1454-1501.

Op figuur 9 staan de 56 vrouwen van wie één beroep gekend is. De koploper, zijn de kopiïsten of *boucscribers* met 28 vrouwen. Daarna volgen de verluchters met 24 vrouwen, waarna de drukkers, de boekbinders, de boekverkopers en de prentmakers met één vrouw. Van de 31 leermeisjes en atelierleden, vervoegden zestien zich bij een man en vijftien bij een vrouw. Verder waren er vijf zelfstandige vrouwen, vijftien gehuwden en weduwen, en vijf meesterdochters. De meeste vrouwen focusten zich op de twee 'populairste' beroepen: de verluchttings- en schrijverspraktijk. Heleen Wyffels, die dit ook observeerde in het Antwerpse boekbedrijf, verklaarde dit verschijnsel aan de hand van toegankelijkheid, kapitaal en ruimte. Ter vergelijking: drukateliers vormden dichtbevolkte ruimtes waar samenwerking een noodzaak was; de drukpers werd steeds door twee mensen bestuurd. Een drukatelier kon men niet aanvangen zonder een exclusieve opleiding, een adequaat (start)kapitaal en voldoende ruimte voor materiaal en werknemers. Verluchters konden daarentegen alleen of met enkelen een werk vervolledigen, behoeften geen dure materialen – wanneer kostbare pigmenten gebruikt werden, bekostigde de klant deze vaak – een groot startkapitaal en veel ruimte was op zich dus niet nodig. Daarbij werden op sommige scholen de fundamentele knepen van het verluchtersvak aangeleerd. Vrouwen konden dus als verluchter en miniaturist makkelijker hoofd en lid zijn van een eigen

(éénpersoons)atelier. De reglementeringen van verluchters- en schrijversgroeperingen waren vaak veel toegankelijker tegenover vrouwen dan in andere deelberoepen.⁴³⁰

Categorieën	Verluchter	Kopiist	Boekbinder	Drukker	Perkament-leverancier	Boek-verkoper	Totaal
Leden binnen ateliers van een man	5	5	4		1	1	16
Leerkinderen van vrouwelijke meesters		1	2				3
Huwelijk met librariër	3	6	2	2	3	3	19
Meesterdochters	3	2	2	1			8
Totaal	11	14	10	3	4	4	46

Figuur 10: Tabel met aantal vrouwen en meisjes met mogelijks één tot drie beroepen in de boekproductie te Brugge, ca. 1454-1501.

Wanneer ik van de vijftien vrouwen met mogelijks meerdere beroepen elke specialiteit van hun atelierhoofd tel, kom ik op 46 mogelijke specialiteiten.⁴³¹ Het is echter niet waarschijnlijk dat elke vrouw in het atelier van een man die meerdere deelberoepen uitvoerde, ook zelf elk van die deelberoepen onder de knie had. Zo betaalde Anthonine de Brune in 1470-1471 lidgeld *per Jan Toolnare*, die zowel boekbinder als kopiist en mogelijks verluchter was.⁴³² Als hypothese kan ik stellen dat Anthonine, gehuwd met een schoenmaker, mogelijks ook boekbinder was, aangezien zij de stiel van leerbewerking had kunnen leren bij haar echtgenoot. De stiel van de familiale achtergrond combineren met een ander beroep zou geen ongekend verschijnsel zijn. Zo toonde een studie over de Leuvense boekbinders tussen 1796 en 1910 aan dat boekbinders vaak huwden met vrouwen uit de textielnijverheid, omdat vrouwen binnen de boekbinderij vaak werden bedield met het samennaaien van de katernen en zij deze stiel al geleerd hadden.⁴³³ Deze vijftien vrouwen met mogelijks meerdere subspecialisaties voerden samen dus vijftien tot 46 deelberoepen uit, de foutenmarge voor het totaal aantal subspecialisaties van de vrouwen ligt bijgevolg

⁴³⁰ Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 55-64.

⁴³¹ Er zijn acht gevallen waar drie beroepen mogelijks werden beoefend en twee gevallen met twee beroepen.

⁴³² Weale (4), 282; zie bijlage 2.

⁴³³ Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 49.

tussen 71 en 102.⁴³⁴ Aangezien Trio schatte dat ‘enkele vrouwen’ in de boekproductie actief zouden geweest zijn, is dit aantal – bijna één derde van de vrouwen – niet weinig. Zeker omdat dit degenen zijn van wie de activiteit terug te traceren is, terwijl die van heel wat vrouwen niet meer op te sporen is (óf nog niet opgespoord is) en dit aantal dus de minimumcijfers weerspiegelt.

Al eerder haalde ik aan dat maar van vijf vrouwen een beroep in de rekeningen werd vermeld. Vier daarvan waren zelfstandig lid, daarnaast waren ze allen verluchters. Dat vier van de vijf niet gelinkt kunnen worden aan een man in de gilde, kan toeval zijn, maar kan misschien ook juist inzicht geven in de toenmalige realiteit. Waren deze vrouwen ‘hun eigen baas’? Leverden ze uitmuntend werk en werden ze gewaardeerd? Een van hen, *Kerstinekin Yweins, de verlichteghe*, haalde ik al eerder aan. *Clarekin, de verlichtere* ligt in dezelfde lijn: Kerstines achternaam werd op een bepaald moment achterwege gelaten, Clarekins achternaam kennen we zelfs niet.⁴³⁵ Opvallend is dat ze maar één keer in de rekeningen voorkomt: ze betaalde éénmalig lidgeld voor twee jaren (6 gr.). Ook dit doet vragen rijzen: was ze vóór die betaling geen lid van de gilde? Reisde ze rond of werkte ze voornamelijk in andere steden? Of was ze een verlichter als de zovele andere vrouwen en was het puur toeval dat net zij benadrukt werd als verluchter en had dit helemaal niets met een ‘gerenommeerde status’ te maken? Dat laatste durf ik te betwijfelen. Ze wordt net na Kerstine genoemd en is voor dat jaar samen met één man de enige van wie de professie werd vernoemd. Aan harde bewijzen hebben we echter gebrek. Dezelfde vragen rijzen ook bij de enige met zekerheid gehuwde, *Jacop Lantsheeren wiiff, de verlichteghe*, over wie ik voor de rest jammer genoeg niet veel heb kunnen vinden.

De leermeisjes, meesterdochters, echtgenoten en weduwen uit de ateliers van mannen die een beroep binnen de boekproductie uitoefenden, zijn te vinden in bijlage 2. De enkele zelfstandige vrouwen met een beroepsvermelding staan in bijlage 3, de leermeisjes van vrouwen staan in bijlage 1. Zoals hierboven vermeld is er zeker nog potentie tot ontdekkingen, maar er zal ook veel nooit (meer) ontdekt kunnen worden. Deze 71 vrouwen uit bovenstaande bespreking zijn natuurlijk geen afgebakende groep zonder uitsluitel.

⁴³⁴ Vrouwen met één deelberoep: 71- 15 = 56; Totaal aantal subspecialisaties mogelijks beoefend door vrouwen: 56 + 46 = 102.

⁴³⁵ Weale (4), 286.

7.2.1 (Gender)verdeling van taken

Een recurrent fenomeen in veel beroepsorganisaties is de beperking in de subspecialisaties en taken die vrouwen mochten beoefenen. Hoewel het voorkwam dat man en vrouw dezelfde arbeid verrichtten, werd het werk ook vaak verdeeld op basis van gender. Door verhinderende reglementeringen waren zij vaak afhankelijk van een man ter (complete) uitvoering van hun werk.⁴³⁶ Als we in deze context naar andere beroepen kijken, zien we dat het vrouwen in Antwerpen bijvoorbeeld enkel toegestaan was om zoetwatervis te verkopen die door hun echtgenoot gevangen was, pas in het midden van de zestiende eeuw viel die restrictie weg en mochten ze eender welke zoetwatervis én zeevis verkopen.⁴³⁷ In Keulen mochten enkel de echtgenoten of andere mannelijke familieleden van vrouwelijke producenten hun zijdenproducten verkopen.⁴³⁸ In de goudproductie was een vrouw doorgaans eerder te zien als goudspinster dan als smid zelf.⁴³⁹ En vrouwen werden in het Leuvense vleeshouwersambacht beperkt tot het verkopen van pensen, gezouten- en gebraden vleeswaren.⁴⁴⁰ Ook bij de wevers werden vrouwen in de richting van de 'minderwaardige' taken geduwd (zoals wassen en kammen), die daarom zeker niet minder intensief waren.⁴⁴¹

Omdat de archiefbronnen met gegevens over de economische activiteiten van vrouwelijke librariërs geen diepere inzichten verschaffen over de specifieke aspecten die ze uitvoerden in hun vak, is het moeilijk om te zeggen in hoeverre ze een volledige bewegingsvrijheid genoten of juist beperkt werden tot enkele facetten. Niet enkel in Brugge maar ook elders beven studies hierover in het ongewisse.⁴⁴² Laatmiddeleeuwse en vroegmoderne afbeeldingen tonen vrouwen in drukkers-, boekbinders-, lettergieters- en papiermakersateliers, waar ze steeds de deelberoepen uitvoerden met de laagste reputatie die het minst betaald werden.⁴⁴³ Een vergelijking met andere literatuur maakt duidelijk dat drukkersweduwen die doorgaans het atelier wel (administratief) leidden en in de winkel stonden, meestal niet zelf de drukpersen

⁴³⁶ Ogilvie, *European guilds*, 255-61.

⁴³⁷ Van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 951.

⁴³⁸ Kowaleski en Bennett, "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages," 483.

⁴³⁹ Opitz, "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)," 302-3.

⁴⁴⁰ Vandeweerd, "Van den vleeschouwen oft pensvrouwen," 18.

⁴⁴¹ Murray, *Bruges, cradle of capitalism*, 307-8.

⁴⁴² Ook andere studies bleven hierbij in het ongewisse. Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 67.

⁴⁴³ Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 47-9.

mochten bedienen.⁴⁴⁴ In sommige streken of steden verboden drukkers vrouwen om te printen, wat werd beargumenteerd op basis van 'hun fysieke gebreken'. Deze ongegronde overtuigingen golden als een maatregel om enige serieuze vorm van vrouwelijke inmenging in het uitvoeren van het ambacht te voorkomen.⁴⁴⁵ Volgens haar gegrond in angst voor concurrentie, noemde Ogilvie deze maatregelen zelfs 'essential for protecting male masters'.⁴⁴⁶ Het printatelier werd gepercipieerd als een mannelijk domein, gesymboliseerd in de handeling van het trekken van de hendel, die de drukplaat op het timpaan perst.⁴⁴⁷ Nathalie Z. Davis zag echter dat de drukkersweduwen in Lyon niet als concurrentie werden gepercipieerd daar ze met te weinig waren en juist de voortzetting van (succesvolle) familiebedrijven verzekerden.⁴⁴⁸ Een citaat van Jeanne Giunta, die in de zestiende eeuw het drukimperium van haar familie leidde, betwist tevens die genderverdeling op de werkvloer:

'En tot het vrouwelijk geslacht behoren heeft me niet weerhouden van de onderneming van het publiceren, noch het feit dat het meer een mannelijke functie is:... het is niet nieuw of ongehoord voor een vrouw om zo'n beroep te hebben, en er zijn velen van ons te vinden die niet alleen de typografische kunst beoefenen, maar ook andere die moeilijker en zwaarder zijn, en die daarvoor de hoogste lof ontvangen.'⁴⁴⁹

Ze spreekt over het beoefenen van de 'typografische kunst' en zelfs zwaardere taken, wat lijkt aan te geven dat velen zich toch in de workshop zelf bevonden. Maar ook dit zal van atelier tot atelier verschild hebben.

Een ander aspect dat een librariër definieert, is het ondernemerschap. Op meerdere plaatsen genoten vrouwelijke ondernemers, of *coopwijven*, dan weer geheel dezelfde rechten als mannelijke ondernemers. In Vlaamse en Brabantse steden alsook in veel Duitse steden voerden ze het koopvrouwenambt uit met een volledige

⁴⁴⁴ Broomhall, "Re-Assessing female representation in the print trades in Sixteenth-Century France," 57; Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 36.

⁴⁴⁵ Ogilvie, *European guilds*, 251, 255, 257.

⁴⁴⁶ Ogilvie, *European guilds*, 348.

⁴⁴⁷ Broomhall, "Re-assessing Female Representation in the Print Trades," 60, 67, 69; Ogilvie, *European guilds*, 260; Wyffels, *Women and work in early modern printing houses*, 59.

⁴⁴⁸ Davis, "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon," 68.

⁴⁴⁹ Eigen vertaling van Davis' Engelse vertaling van Jeanne's woorden. In Davis, "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon," 45.

handelsbekwaamheid en genoten ze juridische zelfstandigheid, al gold dit enkel wanneer ze hun handel onafhankelijk van een man dreven.⁴⁵⁰ Zoals het reisdagboek van Kardinaal Luigi d'Aragona over de Nederlanden getuigt:

'En de vrouwen zijn zo bekwaam dat ze bevelen geven, de boekhouding leiden en alles doen; zelfs bij het inkopen (...) en het verkopen en bij de openbare uitoefening van alle beroepen zijn mannen en vrouwen op gelijke wijze actief.'⁴⁵¹

Een specifiek voorbeeld uit het boekproductievak dat dit vrij ondernemerschap aantoont, is de Antwerpse Myncken Lieftrinck. Omdat Christoffel Plantijn geen Intaglio drukpers bezat, bezorgde Lieftrinck hem etsen, in haar atelier gedrukt en ingekleurd. In de *grand livres*, de jaarboeken die de administratie van Plantijn's *Gulden Passer* bevatten, vullen haar naam en koopwaar enkele pagina's. Daarin las ik dat ze de drukkerij eens 25 ingekleurde Ortelius-kaarten leverde, koopwaar dat van de top van de zestiende-eeuwse Antwerpse intelligentsia kwam.⁴⁵² Getrouwd én hertrouwd met een schilder, bezat ze toch haar eigen atelier.⁴⁵³ Aangezien de bedrijvigheid van librariërs ook het ondernemerschap en verhandelen van boeken inhield (al dan niet door henzelf gemaakt), kenden de vrouwen uit de Brugse librariërsrekeningen ook deze vrijheid.

7.2.2 Vrouwelijk meesterschap

Als elke vrouw wordt meegeteld als meester wanneer er bij haar een *leerkint* of *leermeyskin* werd vermeld, of die band wordt aangegeven met expliciet 'leert bij' (of iets dergelijks), óf met hogergenoemde voegwoorden (*per, by, tot, etc*), is een totaal van zestien vrouwelijke leermeesters in de gilde tussen 1454 en 1501 te bekomen. In de meeste gilden was het de regel dat een meester niet meerdere leerkinderen tegelijk mocht opleiden, dit is ook te zien in de rekeningen van de librariërs.⁴⁵⁴ Christinekin Yweins en de weduwe Questiers hebben bijvoorbeeld drie leerkinderen in acht jaar gehad, maar nooit tegelijkertijd. Zeven andere vrouwen registreerden twee leermeisjes

⁴⁵⁰ Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 38-40; van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 957; Servayge, "De laatmiddeleeuwse onderneemster," 37.

⁴⁵¹ Eigen vertaling. De Beatis en von Pastor, *Die reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien: 1517-1518*, 73.

⁴⁵² Ik zag dit tijdens de Summer School "Books and Culture: women authors, printers, readers" van de Universiteit Antwerpen (24-28 juni 2024), hierdoor heb ik geen verwijzing naar de exacte folio.

⁴⁵³ Imhof, "The enterprising Mynken Lieftrinck," 220-2. Lees dit hele artikel voor een uitgebreide studie over Lieftrincks ondernemerschap.

⁴⁵⁴ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 45.

en zeven andere leidden er één op.⁴⁵⁵ In veel gilden werden vrouwelijke meesters vaak beperkt in het aannemen van leerknappen, zo werd het weduwmeesters niet zelden verboden om een leerkind überhaupt op te leiden en werden ze verplicht om gezellen te rekruteren. Aangezien het onderhoud van een leerling over het algemeen meer dan de helft minder kostte dan een gezelle – en sommige cijfers aantonen dat zo’n 90% percent van de mannelijke gildemeesters daarom geen gezellen aannamen – speelden deze verplichtingen ten eerste in het nadeel van de weduwen.⁴⁵⁶ Wanneer het vrouwen werd toegestaan om leerlingen op te nemen werd hun doelgroep niet zelden ingeperkt tot enkel meisjes.⁴⁵⁷ Zoals Davis zag bij de achttien vrouwelijke leerlingen in heel Lyon tussen 1553 en 1560, waren ook in de librariërs-gilde de leerlingen van vrouwelijke meesters (bijna) altijd meisjes, terwijl mannelijke meesters jongens én meisjes opleidden.⁴⁵⁸ Twee twijfelgevallen zijn echter aanwezig. Waar de andere vrouwelijke leerlingen steeds als *leermeyskin* werden vernoemd, noteerde de klerk het leerling van *Lisbette van Heede* als een *leerling*, zoals ook vaak jongens die in de leer waren werden genoemd.⁴⁵⁹ Dit leerling wordt echter niet gespecificeerd waardoor we niet weten of deze nog terug in de rekeningen komt onder zijn of haar naam en zo het geslacht valt te achterhalen. Omwille van de onzekerheid heb ik de *leerling* echter niet meegerekend als vrouw in mijn tellingen. Hetzelfde geldt voor *Jozine leerkins pottemakere*, van wie het geslacht ook niet duidelijk af te leiden is.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Zie bijlage 1.

⁴⁵⁶ Ogilvie, *European guilds*, 255-9.

⁴⁵⁷ Ogilvie, *European guilds*, 247-8.

⁴⁵⁸ Davis, “Women in the crafts in sixteenth-century Lyon,” 47-80.

⁴⁵⁹ Weale (4), 272.

⁴⁶⁰ Weale (4), 260.

Figuur 11: De vrouwelijke meesters van de librariërs-gilde, ca. 1454-1501.

Wanneer alle vrouwen worden meegeteld die na de dood van hun echtgenoot aanvingen met het betalen van jaargeld en dus het atelier voortzetten – niet enkel zij die dus iemand opleidden – kunnen we spreken over een totaal van 26 vrouwelijke meesters. Vrouwelijke meesters genoten niet dezelfde vrijheden als mannelijke meesters, maar ondergingen, net als de andere vrouwen in de gilde, belemmeringen. Zoals al aangehaald werden weduwen die via het weduwrecht het atelier van hun overleden echtgenoot overnamen vaak gediscrimineerd op verschillende manieren, in de librariërsrekeningen is daar echter geen directe getuigenis of bewijs van terug te vinden.⁴⁶¹ Op de tabel van figuur 11 is te zien dat zes van de zestien vrouwelijke leermeesters hun meesterstatus verkregen via het weduwrecht, de tien anderen hadden het vermoedelijk via het behalen van een meesterproef, hoe dat in zijn werk ging in deze gilde voor de vrouwen weten we niet. De verhouding van zestien weduwmeesters op tien zelfstandige meesters staat in contrast met Olgivies waarneming van de Europese *mixed-sex* gilden, waar het aandeel zelfstandige meesteressen gemiddeld hoger lag dan de ‘weduwmeesters’, tot wel het dubbele.⁴⁶² Van deze tien waren er vijf gehuwd buiten de gilde, van de andere vijf is de huwelijksstatus onzeker: één van hen, *Tannekin Booms*, was een kloosterzuster of begijn, *Kerstine Yweins* geeft de indruk ongehuwd te zijn geweest, net als *Jozine*. Van de twee overige, *vrouwe van de Watre* en *vrouwe Donckers*, vond ik niets in externe bronnen en in tegenstelling tot de meesters in de ‘gehuwden-groep’ werden zij nooit in verband

⁴⁶¹ Olgivie, *European guilds*, 286.

⁴⁶² Olgivie, *European guilds*, 247.

met een man gebracht of werd hun burgerlijke staat (als *wijf*) genoemd.⁴⁶³ Gezien hun aanspreking is het echter wel mogelijk, maar niet noodzakelijk zo, dat ze getrouwd waren. Dat er vijf vrouwen wel gehuwd waren met een man in een ander ambacht en zelf het meesterschap in dit ambacht hadden, is eerder verwonderlijk omdat ze door hun huwelijk onder (juridische) voogdij van een man stonden, maar toch hun eigen carrière opbouwden. Dit ben ik elders, in literatuur, niet tegengekomen. Daarenboven hadden de echtgenoten van enkele vrouwelijke meesters zelf een hoge functie binnen hun ambacht of zaten ze zelfs in de stadsraad of de schepenbanken.⁴⁶⁴

7.2.3 Boeken gemaakt door gildezusters

7.2.3.1 Een vonnisboek dat de stad aankocht bij Jane Kaervoets

*Item betaelt Adriaen Kaervoet van eenen nieuwen bouc omme daer in te registreirne alle de vonessen ende zaken die men daghelixc wist ende handelt voor scepenen zittende ten berechte van partyen, v s.*⁴⁶⁵

Bovenstaand fragment vertelt over Adriaen Kaervoet die een (blanco) boek, te gebruiken als vonnisregister, aan de stad verkocht. Deze man komt echter geen enkele keer voor in de rekeningen van de librariërs-gilde. Adriaen Kaervoet was een hooggeplaatste makelaar: hij was vinder van het ambacht in 1477 en werkte in nauw contact met de Brugse schepenbank als testamenteur, getuige en bemiddelaar.⁴⁶⁶ Hij was een 'kleine baljuw' van enkele (grote) heren voor hun leenhof en 'wettelijk mane'.⁴⁶⁷ Tenslotte was hij ook enkele jaren een klerk van de vierschaar, een lagere ambtenaar van de stad.⁴⁶⁸ Met andere woorden had hijzelf dus niets met de boekproductie te maken. Zijn vrouw Jane Kaervoets, betaalde daarentegen tussen 1455

⁴⁶³ Zie informatiefiches.

⁴⁶⁴ Triistram de Brune, Joos Tant, Adriaen Kaervoets, Adriaen van Heede en Joris Muushont

⁴⁶⁵ SAB, Stadsrekeningen 1468-1469, f° 102 (/f° 104 op archiefbank) nr. 3; Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section 6: inventaire des chartes*, 113.

⁴⁶⁶ Blockmans, Pauwelyn en Wynant, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III*, 250; SAB, 114. Wetsvernieuwingen, 1468-1501, f° 84; Haemers, "Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene," 987, 1054, 1159, 1207, 1370, 1543, 1628, 1778, 1794, 1822, 1927.

⁴⁶⁷ Deze transcripties zijn gekopieerd van de site van "Probat, archieven in West-Vlaanderen"; Noël Geirnaert, *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge. 2: Regesten van de oorkonden en brieven tot en met 1500* (Brugge: Stadsbestuur, 1989).

⁴⁶⁸ Vermeersch vermeldde jammer genoeg niet in welke jaren Adriaen deze functie vervulde. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578, volume 2*, 296.

en haar dood in 1483 met regelmaat lidgeld aan de librariërs-gilde. Een akte, overgeleverd van 6 mei 1469, geeft meer informatie vrij: het registreerde de overheveling van een klein leengoed – geheten *Brisec(h)el(l)ier*, ook geschreven als *Brieschelier*, *Brise selier* en *Bilchelier* – van een Jan Hoornewedere en diens echtgenote, Adrienne l’Apostele, aan Adriaen Kaervoet.⁴⁶⁹ Jan en Adrienne hadden het pand van Adriennes vader overgeërfd. Al ten tijde van haar vader, Roegier l’Apostele, werden in het pand al ‘librarische zaken’ verkocht; zo getuigt zijn wezenregister:

*Item dat de voors Jan Hoorneweder ende zijn vors wijf alleene hebben ende behoude zullen te haerlieder vrijen eyghen somme ende over haerlieder vry eyghen goed **alle de huer boucken met den scaperaden** ende andren hueren toebehoorten.⁴⁷⁰ Voord **alle de coopmanscepen van librariërs ghetiden, francinen, parkementen, papieren, stoffen ende andre** (...).⁴⁷¹*

Librarisch handelswaar, getijden (gebedjes voor de zeven gebedsmomenten per dag), fransijn (perkament uit Frankrijk), ander perkament, papieren en stoffen – of stoffen voor papier – waren er dus te verkrijgen. Daarnaast bevatte het pand schappen en kasten met boeken. Deze zaken komen overeen met de handelswaar van de librariër uit het *bouc van den ambachte* waarmee deze thesis begon: *Goris, de liberaris, heeft meer bouken dan alle die van der stede, ende hi vercoept gansepennen ende swanapennen, ende hi vercoept fransijn ende perkement.*⁴⁷² Kaervoets had mogelijks de boeken van een binder aangekocht die ze dan als boekverkoopster en ondernemster verkocht, maar mogelijks had ze ook zelf de boeken gebonden. Aangezien Adriaen enkele jaren klerk van de vierschaar was, is het goed mogelijk dat hij als ambtenaar de boeken voor de stad bij zijn vrouw zou aankopen.

In de akte van 1469, in een volgende akte van 3 november 1498 (wanneer de Kaervoets het op hun beurt verkochten) en in het leenboek staat steeds genoteerd dat

⁴⁶⁹ Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section 6: inventaire des chartes*, 3, 438-9; SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 4^e boek 1448-1469, f° 27; SAB, 518. Leenhof van de Burg, 1435.

⁴⁷⁰ MNW, lemma “schapraden,” rek, kast,
<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=48862>

⁴⁷¹ MNW, lemma “coopmanscap,” handelswaar/ koop en verkoop,
<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=23093&lemma=coopmanscap&domein=0&conc=true>

⁴⁷² Caxton, Gessler en Michelant, *Het Brugsche livre des mestiers*, 34.

het Adriaen Kaervoets was die het pand kocht en dus schijnbaar bezat.⁴⁷³ Zoals al eerder aangehaald was het in middeleeuwse bronnen een courant gebruik om vrouwen onder mannennamen te verbergen. Waardoor het goed mogelijk is dat Jane Kaervoets hier meer inspraak in had dan de bron doet uitschijnen. Afhankelijk van verschillende factoren konden vrouwen onroerende goederen beheren.⁴⁷⁴ Een echtpaar besliste zelf hoever de inspraak van beiden reikte over hun eigendom, al was het doorgaans interessant dat beide partners evenzeer betrokken waren. Als gevolg van het egalitair erfrecht in Vlaanderen werd zowel zonen als dochters aangeleerd verstandig geld en goederen te beheren. Omdat mannen niet zelden overleefd werden door vrouwen, hadden niet enkel ouders, maar ook echtgenoten baat bij goed opgeleide en geletterde vrouwen om zich te verzekeren dat hun nalatenschap in goede handen was. Mede hierom genoten meisjes tot de leeftijd van 12 tot 14 jaar hetzelfde onderwijs als jongens.⁴⁷⁵ Shennan Hutton onderzocht de registers van de Gentse schepenenbanken van de *keure* tussen 1339 en 1361 en zag dat deze getuigen over vrouwen die betrokken waren in zaken rond eigendom, productie, kredieten en verkopen.⁴⁷⁶ Een gebruik dat in de Gentse *Coutume Homologuée* uit 1563 werd vastgelegd, bepaalde dat vrouwen zonder de kennis en toestemming van hun echtgenoot geen contract mochten aangaan en dus onder zijn voogdijschap stonden.⁴⁷⁷ Het is niet helemaal duidelijk in hoeverre dit gedocumenteerde gewoonterecht al toe te passen is op het Brugge van een eeuw eerder, maar het is wel waarschijnlijk. Hutton concludeerde voor Gent, twee eeuwen eerder dan de *Coutume Homologuée*, dat in ongeveer de helft van de 1580 akten met leen- en verkoopcontracten en economische rechtszaken vrouwen voorkomen. Hiervan waren 24% van het totaal vrouwen die in hun eigen naam handelden zonder enige vermelding van een man en viel maar 4% onder voogdijschap.⁴⁷⁸ De akten van Adriaen Kaervoets vallen onder de grootste groep van de 54% van de akten waarin enkel mannen voorkomen. Nu geeft een casus als Kaervoets aan dat ook in akten waarin enkel mannen handelen, mogelijks vrouwen

⁴⁷³ Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section 6: inventaire des chartes*, 3, 438-9; SAB, 518. Leenhof van de Burg 1435.

⁴⁷⁴ Ellen Kittel, "Guardianship over women in medieval Flanders. A reappraisal," *Journal of Social History* 31, nr. 4 (1998): 907-8.

⁴⁷⁵ Boone, de Hemptinne en Prevenier, "Gender and early emancipation in the Low Countries," 24-5; Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 61-2; de Hemptinne, "Scriverssen en hun colofons," 49-51; Wiesner Hanks, "A learned task and given to men alone," 91.

⁴⁷⁶ Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 9-11.

⁴⁷⁷ Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 36-8.

⁴⁷⁸ Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 42-4.

verzwegen zijn in de naam van hun echtgenoot. Het is niet onmogelijk dat enkele mannennamen golden als *pars pro toto* voor echtparen.

Vrouwen konden onroerende goederen beheren en (ver)kopen, maar ook wat hun eigen koopwaar betrof, waren zij wettelijk handelingsbekwaam. Andrea Bardyn, bewees echter dat deze stelling gerelativeerd moet worden. Met haar studie over de positie van vrouwen op de kredietmarkt in het laatmiddeleeuwse Antwerpen en Leuven, ondervond ze dat die positie niet unaniem geldt voor verschillende steden binnen dezelfde regio. Als eerste was de toegang in ‘kosmopolitische’ steden met een welvarende commerciële economie doorgaans vrijer begaanbaar voor vrouwen, dan in steden met een meer regionaal of lokaal karakter en een kleinere, industriële markt.⁴⁷⁹ Ten tweede zag ze dat de vrouwen die zich met eigendom- en krediethandel inhielden doorgaans alleenstaanden waren, zowel weduwen als celibatairen.⁴⁸⁰ Dus hoewel een vrouw, als gevolg van het egalitair erfrecht en het recht op (eigen) goederenbeheer én op handelen zonder voogd (al was dit laatste niet in elke stad van toepassing), de markttoegang in theorie kon benutten, gebeurde dit in praktijk zelden – zeker wanneer ze gehuwd was. Daarbij zette hier en daar tegen het einde van de vijftiende eeuw de teloorgang van deze rechten in.⁴⁸¹ In enkele steden, zo ook in Gent en Brugge, genoten zogenaamde *openbare coopwijven* echter een voogdijloos economisch leven, zeker wanneer het *coopwijf* een andere handel dan haar echtgenoot dreef.⁴⁸² Hutton beschreef deze *coopwijven* als publieke verkoopsters en marktkraamsters, waardoor het niet geheel duidelijk is of een vrouw als Jane Kaervoets, die vanuit een winkeltje werkte en niet op de markt, hiertoe behoorde. Toch, omdat Adriaen Kaervoets niets met de boekproductie te maken had en het verzwijgen van vrouwen in mannennamen veelvoorkomend was in administratieve documenten én Adriaen bij het stadsbestuur nu eenmaal beter bekend was, valt te concluderen dat het wel degelijk Jane Kaervoets was die het vonnisboek aan de stad verkocht. Betreffende de akten rond het Brisecelier is het niet duidelijk of ook hier Jane met Adriaens naam handelde of dat het wel degelijk Adriaen was die voor (en in overleg met) zijn vrouw het pand had gekocht in zijn naam. Wat het ook zij, het was met zekerheid Jane en niet Adriaen die handeldreef in de winkel en die de stad de boeken had verkocht.

⁴⁷⁹ Andrea Bardyn, “Constrained opportunities. Women’s involvement in the capital markets of late medieval Brabant,” *Social History* 45, nr. 3 (2020): 276.

⁴⁸⁰ Bardyn, “Constrained opportunities,” 295-302.

⁴⁸¹ Bardyn, “Constrained opportunities,” 278.

⁴⁸² Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent*, 38-40.

7.2.3.2 Een 'chaerte' door Jan Brito's weduwe

De drukker en voormalig kopiist, die in de historiografie het best bekend staat onder de naam Jan Brito, maar ook veel voorkomt als Britoen, Borto(e)n of le Berton, was al vaker het onderwerp van debat. Zowel over welke werken al dan niet aan hem toegeschreven kunnen worden, als over zijn sterfdatum en zijn (vermeende) weduwe.⁴⁸³

In de rekeningen komen enkele malen mogelijke indicaties voor over Brito's familieleden. In het rekeningjaar 1459-1461 ontving de gilde de doodschuld van *meester Jan Britoens wive*; in 1494, het jaar waarin ook Brito's eigen doodschuld werd betaald, verscheen in de gilde een *Callekin Bortons*, ook *Kallekin Bertoens* of *Katheline Bortoens*. Volgens Albert Schouteet veronderstelde Louis Gilliodts dat deze *Cathérine* de tweede vrouw was van Brito die na zijn overlijden het drukkersatelier verderzette, al vond ik deze bewering zelf niet terug.⁴⁸⁴ Twee paragraafjes uit de rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Salvatorsparochie te Brugge brachten nieuwe kennis aan het licht. Een *Barbele, de weduwe van Jan Bortoens* betaalde op 6 september 1484 de parochie 2 s. gr. naar het testament van haar wijlen echtgenoot en op 18 februari 1487 betaalde *Jan Bortoens weduwe* nog eens 12 d. gr.⁴⁸⁵ Gilliodts begreep echter, aldus Schouteet, dat het Barbele's testament was dat werd uitbetaald, en zij dus onmogelijk de overleden weduwe kon zijn van Jan Brito aangezien hij pas stierf in 1494. Nu moeten we aankaarten dat Schouteet beweerde dat Gilliodts Katheline als Brito's vrouw beschouwde, maar al in 1898 publiceerde laatste dat '*après la mort de Brito sa femme et deux de ses filles continuent à être membres de la gilde des libraires*'.⁴⁸⁶ De vrouwen

⁴⁸³ Voor een uitgebreid overloop van zijn leven en zijn zes werken zie Louis Gilliodts-Van Severen, "L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe Brugeois. Étude analytique sur l'invention de l'imprimerie a Bruges," in *Etude analytique sur l'invention de l'imprimerie a Bruges*, ed. Henri Rommel, 5-51 (Bruges: Imprimerie de Saint-Augustin, 1898). Twee vermeldingen van Brito in Doornik, waar hij voor zijn aankomst in Brugge verbleef, verwijzen naar hem als *escripvans* en *maistre de le escripture*. Zijn vroegste drukwerk dat is overgeleverd dateert uit 1475-1476, Brito verschijnt in de rekeningen van de librariërs-gilde vanaf het eerste rekeningjaar, hij was met andere woorden (meer dan) 23 jaar als kopiist actief in de officiële gilde. In Albert Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 108, nr. 1-2 (1971): 27, 34-5.

⁴⁸⁴ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 30.

⁴⁸⁵ Bisschoppelijk Archief Brugge, rekeningen van de kerkfabriek, van Sint-Salvator te Brugge 1481-1502, f° 91, nr. 2: rekening over het dienstjaar 1484 mei 3 - 1485 april 18; Bisschoppelijk Archief Brugge, rekeningen van de kerkfabriek, f° 142, nr. 6: rekening over het dienstjaar 1486 april 10 - 1487 april 30; Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 29-30.

⁴⁸⁶ Gilliodts-Van Severen, "L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe Brugeois," 22; Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 30.

die na Brito's doodschuld in 1494 verschijnen met zijn naam, zijn bovengenoemde *Callekin Bortons, Marie Bo(/a)rtoens/ Bretons* – waarschijnlijk zijn dochter uit zijn tweede huwelijk die tussen 1508 en 1522 ook lid van de gilde was – en *wedewe Bortoens*.⁴⁸⁷ Wanneer Gilliodts naar Brito's twee dochters verwijst, lijkt het logisch dat hij Katheline en Marie bedoelt, en is het niet geheel duidelijk waar Schouteet zijn bewering op baseerde.

De overtuiging dat Brito zou gestorven zijn in 1494 was gebaseerd op de betaling van zijn doodschuld die de gilde toen ontving. Schouteet en Noël Geirnaert weerlegden dit beide aan de hand van nieuwe bevindingen. Allereerst betaalde Brito tussen 1483 en 1490 geen jaargeld, waarna hij weer verdween tot zijn doodschuld in 1494. Schouteet meende dat de betaling van 1490 Brito's achtergesteld jaargeld van 1484 was, dat werd uitbetaald door de familie. Zijn doodschuld in 1494 zou dan ook nog een achtergestelde betaling zijn voor zijn dood 1484. Een verklaring weet Schouteet hier niet voor, maar mogelijks zat de familie krap bij kas. De betaling van 1490 werd inderdaad als volgt meegedeeld: *Meester Jan Breton, in mindringhe, vi gr.*, deze *mind(e)ringhe* verklaart het MNW als: 'vermindering eener geldsom, mindering eener geldschuld, aflossing'.⁴⁸⁸ Dit kan dus duiden op het letterlijk 'minderen van een schuld' of met andere woorden 'het aflossen van een schuld'. De betalingen uit 1490 en 1494 kunnen dus daadwerkelijk *achtergestelden* geweest zijn, zoals Schouteet vermoedde. Daarbij meende hij dat Brito's laatste werk uit 1488 verkeerdelijk aan hem werd toegeschreven, wat zou betekenen dat, indien Brito's laatste activiteit inderdaad dateert uit 1484, hij dus mogelijk ook in 1484 overleden was.⁴⁸⁹ Deze stelling werd beaamd en bekrachtigd door Geirnaert die in de rekeningen van de familie Adornes, in het rekeningjaar 16 juli 1483 tot 16 juli 1484, het volgende vond: *Item meester Jan (Adornes) van een chaerte te vidua Birtoens: 8 gr.*⁴⁹⁰ Een *chaerte*, verwant met chartre of oorkonde, verklaart het MNW als 'Schriftelijk stuk, akte', Geirnaert die zich baseerde op eerdere edities van het MNW verklaarde het als 'een door een beroepscribent

⁴⁸⁷ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 34, 38.

⁴⁸⁸ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 28-9; Weale (4), 320; MNW, lemma "minderinge," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=29783&lemma=minderinge&domein=0&conc=true>.

⁴⁸⁹ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 29-30, 32-2.

⁴⁹⁰ Noël Geirnaert, "Jan Brito's weduwe in 1484," *Biekorf* 89 (Westvlaams Archief, Brugge, 1989):

geschreven stuk'.⁴⁹¹ De nadruk op het schriftelijk aspect is een interessant gegeven, want dit toont aan dat Brito zijn schrijverspraktijken niet geheel achterwege liet bij de overstap naar de drukpers en zijn vrouw en dochters, die pas vele jaren na die overstap in de rekeningen verschijnen, dus ook nog zijn voorgaande beroep onder de knie hadden.

Hoewel er in het vijftiende-eeuwse Brugge meerdere Jan Britoens of Bortoens waren (er was er zelfs nog één die was gehuwd met een Barbele), is er geen weet van een andere *Birtoens* die in het vijftiende-eeuwse Brugge in de boekproductie zat.⁴⁹² Deze uitgave bevestigde dat Jan Brito voor 16 juli 1484 moet overleden zijn. Schouteet's stelling, die al opperde dat Barbele uit de rekeningen van de kerkfabriek van sint-Salvator wel degelijk Brito's weduwe was, werd hierdoor onderbouwd. Dit motiveerde hij doordat Callekine Bortoens steeds met haar volle naam, nooit als *vrouwe* of *weduwe* en steeds met de achternaam van Jan werd vermeld, waaruit blijkt dat ze ongehuwd was. Daarbij werd ze hoofdzakelijk in diminutievorm vernoemd, wat het vermoeden dat ze zijn dochter zou zijn, eerder dan zijn weduwe, nog meer kracht bij zet (gezien Brito's reputatie zou zijn vrouw eerder met volle naamsvorm bekend zijn).⁴⁹³

Zelf heb ik niets over haar gevonden buiten de gilderekeningen van vóór 1501 (deze van na 1501 heb ik niet onderzocht). Mijn kennis over Katheline Bortoens en de weduwe Bortoens is dus volledig op literatuur gestoeld. De dood van weduwe Bortoens werd in 1504 in de rekeningen geregistreerd en vond twee jaar later plaats dan de laatste vermelding van Katheline in de rekeningen, in 1502. Dit werd aanvankelijk beschouwd als een bewijs dat Katheline Jan's weduwe was. Maar Schouteets argumenten, gebaseerd op een naamkundige logica, en zijn vondsten evenals deze van Geirnaert uit andere bronnen, houden wel echt steek. Wie de weduwe ook is, er zijn voldoende aanwijzingen dat de weduwe van Jan Brito na diens dood zijn drukkersatelier voortzette. Haar klantenbestand dat – onder andere – uit

⁴⁹¹ MNW, lemma "caerte,"

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=20213&lemma=caerte&domein=0&conc=true>; Geirnaert, "Jan Brito's weduwe in 1484," 60.

⁴⁹² Zo vond ik in de wetsvernieuwingen van de ambachtsbesturen een Jan Borton die in 1477 vinder bij bakkers was en een Jan Bortoen die in 1425-33 vinder van de meuderaars was. In de wezenregisters staat de overleden Heer Jan Bortoen, (Carmers 3e boek, f° b122) maar ook Jan Borthon, die een weduwe Barbele achterliet, én zelfs een dochter Callekine had. Dit wezenregister werd echter in 1468 opgesteld en kan zo dus onmogelijk over Jan Brito de uit de librariërsrekeningen gaan. (Sint-Jacobs 5e boek, f° 65v.). In de renteboeken betaalde *dher Jan Bortoen* rente aan het begijnhof in 1399 (Verheyen, *De Brugse renteboeken*, 191/ SAB, *Renteboeken*, begijnhof 1399, f° 43).

⁴⁹³ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 31.

niemand minder dan de rijke en belangrijke familie Adornes bestond, kan aantonen dat ze succesvol was. Maar, misschien toont de vondst van Geirnaert ons juist dat Brito's weduwe de al bestelde opdrachten nog uitvoerde en afwerkte en het daarbij liet, aangezien er van latere datum geen werken aan Brito toegeschreven werden. Ook zijn er geen colofons die getuigen van het voortgezette werk, denk aan de weduwdruksters die eerder werden besproken, zoals Jeanne de Montbaston, maar ook enkele weduwen Plantijn. Er is wel nog Brito's vermeende laatste werk uit 1488, het *Payse de Brugeois*, dat vandaag niet meer bestaat, maar ons enkel bekend is door de beschrijving ervan door Baron von Reiffenberg uit 1840. De *Payse* wordt betwijfeld werkelijk van Brito's hand te zijn. Een van de redenen hiervoor is dat het naast Franse, ook Nederlandse teksten bevat, terwijl de andere drukken van Brito allemaal in het Frans werden gedrukt; hij was in Pipriac te Bretagne geboren en getogen.⁴⁹⁴ Zijn tweede vrouw, die hij hoogstwaarschijnlijk in Brugge (of toch Vlaanderen) leerde kennen, die (ook hoogstwaarschijnlijk) de Nederlandse naam *Barbele* droeg, was dus het Nederlands machtig. Het is bijgevolg niet ondenkbaar dat zij, in de stijl van haar wijlen echtgenoot, de *Payse* heeft gedrukt.

7.2.3.3 *Een geillumineerd missaal en graduale door 'Grietkin Scheppers'*

*Item, eenen ront gheschrifte winter deel, ghescreven by der handt van suster Livine Moreel anno xvc drie, ende was verlicht by een devote vrouwe ghenamt Grietkin Scheppers, die dat huut charitate dede, ende leerde dat werc een der religieuse van onsen convente, suster Cornelia van Wulfskerke.*⁴⁹⁵

*Item, twee groote Graduael boucken in perkement; d'een es temporael, ende d'ander sanctorael, al ghescreven ende ghenoteert by der handt van onser costeresse, suster Margriete Bruunruuwe, de vij religieuse nonne van desen convente; ende temporael es meest verlicht by een devote vrouwe huut charitaten, Grietkin Sceppers ghenamt, ende mids dat zy aflivich*⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Jan (le) Borto(e)n, filius Jans, ingeschreven in 1456, geboren te Prypriac in Vrangerike (Frankrijk). In SAB, 130. Poortersboeken, 1450-1460, f° 19v.

⁴⁹⁵ W.H.J. Weale, "Le couvent des soeurs notre dame dit de sion à bruges," *Le Beffroi* 3 (1866-70), 320.

⁴⁹⁶ 'Aflijvig, uit het leven gescheiden, gestorven' in MNW, lemma "aflivich," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=00871&lemma=aflivich&domein=0&conc=true>.

*wiert, was 't voort voldaan by suster Cornelia van Wulfskercke, de xiiij nonne van deser plaetse, ende heeft ooc al verlicht dat sanctorael (...)*⁴⁹⁷

Hierboven staan twee passages uit de inventaris van het klooster van de karmelieten van Sion, opgesteld in 1537. Ze maken gewag van twee manuscripten die (deels) verlucht werden door de lekenvrouw Grietkin Sceppers. Zoals te lezen in de eerste passage illumineerde deze Grietkin in 1503 het winterdeel van een missaal, geschreven door een zuster uit het klooster. Ze deed dit uit *charitate*, ze werd er met andere woorden niet voor betaald. Daarbij leerde ze het vak aan de zuster Cornelia van Wulfschkerke wier naam vandaag de dag – in haar niche – meer bekendheid geniet dan haar leermeesteres. In het tweede fragment verluchtte Grietkin Sceppers, hier benadrukt als een *devote vrouwe*, weer uit *charitaten*, een graduale in 1505.⁴⁹⁸ Een graduale (volgens MNW ook 'gradueel') was een gezangenboek met 'korte tusschenzang of koorzang, die bij de mis na het voorlezen van de epistel (tekst uit de Brieven) gezongen wordt', het bestond steeds uit een *temporaal* deel (beschreven door Arnould als 'the Proper and Common of Time') dat hier in 1505 verlucht werd door deze Sceppers en van Wulfschkerke, en een *sanctoraal*, gaande over heiligenlevens ('the Proper and Common of Saints'), dat door van Wulfschkerke vervolledigd werd in 1507.⁴⁹⁹ Hoewel ver gevorderd kon Sceppers haar werk niet afmaken omdat ze stierf tijdens het proces (*mids dat zy aflivich wiert*). Wat nog restte, werkte haar voormalig leerlinge, Cornelia van Wulfschkerke af.⁵⁰⁰

Volgens Gil was Grietkin Sceppers lid van de librariërs-gilde.⁵⁰¹ Hij baseerde zich op Alain Arnould, die de werken van Cornelia van Wulfschkerke uitvoerig onderzocht en daarmee haar leermeesteres ook onder de loep had genomen. Zoals Arnould zelf ook opmerkte in zijn doctoraatverhandeling uit 1992 is deze Grietkin Sceppers hoogstwaarschijnlijk te vereenzelvigen met Margarete sKeysers die wel lidgeld betaalde aan de librariërs-gilde.⁵⁰² Tussen 1478 en 1495-1499 betaalde een *vrouwe*

⁴⁹⁷ Weale, "Le couvent des soeurs notre dame dit de sion à bruges," 320.

⁴⁹⁸ MNW, lemma "graduael," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=14671&lemma=graduael&domein=0&conc=true>

⁴⁹⁹ Arnould, "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis," 109.

⁵⁰⁰ As-Vijver, "Manuscript production in a Carmelite convent," 280; Arnould, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkercke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges*, 9-11; Vanwijnsberghe, "L'antiphonaire d'Oosteklo et son enlumineur," 7-8.

⁵⁰¹ Gil, "Les femmes dans les métiers d'art des Pays-Bas Bourguignons au xve siècle," 248

⁵⁰² Arnould, "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis," 132.

sKeyzers afwisselend met een *vrauwe sceppers*.⁵⁰³ Enkel in de rekening van 1484 worden beide toenames aan elkaar geconnecteerd onder de vermelding *Margarete sKeyzers de sceppere*.⁵⁰⁴ Een Margarete, die ook bekend was als Grietkin (de diminutiefvorm), was dus gehuwd met een kleermaker (in het Middelnederlands *schepper*) – mogelijks was ze zelf ook een kleermaakster – en illumineerde als gunst manuscripten voor het karmelietessenklooster. Ze is echter (hoogstwaarschijnlijk) verkeerdelijk vereeuwigd in de historiografie als Grietkin Scheppers aangezien ze zo in de inventaris van het klooster werd vernoemd. Omdat de manier van haar vermelding overeenkomt met de andere vrouwen in de rekeningen wier echtgenoot tot een ander ambacht behoorden, is het niet vergezocht om te stellen dat het woord *sceppers* louter verwees naar het beroep van haar familie en mogelijks haarzelf, en dat *Keyzers* haar werkelijke achternaam (of die van haar echtgenoot) was. De tabel hieronder behoudt de verschillende benamingen van Keyzers in de rekeningen van de librariërs, die samen de puzzel vervolledigen tot haar ware identiteit.

1478-1479	<i>de vrauwe sKeyzers, iii g.</i>
1480-1481	<i>de vrau sceppers an de Vlaminbrughe, iii g</i>
1481	<i>de vrauwe sceppers, iii g.</i>
1484	<i>Margarete sKeyzers de sceppere, iii g.</i>
1485	<i>de vrauwe sKeyzers, iii g.</i>
1488	<i>de sceppighe ten Vlamincland, iii g.</i>
1490	<i>de vrauwe sceppers, iii g.</i>
1494	<i>de vrauwe sceppers, iiii g.</i>
1495-1499	<i>vrau sceppers, ix kerven, ix g.</i>

Figuur 12: De jaren van vermelding en de verschillende benamingen van 'Margarete Keyzers, de sceppere' in de rekeningen van de librariërs-gilde, ca. 1478-1499.

Haar band met het klooster van Sion werd nooit vermeld in de rekeningen. Wel werd ze gelokaliseerd *an de Vlaminbrughe* en *ten Vlamincland*.⁵⁰⁵ Dit was voor Arnould het bewijs dat ze niet tot het klooster behoorde, maar in de buurt woonachtig was.⁵⁰⁶ Het klooster van de karmelietessen van Sion bevond zich echter ook in de Vlamingdam, al was het aan het andere uiteinde van de lange straat. Ik vraag me af of hier inderdaad haar woonplaats mee bedoeld werd, of dat de klerk hiermee misschien juist aangaf dat ze op dat moment werkzaam was in het klooster.

⁵⁰³ Bijvoorbeeld Weale (4), 297, 304.

⁵⁰⁴ Weale (4), 310.

⁵⁰⁵ Weale (4), 303, 317.

⁵⁰⁶ Arnould, "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis," 132.

Arnould nam een verandering in stijl waar in de verluchte initialen vanaf folio 194v, dat zich op ongeveer vier vijfde van het manuscript bevindt.⁵⁰⁷ De initialen verliezen vanaf die bladzijde hun rode en blauwe kleuren en witte filigranen. Ook de 'initiales fleuries' houden op, al is niet duidelijk of Arnould hier werkelijke bloementekeningen mee bedoelde of duidt op geïllumineerde initialen, rijk aan tierlantijnen.⁵⁰⁸ Hij stelde bijgevolg, hierin gevolgd door Margrete-As vijvers die ook kunsthistorisch onderzoek naar Cornelias oeuvre verrichtte, dat alle initialen vóór folio 194v door Margarete sKeysers (of Grietkin Scheppers) werden vervolledigd en al diegenen daarna door Cornelia van Wulfschkerke. De zes gehistorieerde initialen (dit zijn initialen met figuren op afgebeeld) schreef hij toe aan van Wulfschkerke aangezien ze een stijl hanteerde die debuteerde in een ander werk (de zogenaamde *Pancratijs manuscripten*) uit 1506. Keysers die stierf vóór oktober 1505 had deze stijl dus nog niet kunnen observeren en toepassen. De conclusie is dat de 'gewone' verluchte initialen (d.i. met gebladerte en pennenwerk) chronologisch werden uitgevoerd. De gehistorieerde initialen, die niet enkel met pen- maar ook met penseelwerk werden gemaakt, zouden echter hiërarchisch aangevat worden. Omdat Keysers stierf voor zelfs de gewone initialen af waren, kwam ze zeker niet toe tot de gehistorieerde.⁵⁰⁹ Ondanks Keysers' bijdrage die het temporale deel hoofdzakelijk inneemt, werd ze (als leek) niet vermeld in het colofon van het manuscript.⁵¹⁰ Hoewel andere voorbeelden al eerder aantoonde dat colofons niet als betrouwbare bron onderzocht mogen worden, benadrukt deze casus dat nogmaals.

7.2.3.4 De gezusters Boems telgen uit een illuminerende familie?

Carla Rossi publiceerde zeer recent een verzameling van verscheidene casussen van verluchtende vrouwen uit de vroege- tot late middeleeuwen, verspreid over West-, Zuid- en Midden-Europa. Ze wijdde hierin een hoofdstuk aan een manuscript dat ze toeschrijft aan Baerbelkin (of Babekin) en Tannekin Boems, drievoudige 'zusters': ze waren zowel gildezusters van de librariërs-gilde, als (semi-)religieuze zuster én waarschijnlijk ook zussen via bloedverband.⁵¹¹ Hoewel Rossi met diepgang haar vermoeden uiteenzette over de ontvanger van het manuscript blijft haar overtuiging

⁵⁰⁷ *Graduel du couvent de Sion (temporal)*, 1505, (Bibliothèque Mazarine Paris, Parijs), MS. 432 hors format. <https://calames.abes.fr/pub/mazarine.aspx#details?id=MAZA11122>.

⁵⁰⁸ Arnould, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkerke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges*, 12.

⁵⁰⁹ Arnould, "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis," 130-4, 163.

⁵¹⁰ As-Vijver, "Manuscript production in a Carmelite convent," 282.

⁵¹¹ Rossi, *Beyond the margins*, 87-111.

over de bijdrage van de gezusters Boems onvoldoende verklaard. Volgens Rossi illumineerden ze het manuscript W173 dat bewaard wordt in Baltimore in The Walter Art Museum.⁵¹² Van het handschrift is geen exacte productiedatum bekend, maar aan de hand van comparatieve studies met andere manuscripten in dezelfde stijl, werd het gesitueerd in de jaren 1430 of vroege jaren 1440. Hier komt al het eerste obstakel bovendrijven: Tannekin Boems betaalde in 1457-1458 haar inschrijvingsgeld in de gilde, Baerbelkin trad pas toe in het rekeningjaar 1459-1461.⁵¹³ Het is inderdaad pas de ordonnantie van 1457 die lidmaatschap tot de librariërs-gilde verplichtte voor boekproducenten, maar als Baerbelkin in 1430-1440 al boeken illumineerde, is het niet logisch dat ze zich pas inschreef in 1459-1461.⁵¹⁴ Een nog gewichtiger tegenargument is dat Tannekin en Baerbelkin waarschijnlijk nog niet leefden, of misschien nog maar net het levenslicht hadden gezien wanneer manuscript W173 werd vervaardigd. Wanneer zij beiden intreegeld betaalden, enkele jaren nadat de gilde officieel opgericht werd – en één van hen zelfs pas enkele jaren na het verplichte lidmaatschap toetrad – is het zeer aannemelijk dat ze bij hun inschrijving als jonge meisjes aan hun leerperiode begonnen. Aangezien dit doorgaans in het midden van de tienerjaren aanving, moeten ze beiden juist geboren zijn in de jaren 1440. Ook benadrukt Rossi dat Baerbelkin de oudste was en Tannekin de jongste, terwijl Baerbelkin twee rekeningjaren later inschrijvingsgeld betaalde.⁵¹⁵ Deze uitspraak ondersteunde ze niet met voetnoten. Baerbelkins laatste lidgeldbetaling gebeurde in 1488, hierna verdween ze uit de archieven; van Tannekin werd nog jaargeld geïnd in het door Weale laatst getranscribeerde rekeningjaar 1495-1499, wat opmerkelijk is omdat Rossi expliciet vermeldt dat Tannekins laatste verschijning in de rekeningen in 1493 plaatsvond.⁵¹⁶

Zoals ik al eerder besprak, droegen vier leden in de librariërs-gilde de achternaam Bo(o/e)ms: Baerbelkin, Tannekin, Maikin en Pieter.⁵¹⁷ Rossi kwam tot de conclusie dat Pieter de vader van Tannekin en Baerbelkin was, en schikte hen tot werkzaamheden in een familieatelier.⁵¹⁸ Maar aangezien Pieter Booms zo'n zes jaar na Baerbelkin en Maikin, en zo'n acht jaar na Tannekin op het toneel verscheen, is het niet duidelijk wat hun relatie is.⁵¹⁹ Omdat zijn vaderschap meermaals wordt aangegeven,

⁵¹² Book of hours, ca. 1430-1450 (The Walter Art Museum, Baltimore), ms. W173.

⁵¹³ Weale (4), 260, 264.

⁵¹⁴ Weale (4), 245-51.

⁵¹⁵ Rossi, *Beyond the margins*, 88.

⁵¹⁶ Weale (4), 315, 328; Rossi, *Beyond the margins*, 109.

⁵¹⁷ Zie informatiefiches en bijlage 14.

⁵¹⁸ Rossi, *Beyond the margins*, 88.

⁵¹⁹ Zie informatiefiches.

lijkt het op het eerste zich aannemelijk dat de zussen zijn kinderen waren, maar de eerste keer dat hij in de rekeningen verscheen – in het driedubbele rekeningjaar van 1465-1467 – gebeurde dit als *Pierkin Boems*.⁵²⁰ Het diminutief, dat bij jongens doorgaans wel de leeftijd aangaf, onthult hier dat Pieter tussen 13 en 21 jaar was, waardoor hij onmogelijk de vader van de gezusters Boems kan geweest zijn.⁵²¹ Daarbij worden Baerbelkin, Tannekin en Maikin nooit als zijn dochters vermeld, wat doorgaans minstens één keer gebeurt in het geval van dergelijke relatie. Ik opper daarom een broeder-zusterschapsband of zelfs geen verwantschap. Volgens Rossi ontving de deken in 1479 ‘fur payments made by Pieter Boems’ children’ en meent ze dat deze kinderen Baerbelkin en Tannekin betreffen.⁵²² De enige betaling omtrent Pieter Boems’ kinderen dat jaar, zijn kosten wegens een sterfgeval: *van gratien ende van pelderen van Pieter Booms kiint, viii g*.⁵²³ Ik vermoed dat Rossi het ‘pelder’, of doodskleed, verkeerd begrepen heeft als ‘pels’. Zowel Tannekin als Baerbelkin waren na dit rekeningjaar nog vele jaren actief in de gilde, de betaling betrof hen vanzelfsprekend niet.

Rossi’s boek vertoont een onderaanbod aan voetnoten en referenties. Ze voert verscheidene stellingen aan, maar beargumenteert ze ondermaats en laat daarbij vaak bron- en literatuurverwijzingen achterwege, waardoor haar theses niet zijn na te gaan. Mijns inziens reproduceerde ze sommige informatie foutief uit de rekeningen of leek ze deze verkeerd begrepen te hebben. Zo schreef ze over een ‘Berlinette Yweins, the wife of Jacques Lantsheere’. Onder de gildeleden bevond zich wel een Cristine(kin) Yweins en een *Jacop Landsheeren wiif*, die ik beiden al besprak.⁵²⁴ Maar behalve dat ze beiden in 1470-1471 als *verlichteghe* zijn benoemd, vertonen zij geen enkel verband met elkaar, laat staan dat er een Berlinette voorkomt in de rekeningen.⁵²⁵ Omdat Rossi geen verwijzing naar haar vondst geeft dat ‘Berlinette Yweins’ ‘the wife of Jacques Lantsheere’ was, kan ik dit in se niet ontkrachten. Daarnaast sprak Rossi over Marie Vrelant, de echtgenote van Willem Vrelant, die vele leerkinderen zou hebben opgeleid. Hier is echter niets van terug te vinden in de rekeningen noch in andere bronnen. Hoewel het niet ondenkbaar is dat Marie aan de zijde van haar echtgenoot mee voor de leerkinderen zorgde, staan zij allen geregistreerd als Willems leerkinderen. Na

⁵²⁰ Weale (4), 273.

⁵²¹ Dupont, “Van Copkin over Coppin naar Jacob,” 156.

⁵²² Rossi, *Beyond the margins*, 109.

⁵²³ Weale (4), 300.

⁵²⁴ Zie informatiefiches.

⁵²⁵ Weale (4), 282.

diens dood, wanneer Marie het atelier overnam, zijn geen leerkinderen Vrelants meer genoteerd.⁵²⁶

Ook meldde Rossi dat aan Baerbelkin (en Tannekin) al twee manuscripten worden toegeschreven, een benaming van de werken ontbreekt hier echter: 'The two artists are attributed with the miniatures in two processional books created for the use of the Bruges beguinage'.⁵²⁷ Ze verwees onder andere naar een artikel van Walter Simons, waarvan ik citeer:

'Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw, staat het vast dat in het begijnhof van Brugge een begijn, Baerbelkin of Babekin Boems (geholpen door een zekere Bavinekin) als boekverluchter werkzaam was, en de twee geïllustreerde processionalen voor dat begijnhof uit de vroege zestiende eeuw die ik zo-even vermeldde, zijn vermoedelijk ook daar geschreven.'⁵²⁸

Simons verwees hierbij naar twee Latijnse processionalen die hij eerder in het artikel aanhaalde, die hij wel verbond met het begijnhof, maar niet met de gezusters Boems. De taalbarrière zal professor Rossi bovenstaande zin verkeerd hebben doen begrijpen. Dit is echter opmerkelijk, aangezien ze hierbij ook naar een boek van María Eugenia Góngora en Thérèse de Hemptinne verwijst, die nadrukkelijk – in het Engels – vermeldde dat het vervaardigen van de twee processionalen in de Wijngaard in de traditie lagen die Baerbelkin mogelijks gestart had.⁵²⁹ Daarnaast meldt Rossi dat deze manuscripten in de Gent-Brugse stijl gemaakt zouden zijn. De gedigitaliseerde en online toegankelijke facsimile van het manuscript ms. IV 210 (een van de twee processionalen), dat bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (KBR), toont inderdaad dat de enige miniatuur die het werk bevat in de Gent-Brugse stijl vervaardigd is.⁵³⁰ Deze stijl kwam echter pas in zwang rond 1475, waardoor dit in tegenspraak is met Rossi's argument dat ze handschrift W173 (uit 1430-1440) aan de

⁵²⁶ Zie volgend hoofdstukje 7.2.3.5.

⁵²⁷ Rossi, *Beyond the margins*, 88, 110.

⁵²⁸ Walter Simons, "Geletterdheid en boekengebruik bij de vroegste begijnen," *Handelingen: Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 53, (1999): 175.

⁵²⁹ Thérèse de Hemptinne en María Eugenia Góngora, *The voice of silence. Women's literacy in a men's church* (Turnhout: Brepols, 2004), 106.

⁵³⁰ *Processionale of the holy blood procession in Bruges*, ca. 1510 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), Ms. IV 210; de ander wordt bewaard in het museum van de Heilig Bloed, zie Alain Arnould, "De handschriften in het museum van het Heilig-Bloed," in *Het Heilig Bloed te Brugge* (Brugge, 1990), 79-90; Zie de voetnoot onderaan bij Simons, "Geletterdheid en boekengebruik bij de vroegste begijnen," 170.

gezusters verbond na een comparatieve analyse van hun kenmerkende stijl.⁵³¹ Daarnaast wordt het processionaal in de KBR, ms. IV 210, geschat te dateren van ca. 1510.⁵³² Er is geen uitleg nodig om te constateren dat het onmogelijk is dat Baerbelkin zowel een manuscript in 1430 als in 1510 illumineerde.

Het manuscript W173 dat Rossi aan de zussen toeschreef, werd al eerder tot het oeuvre van de Meester van de goudranken toegewezen.⁵³³ Deze 'Meester' is in feite een bepaalde stijl die door een groep illuminators werd gehanteerd, waarbij de figuren dikwijls tegen een bordeauxrode achtergrond staan die begroeid is met gouden ranken.⁵³⁴ De figuren zelf hebben zachte, ongedetailleerde trekken en zeer ovaal- en eivormige hoofden met vaak halfgeopende ogen.⁵³⁵ Bewijs voor het toeschrijven van W173 aan de gezusters Boems is er niet. Op basis van een iconografische focus over vrouwelijk alfabetisme en educatie in dit én een ander manuscript, namelijk Harley 3828 – waarvan Rossi vermoedt dat ze door dezelfde hand werden gemaakt – oppert ze dat deze binnen de context van een begijnhof zijn vervaardigd.⁵³⁶ Begijnhoven waren indertijds tevens centra van educatie voor jonge meisjes. Samen met een comparatieve analyse tussen W173 en andere manuscripten met dezelfde stijl – die ze vermeldt, maar waar ze niet dieper op ingaat – concludeerde ze dat dit handschrift W173 door een vrouw geillumineerd is.⁵³⁷ Ik vermoed dat Rossi het manuscript toeschrijft aan Baerbelkin en Tannekin omdat het geproduceerd werd in Brugge en omdat ze gelooft dat het door een vrouw in een begijnhof werd vervaardigd. Baerbelkin wordt in de rekeningen vernoemd in verband met de Wijngaard en Tannekin werd ook als 'zuster' aangesproken.⁵³⁸ Maar, zoals ik hoger al stelde, zijn zij echter niet de enige (semi-)religieuze vrouwen in de librariërs-gilde en werd het manuscript lang vervaardigd vóór hun lidmaatschap, waarschijnlijk zelfs vóór hun geboorte.

⁵³¹ Rossi, *Beyond the margins*, 102.

⁵³² *Processionale of the holy blood procession in Bruges*, Ms. IV 210.

⁵³³ Rossi, *Beyond the margins*, 89, 105.

⁵³⁴ Friedrich Winkler, *Die Flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening* (Amsterdam: Israël, 1978), 25-7.

⁵³⁵ Een gedigitaliseerde versie van W173 is te bekijken op de site van het Walters art museum: "The Walters Ex Libris," <https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.173#page/8/mode/2up>.

⁵³⁶ Zo zijn in Harley 3828 enkele meisjes en een leerkracht in een klaslokaal afgebeeld naast een folio waarop twee alfabetten staan neergeschreven, aldus Rossi, *Beyond the margins*, 106-7; Prayerbook, ca. 1445 (British Library, London), Harley Ms. 3828, f° 27v.

⁵³⁷ Rossi, *Beyond the margins*, 88, 111.

⁵³⁸ Zie hoofdstuk 7.1.2 en informatiefiches.

Dat Rossi dan toch Baerbelkin en Tannekin koos als producenten van de miniaturen staft mijn vermoeden dat ze de rekeningen zelf niet heeft geraadpleegd. Ze verwijst steeds naar andere literatuur die bepaalde uitgaven uit de rekeningen of ordonnances van de gilde bespreekt.⁵³⁹ Daarnaast schreef Rossi dat Góngora en de Hemptinne in hun eerdergenoemde boek de naam *Bavinekin*, die zij Baerbelkins leerkind achtten, verkeerdelijk transcribeerde omdat Rossi meent dat dit Tannekin moet zijn. Góngora en de Hemptinne baseerden zich echter op correct Weales transcriptie. *Bavinekin*, wier naam al eerder in deze thesis viel, was waarschijnlijk ook een begijn, al dan niet een Boems, die samen met Baerbelkin in 1468-1469 lidgeld betaalde.⁵⁴⁰ 'There is no record of any *Bavinekin* in the archives', aldus Rossi, zonder verduidelijking of ze hiermee de archieven van het begijnhof bedoelt of algemeen de Brugse archieven.⁵⁴¹ In Duponts namenlijst staat de mannennaam Bave, met augmentatief Bavin en diminutief Bavekin.⁵⁴² Hoewel de vrouwennaam *Bavine(kin)* er niet bij staat, is het niet ondenkbaar dat ook meisjes naar de Gentse patroonheilige werden vernoemd. Duponts lijst beweert daarbij ook niet volledig te zijn. Omdat de rekeningen van de librariërs-gilde momenteel staan tentoongesteld in de tentoonstelling *Trots en Troost* in het Groeningemuseum, kan ik niet in het vijftiende-eeuws origineel nagaan welke naam in 1468-1469 bij Baerbelkin staat neergeschreven.⁵⁴³

⁵³⁹ Rossi, *Beyond the margins*, 105, 110.

⁵⁴⁰ Weale (4), 278.

⁵⁴¹ Rossi, *Beyond the margins*, 110.

⁵⁴² Dupont, "Van Copkin over Coppin naar Jacob," 185.

⁵⁴³ *Trots en Troost: middeleeuwse getijdenboeken en hun lezers*. 4 april 2025 tot 7 oktober 2025. Groeningemuseum, Brugge.

Figuur 13: *Book of hours*, ca. 1430-1450 (The Walter Art Museum, Baltimore), Ms. W173, f° 7v.

Tenslotte vermoedde Rossi in haar tekst het merkteken van Baerbelkin of Tannekin te hebben onderscheiden in meerdere manuscripten, onder andere W173 en Harley 3828. In het bijschrift van de afbeelding in bijlage spreekt ze over 'The personal mark of one of the two Boems sisters', zonder grondig bewijs voor hun bijdrage aan desbetreffende manuscripten of argumentatie waarom dít merkteken net van hen zou zijn.⁵⁴⁴ Het merkteken was het kruisvormig symbool op figuur 14 dat op f° 7v (fig. 13), verwerkt in de achtergrond, te zien is.

Figuur 14: Detail van de achtergrond: volgens Rossi zou dit het merkteken van de verluchter van de miniatuur zijn. *Book of hours* W173, f° 7v.

Hoewel ik graag Rossi's overtuiging over het bewijs van de productie positief zou willen concluderen, kan ik dit niet omwille van te weinig en gebrekkig 'bewijs'. Omdat ik echter niet heel bekend ben met de kunsthistorische kunde en door de schaarste aan bronverwijzingen waardoor veel van Rossi's uitspraken niet na te gaan zijn, kan ik enkel mijn bedenkingen uiten. Ik beweer hierbij dus geen waarheid te behouden, maar zette in bovenstaand hoofdstukje de twijfels uiteen die ik aan haar werk overhield na een grondige studie van de rekeningen van de librariërs, verscheidene archiefstukken én betrouwbare studies waarin ik bevestiging of ontkrachting vond van Rossi's theses. Ik heb bijgevolg Tannekin Boems ook niet als verluchter geteld in de kader van figuur 9 omdat hier, naar mijn bescheiden mening, niet voldoende bewijs voor is. Hoewel ook ik sprak over 'de gezusters Boems' omwille van een sterk voor gevoel gebaseerd op mijn bevindingen, is ook hier geen sluitend bewijs voor en maan ik hierbij aan tot nuancering van het vermeende zusterschap.

⁵⁴⁴ Rossi, *Beyond the margins*, 105, 188.

7.2.3.5 *Een dark number in geregistreerde werken: het Vrelant-atelier als casus*

Willem Vrelants atelier bestond hoofdzakelijk uit vrouwen. In 1461-1462 nam hij zijn eerste leerkind aan, het anonieme *Willem Vreelants leermeyskin*. In het rekeningjaar 1465-1467 leidde hij *Lodewiic Breyels dochter* en een *Matkin* (diminutief voor Mathilde) op. In 1475-1476 trad zijn enige mannelijke leerling, *Adriaenkin de Raet*, toe in zijn atelier. In 1477-1478 verscheen *Betkin Scepens* op het toneel en na zijn dood nam *wedewe Wilhem Vreylands* het atelier over en registreerde zich vanaf 1482.⁵⁴⁵ Grietkin Breyels was een leerkind dat zich in het rekeningjaar na *Lodewiic Breyels dochter* inschreef, in 1467-1468, via Paschier van der Wieghe. Door verschillende academici werden zij vereenzelvigd, maar aangezien Grietkin zich dan een jaar na haar inschrijving opnieuw zou inschrijven en dit daarenboven bij een andere leermeester, is onwaarschijnlijk. De achternaam Breyels was ook in het middeleeuws Brugge een veel voorkomende naam, het is dus niet ondenkelijk dat twee Breyels zich zouden inschrijven in de gilde.

Betkin Vrelants en Adriaen de Raet waren al meermaals het onderwerp van academische studies. Van beiden wordt namelijk vermoed dat ze de (al dan niet buitenechtelijke) kinderen van Willem Vrelant waren.⁵⁴⁶ In de tweede reeks rekeningen van de librariërs (die bewaard is in het rijksarchief van Brugge) staat de dood van *Adriaen Vrelant, dit de Raedt* in 1533-1534 vermeld.⁵⁴⁷ Adriaen werd na Willem Vrelants

⁵⁴⁵ Weale (4), 267, 272, 274, 288, 294, 306; Anne Hagopian van Buren, "Willem Vrelant: questions and issues," *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art/ Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 68 (1999): 22.

⁵⁴⁶ Volgens Bousmanne zouden Betkin Scepens en Betkin Vrelants dezelfde persoon zijn en zou de librariër Adriaen de Raet haar halfbroer zijn, beiden bastaardkinderen van Willem Vrelant. Hij wordt hier door de vele deskundigen in gevolgd. Bousmanne beargumenteert dit doordat Betkin Vrelants een kleine tien jaar na Scepens in de rekeningen verschijnt, en hun namen van 1484 tot 1489 afwisselend voorkomen. In 1511 verkrijgt een Adriaen Vrelant het meesterschap bij de schilders en in 1533-1534 wordt melding gemaakt van Adriaen Vrelants dood in de rekeningen van de librariërs. Ook in de *Société d'émulation* werd aangenomen dat de Raet en Vrelant dezelfde personen waren en dus de zoon van Willem Vrelant. Bousmanne, *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur*, 49-50; Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*, 15; van de Putte, "Table alphabetique et notes," 298, 407; James D. Farquhar, "The Vrelant enigma. Is the style the man," *Quaerendo* 4, nr. 2 (1974): 103; Thomas Kren en Scot McKendrick, *Illuminating the Renaissance. The triumph of Flemish manuscript painting in Europe* (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2003), 117; Anne van Buren was het echter niet met hen eens, zie informatiefiche van Betkin Vrelants en van Buren, Willem Vrelant," 23.

⁵⁴⁷ Van de Putte, "Table alphabetique et notes," 299, 407.

dood een vermaard verluchter, die als meester zelf leerkinderen opleidde.⁵⁴⁸ Betkin Scepens verdween daarentegen uit de rekeningen in het rekeningjaar 1489. Tussen 1477, haar jaar van toetreden, en 1483 werd ze consequent met de achternaam Scepens geregistreerd. In 1484, 1487 en 1488 kreeg ze de achternaam Vrelant. Hoewel de naam Betkin in vijftiende-eeuws Brugge een zeer veel voorkomende naam is, wisselen *Scepens* en *Vrelant* elkaar mooi af, wat de probabilliteit verhoogt dat ze dezelfde persoon zouden zijn. Enkel in het dubbele rekeningjaar 1488 staat in de rekening van Lievin Tolnare Betkin *Scepens* neergepend en in de rekening van Jan de Buzere, Betkin *Vrelants*. Toch is dit geen bewijs dat ze twee individuen waren aangezien meerdere vrouwen dubbel vermeld worden dat jaar. Bovendien staan Adriaen de Raet en Betkin Scepens vaak opgelijst achter Willem Vrelant en, na diens dood, achter zijn weduwe wat een zekere band lijkt te impliceren. Huet en Grieten begrepen uit deze steeds wederkerende gezamenlijke oplijsting dat zijn weduwe Marie Vrelants jaarlijks Betkins bijdrage betaalde.⁵⁴⁹ Wanneer een meester voor zijn of haar leerkind het lidgeld voorzag, werd dit echter steeds nadrukkelijk vermeld; het is mogelijk dat de nood om dit bij familiebanden expliciet te benoemen niet bestond.

1461-1462	<i>Willem Vreelants leermeyskin, ii ponden was.</i>
1465-1467	<i>Een leerkin, een meyskin wonende met Willem Vrelant, Lodewiic Breyels dochter, xii g.</i>
1465-1467	<i>Matkin, tot Willem Vrelant, iii g.</i>
1477-1478	<i>Betkin Scepens met Willem Vrelant ten Vlaminckdamme, xii g.</i>
1482	<i>de wedewe Wilhem Vreylands, ii s. ix d. P.</i>

Figuur 15: Het jaar van toetreden van de vier leermeisjes van Willem Vrelant en zijn echtgenote.

Het Vrelant-atelier is een goed voorbeeld van de onbekende hoeveelheid manuscripten die door vrouwenhanden zouden kunnen gemaakt zijn. Zo werkte Vrelant niet alléén aan het tweede volume van zijn bekendste werk, de *Chroniques de Hainaut*, besteld door het hof van Karel de Stoute. Een tweede hand, die qua stijl in de lijn van de eerste hand lag, maar zijn kunnen niet evenaarde, werd door Bousmanne bestempeld als de hand van 'een assistent'. Bousmanne opperde voor een brede interpretatie van de term 'assistent' omdat het bestaan van een 'Vrelant-atelier' niet zou bewezen zijn. Volgens hem is het 'onvoorzichtig' om de jongelingen die Vrelant opleidde als leerlingen te bestempelen en zodoende het bestaan van een werkelijk atelier te suggereren. Bousmanne ijverde ervoor om louter te spreken over een

⁵⁴⁸ Van de Putte, "Table alphabetique et notes," 299; Kren en McKendrick, *Illuminating the Renaissance*, 296.

⁵⁴⁹ Huet en Grieten, *Oude meesteressen*, 65.

samenwerkingsverband tussen verschillende specialisten, waarbij Vrelant ook de rol van de ondernemer van het project speelde.⁵⁵⁰ Hoewel Bousmanne en Farquhar het bestaan van een Vrelant-atelier afwijzen, staft van Buren dit bestaan met steekhoudende argumenten.⁵⁵¹ De namen van de leerlingen die hij opleidde, staan immers op dezelfde manier in de rekeningen van de librariërs-gilde genoteerd als alle andere leerkinderen van alle andere meesters en ateliers. Daardoor lijkt het toch uiterst aannemelijk dat dit werkelijk een atelier was. Daarbij wees onderzoek uit dat Vrelant details van de miniaturen, gemaakt door zijn assistenten, overschilderde teneinde een afgewerkt geheel te bekomen in een manuscript waar meerdere handen aan meewerkten.⁵⁵² De vraag rijst of de vermaarde maar anonieme assistenten en navolgers van Willem Vrelant, zoals de Meester van de *Vraie Cronique descocce*, de Meester van de *Chroniques de Pise* en de Meester van *Mildmay*, een van deze vijf vrouwen waren.⁵⁵³ Het jaar na de dood van Willem Vrelant in 1481, betaalde zijn echtgenote, Marie, haar lidgeld en zette tot aan haar dood in 1496 het atelier voort. Kunsthistorisch onderzoek belichtte veel werken die in de stijl van Vrelant werden gemaakt. Een stijl die zich kenmerkt door scherpe jukbeenderen met holle wangen en amandelvormige halfgesloten ogen, een stijve plooi van de gewaden en een vast stramien in de opstelling van de voor- en achtergrond, werd in 1997 door Bousmanne omgedoopt tot de hand van de Meester van de *Vraie Cronique descocce*. Die stijl is te vereenzelvigen met die van anonieme meesters van andere manuscripten die door hun onderzoeker de naam kregen van desbetreffend manuscript. Zo komt de stijl van Vrelants 'hoofdassistent', de Meester van de *Vraie Cronique descocce*, overeen met de Meester van de *Polemische teksten* die zo werd genoemd door Anne van Buren, en nog vele andere meesters.⁵⁵⁴ Bousmanne gaf een reeks van 25 handschriften mee waarvan de stijl overeenkomt met die van de Meester van de *Vraie Cronique descocce*. Recenter publiceerde Carla Rossi echter een lijst van twaalf werken waarbij ze niet verduidelijkt of tussen Bousmanne in 1997 en haar onderzoek in 2025 twaalf werken ontkracht zijn voort te komen van de handen van eerdergenoemde meester.⁵⁵⁵ Anne van Buren poneerde als eerste de gedachte dat Marie Vrelant de Meester van de *Vraie*

⁵⁵⁰ Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*, 19-22.

⁵⁵¹ van Buren, *Willem Vrelant*, 21-5.

⁵⁵² van Buren, *"Willem Vrelant"*, 24.

⁵⁵³ Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*, 20-1.

⁵⁵⁴ van Buren, *"Willem Vrelant"*, 24-5.

⁵⁵⁵ Bousmanne, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant*, 21; Rossi, *Beyond the margins*, 135. Onder andere Farquhar (Farquhar, *"The Vrelant enigma"*, 100-8) en Anne van Buren (van Buren, *"Willem Vrelant"*, 3-30) bespreken diepgaand andere handen die ook verwant zijn met de Meester van de *Vraie Cronique descocce*.

Cronicque descocce zou kunnen zijn. Aangezien Vrelant stierf in 1481, werden alle werken, die zijn kenmerkende stijl dragen en uit de periode na zijn dood stammen, geproduceerd onder het goedkeurend oog en door de handen van Marie Vrelant. De Meester van de *Polemische teksten*, die van Buren benoemde en die ze vereenzelvigde met de Meester van de *Vraie Cronicque descocce*, was vermoedelijk actief van 1465 tot 1485.⁵⁵⁶ Een studie uit 2023 toonde aan de hand van nieuwe analysemethodes aan dat de stijl van Willem Vrelant en de Meester van de *Vraie Cronicque descocce* nagenoeg geheel gelijklopen, zeker op vlak van het door hen toegepaste kleurenpalet. De manier waarop ze de gezichten en de teint van de huid realiseerden, is het belangrijkste verschil waarin beide meesters te onderscheiden zijn.⁵⁵⁷ De anonieme Meester en Willem Vrelant moeten dus vele jaren met elkaar hebben doorgebracht en samengewerkt aangezien hun stijlen zo overlappen. Het is dus zeker niet ondenkbaar dat dit zijn echtgenote Marie Vrelant zou zijn. Ook Carla Rossi is hiervan overtuigd: hoewel ze haar hoofdstuk met een gematigd standpunt begint zoals ‘Marie Vrelant has been potentially identified as the master of the *Vraie Cronicque descocce*’ en ‘suppose Marie is indeed this Master...’, vervolgde ze haar relaas, zekerder van haar zaak, met het bespreken van ‘the distinctive characteristics of Marie’s hand’ en ‘the manuscript illuminated by Marie Vrelant’.⁵⁵⁸ Bij deze laatste spreekt ze over het manuscript *Livre des Conquestes et faits d’Alexandre*, waarvan de verluchtingen ook aan de Meester van de *Vraie Cronicque descocce* wordt toegeschreven, waaraan Adriaen de Raet zou hebben bijgedragen. Rossi meende zijn merkteken te zien, verwerkt in de miniaturen. In tegenstelling tot dezelfde bewering die ze bij de gezusters Boems maakte, is deze stelling wel onderbouwd en na te gaan. Adriaen Vrelants merkteken is namelijk bewaard in het stadsarchief. Effectief is in details op de veldtenten in de miniaturen meermaals een teken te herkennen dat sterke gelijkenissen vertoont met het Raets merkteken, hoewel toch niet geheel overeenkomstig is. Volgens het Petit Palais van het Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, waar het manuscript bewaard wordt, zou het vermoedelijk dateren van vóór 1467, hoewel de datum van de productie onbekend

⁵⁵⁶ van Buren, “Willem Vrelant,” 25.

⁵⁵⁷ Tatiana Gersten en Piet Janssens, “Brugis pictum, le développement de moyens d’imagerie scientifique et d’analyse spectrale à KBR à travers un cas d’étude. Les miniatures attribuées à Willem Vrelant et au Maître de la *Vraie Cronicque descocce* (xve siècle),” *In Monte Artium. Journal of the royal library of Belgium (KBR)* 15 (2023): 11-28.

⁵⁵⁸ Rossi, *Beyond the margins*, 134, 136, 142.

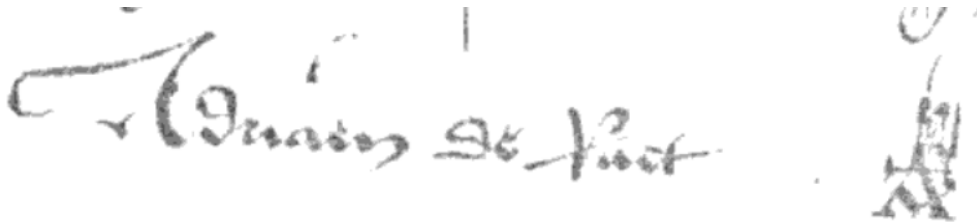
is.⁵⁵⁹ Adriaen de Raet trad echter pas toe tot de gilde in 1475. Ook over de Raets bijdrage zie ik reden tot twijfel.

Figuur 16: Jean Wauquelin, *Livre des Conquestes et faits d'Alexandre*, ongedateerd (vóór 1467). *Manuscripts et incunables de la collection Dutuit*, (Petit Palais van het Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, Parijs), LDUT456, f° 26v.

Figuur 17: Detail van de tent waar volgens Rossi Adriaen de Raet's merkteken op te zien is. Rossi, *Beyond the margins*, 142.

Figuur 18: Het merkteken van Adriaen de Raet, genoteerd in de ledenlijst van de gilde van Sint-Lucas. F. van de Putte, "Fac-simile de marques adoptées de quelques enlumineurs," Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre 18 (1866): 211.

Anne van Buren opperde in 1999 dat Betkin Scepens/ Vrelants de zogenaamde *Dresden opvolger* zou kunnen zijn geweest. Deze verluchter was actief in de jaren 1470 en 1480, wat overeenkomt met Betkin's lidmaatschap in de librariërs-gilde, in dat geval zou ze ook het eerste *Astrologische boek* voor Raphael de Mercatellis hebben geïllustreerd in 1479. De *Dresden opvolger* zou ook een bijdrage hebben geleverd aan een versie van de *Aeneis* van Vergilius, *l'Épître d'Ohtéa* van Christine de Pizan, en het

⁵⁵⁹ *Livre des Conquestes et faits d'Alexandre*, Jean Wauquelin, ongedateerd (vóór 1467). *Manuscripts et incunables de la collection Dutuit*, (Petit Palais van het Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, Parijs), LDUT456.

tweede Astrologische boek voor Raphael de Mercatellis.⁵⁶⁰ In dat laatste maakte de Meester van de *Polemische teksten*, met andere woorden, de Meester van de *Vraie Cronicque descoce* of Marie Vrelant, ook minstens één miniatuur.⁵⁶¹ Raphael de Mercatellis was een bibliotheek-abt en bastaardzoon van hertog Filips de Goede. Zijn verzameling van zo'n honderdtal werken (waarvan het Mmmonk project er 75 heeft gelokaliseerd) wordt als 'de belangrijkste humanistische bibliotheek in de Nederlanden vóór de 16e eeuw' beschouwd.⁵⁶² Als Betkin inderdaad de *Dresden opvolger* was, is haar hand bewaard gebleven in verscheidene manuscripten.

Ook aan Adriaen de Raet worden nog andere werken toegeschreven.⁵⁶³ Net zoals er geen zekerheid is dat Betkin en Marie Vrelants bovengenoemde meesters waren, staat het Vrelant-atelier symbool voor het *dark number* aan bijdragen dat de vrouwen uit de librariërs-gilde leverden binnen de boekproductie. Omdat het Vrelant-atelier een van de meest voortvarende was en Vrelants stijl al overvloedig bestudeerd is, én zijn atelier hoofdzakelijk uit vrouwen bestond, zijn hierbij de meeste pogingen tot het verbinden van miniaturen en gildezusters gebeurd. Van de vele vrouwen die lid waren van een minder befaamd atelier, die kortstondig lid waren óf zelfstandig werkzaam waren, blijven ons hun kunstwerken, al houden we ze in de hand, waarschijnlijk voor altijd onbekend.

7.3 Topografische bespreking: De leefruimte van de librariërs-vrouwen

Een tweede naamkundig element in de rekeningen, naast de antroponiemen, zijn de toponiemen: bij enkele vrouwen staat nu en dan een plaats vermeld, doorgaans in de aard van *Gaudiencie, in de Craene in de Nort Sant strate*.⁵⁶⁴ Ik reconstrueerde – minimaal en met nog veel plaats voor verdieping – de ruimtelijke spreiding van enkele gildezusters. Hoofdzakelijk aan de hand van informatie uit de rekeningen van de librariërs en de renteboeken van de Dis Onze-Lieve-Vrouw (1483) en het Sint-

⁵⁶⁰ Vergilius, *Aeneis* (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag) ms 76 E 21; Christine de Pizan, *l'Épître d'Ohtéa* (Fondation Martin Bodmer, Cologny-Geneve) Cod. 49; *tweede Astrologische boek* (Universiteitsbibliotheek, Gent) Hs. 2; van Buren, "Willem Vrelant," 25.

⁵⁶¹ van Buren, "Willem Vrelant," 25-6.

⁵⁶² Hendrik Defoort, "Abt Raphael de Mercatellis," *Middeleeuwse Monastieke Manuscripten – Open – Netwerk – Kennis* (Mmmonk), (2022). <https://www.mmmmonk.be/nl/collecties/collectie-mercattellis>.

⁵⁶³ Kren en McKendrick, *Illuminating the Renaissance*, 295-6.

⁵⁶⁴ weale (4), 293.

Janshospitaal (1470, 1479/80) kon ik enkelen situeren op het niveau van de straat.⁵⁶⁵ De wezenregisters konden op een breder vlak de kennis hierover aanvullen tot het niveau van de zestendelen. Mathijs Speecke wees op het belang van het onderzoek naar de sociale topografie: Brugge was een stad die voor zo'n 70% tot 90% uit ambachtslieden bestond, onderzoek naar waar deze lieden en hun beroepsgroepen woonden, werkten en leefden, geeft via een alternatief perspectief kennis over plaatselijke historische gebeurtenissen.⁵⁶⁶ Ambachtslieden uit dezelfde beroepsgroep begaven zich vaak in dezelfde straten of wijken, een fenomeen dat *beroepsclustering* heet. Straatnamen zijn vaak nog het enige bewijs dat bepaalde ambachtslieden er actief zijn geweest (zoals de Grauwwerkerstraat, Kuiperstraat, Cordoeannierstraat etc). Maar, Speecke waarschuwde dat namen verstenen en doorgaans niet mee evolueren met de ruimtelijke veranderingen die een stad doorheen de eeuwen ondergaat. De enige Brugse straatnaam die aan de librariërs doet denken is de Schrijverstraat, maar in 1947 bracht Albert Schouteet al aan het licht dat dit een volksetymologische verbastering is van de Pieter de Grysestraat, dat door de middeleeuwse volksmond gegenitiverd werd als (Pieter) 'sGrysenstraat.⁵⁶⁷

Het hedendaagse Brugge bestaat grotendeels uit haar middeleeuwse stratenplan dat nauwelijks wijzigingen onderging sinds eind dertiende- begin veertiende eeuw.⁵⁶⁸ Om de straten te vinden waarmee enkele vrouwen in verband werden gebracht, kon ik daarom terugvallen op Google Maps en de inventaris van het onroerend erfgoed Vlaanderen.⁵⁶⁹ Om te controleren of deze straten ook in de late middeleeuwen overeenkomen in locatie en afstand consulteerde ik het stadsplan van Brugge dat Marcus Gerards in 1561 realiseerde.⁵⁷⁰ De kaart werd in 1881 herdrukt waardoor deze beter leesbaar is dan het origineel en ik bijgevolg de latere versie

⁵⁶⁵ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 35-166, 225-289.

⁵⁶⁶ Mathijs Speecke, "De ambachtelijke en industriële topografie van veertiende-eeuws Brugge. Een verkennende studie," *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 160, nr. 2 (2023): 135-6.

⁵⁶⁷ Over Pieter de Gryse weten we vandaag niets meer; enkel dat hij in de vroege veertiende eeuw leefde in de straat waaraan hij zijn naam gaf, of in de buurt ervan, en dat hij niet laag stond op de sociale ladder. Albert Schouteet, "Geschiedkundig praatje, onze Brugse straatnamen: de Schrijversstraat," Pagina 1, *Brugsche courant en Woensdagblad*, 24.09.1947, (Brugge, Openbare Bibliotheek Brugge).

⁵⁶⁸ Jan Dumolyn, Marc Ryckaert, Heidi Deneweth, Luc Devliegher en Guy Dupont, "The Urban landscape II: c.1275– c.1500," In *Medieval Bruges: c. 850-1550*, eds. Andrew Brown en Jan Dumolyn (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 152, 194-5.

⁵⁶⁹ <https://inventaris.onroenderfgoed.be/>

⁵⁷⁰ Marcus Gerard, 737. Stadsplan van Brugge, 1561; 1881. Kopergravure; Steendruk, 71 x 57 cm. Stadsarchief, Brugge.

gebruikte. Vernimme lokaliseerde al eerder de 29 'plaatsen van vertier' die genoemd worden in de rekeningen, door middel van Gilliodts' uitgave van de registers van de zestendelen.⁵⁷¹ Naar deze plaatsen, doorgaans *cabaretten* genoemd in de rekeningen, begaven de gildeleden zich na de mis of na een overlijden.⁵⁷² Hier zou volgens Vernimme het 'dodenmaal' genuttigd worden.⁵⁷³ Het is echter niet steeds duidelijk wanneer het zulk een cabaret betreft of een ander soort pand of winkel, zo werd bij enkele overlijdens van vrouwen het volgende vermeld: *Betaelt de zielmesse van Joos Tants wiif, iiii g., aldoe, den clerc, vi g.; voor tlinlaken in de Zunne viii g. tsamen 1s 6d. g.*⁵⁷⁴ Zowel Dewitte als Vernimme rekenden *de Zunne* tot cabaret, maar het aspect van het *linlaken* – een (linnen) lijkwaad – blijft daarbij onverklaard.⁵⁷⁵ Logischerwijs moet dit eerder een winkel zijn geweest waar zulke lakens werden verkocht in plaats van een kroeg. In het boekje over oude huisnamen van Gilbert Dumon zijn zo'n twintig huizen met de huizen naam 'zon(ne(ke/in))' opgelijst, de exacte ligging en functie van *de Zunne* zijn dus niet geweten.⁵⁷⁶

Plaatsnamen zijn niet enkel interessant ter situering van beroepsclusters, maar ook bij het reconstrueren van een maatschappelijke context. Ze vertellen ons waar de gildeleden zich ophielden, en kunnen daardoor informatie verschaffen over hun leefwereld en vermogen. Heidi Deneweth, Ward Leloup en Mathijs Speecke publiceerden recent een studie over de sociale topografie van middeleeuws Brugge. Door het vergelijken van data uit belastingen op de huurwaarden uit 1382, 1571/83 en 1667 konden ze vaststellen dat zowel het stadscentrum als de periferie meer sociaal gedifferentieerd waren dan voorheen gedacht en dat welstand zich niet strikt afbakende binnen het centrum.⁵⁷⁷ De huurwaarden geven weer wat iemand zich op dat moment kan veroorloven en weerspiegelen dus de financiële situatie van de

⁵⁷¹ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 157-162; Louis Gilliodts-van Severen, "Les registres des 'zestendeelen' ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580," *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 5, deel 4, nr. 43 (1893).

⁵⁷² Dewitte somde er reeds enkelen op: 'de peckere, de zunne, 'tblochuus, de munte, twezelkin, tdraexkin, den sopper, den halsberch, blanckenberghe, de nachteghael, tketelkin, de colve, tvlieghend hert, sint jooris, de brede steeghere, tfonteynekin en natuurlijk ook den blenden eesel op het burgplein.' Dewitte, "Het Brugse St.-Jans en St.-Lucasgilde der librariërs 1457-1469," 338.

⁵⁷³ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 156-7.

⁵⁷⁴ Weale (4), 317.

⁵⁷⁵ MNW, lemma "Lijnlaken,"

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=26286>.

⁵⁷⁶ Gilbert Dumon, *De oude huisnamen van Brugge*. (Brugge, vzw Levend Archief, 2004), 86.

⁵⁷⁷ Deneweth, Leloup en Speecke, "Een versteende ruimte," 19-20.

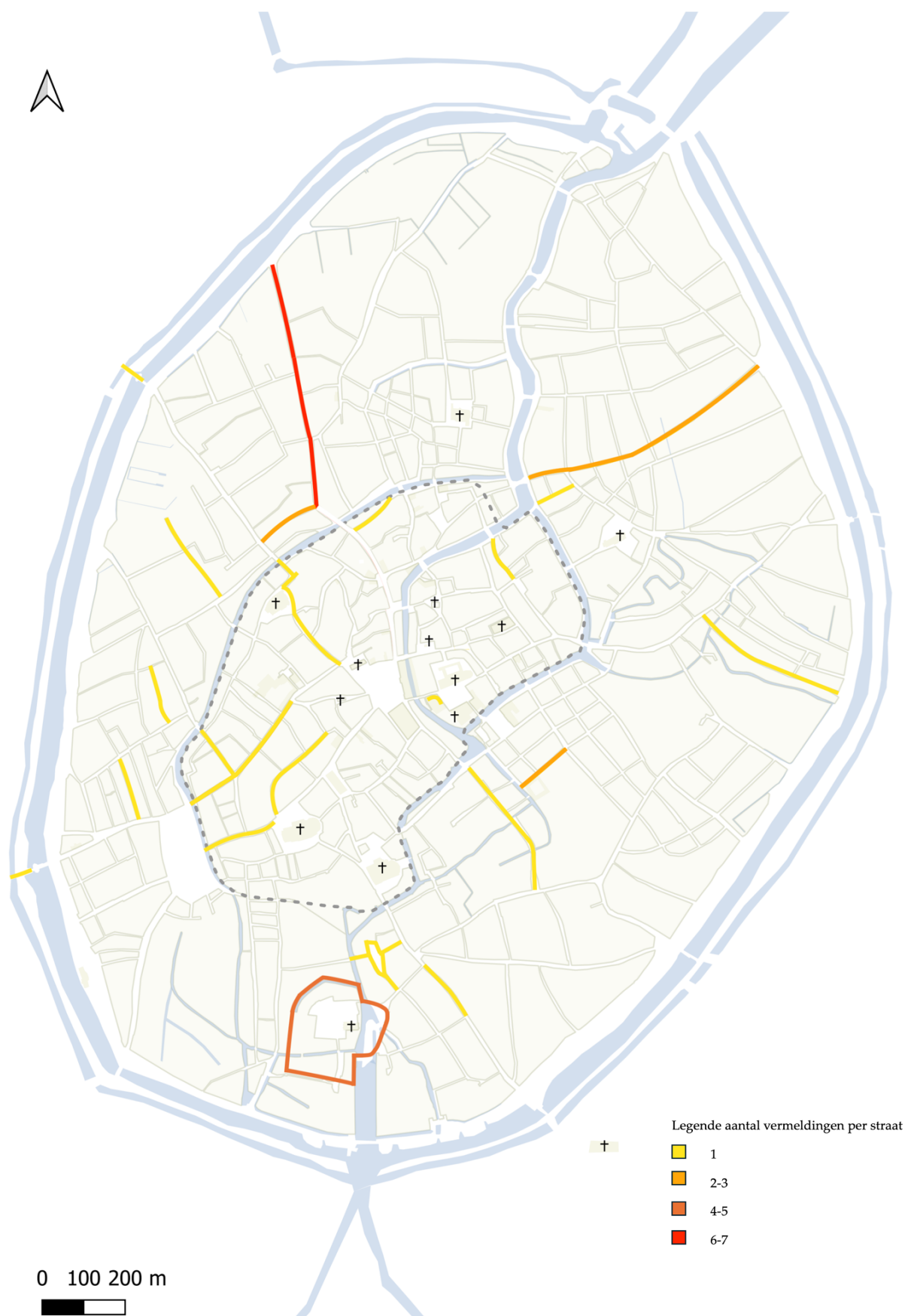
burgers in die momentopname. Daarnaast vertelt de huurprijs ons ook meer over de kwaliteit van de behuizing.⁵⁷⁸ Omdat de onderzochte periode in deze thesis net tussen de twee eerste data van de studie valt, worden beide hier vergeleken. De eerste belastingheffing gold als straf ten gevolge van de neergeslagen Gentse opstand tegen de Vlaamse graaf en Franse koning in 1382.⁵⁷⁹ Van dit jaar is ons echter enkel het kohier, d.i. het administratief document met de huurwaarden, overgeleverd van het Sint-Jakobszestendeel. De twee eeuwen die volgen op de eerste momentopname waren woelige perioden voor Brugge die de demografie meermaals stevig deden schommelen. Economische fluctuaties als gevolg van opstanden en oorlogen zoals die tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-90), de godsdienstoorlogen, de beeldenstorm en de *brain drain* in de tweede helft van de zestiende eeuw zorgden voor een daling van 40.000 inwoners vóór 1488 naar 25.000 in 1585.⁵⁸⁰ Deneweth, Leloup en Speecke wilden beide situaties vergelijken om de veranderende sociale topografie te kunnen kaderen. Omwille van allerlei praktische redenen konden voor de tweede momentopname enkel de penningkohieren van 1583 gebruikt worden.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Deneweth, Leloup en Speecke, "Een versteende ruimte," 21.

⁵⁷⁹ De auteurs wijzen er echter op dat de rijkere stedelingen hoofdzakelijk tot de loyalisten behoorden en het dus vooral de armere laag was die beboet werd en de belasting hier dus niet evenredig verspreid was over de bevolking van Brugge. In Deneweth, Leloup en Speecke, "Een versteende ruimte," 25.

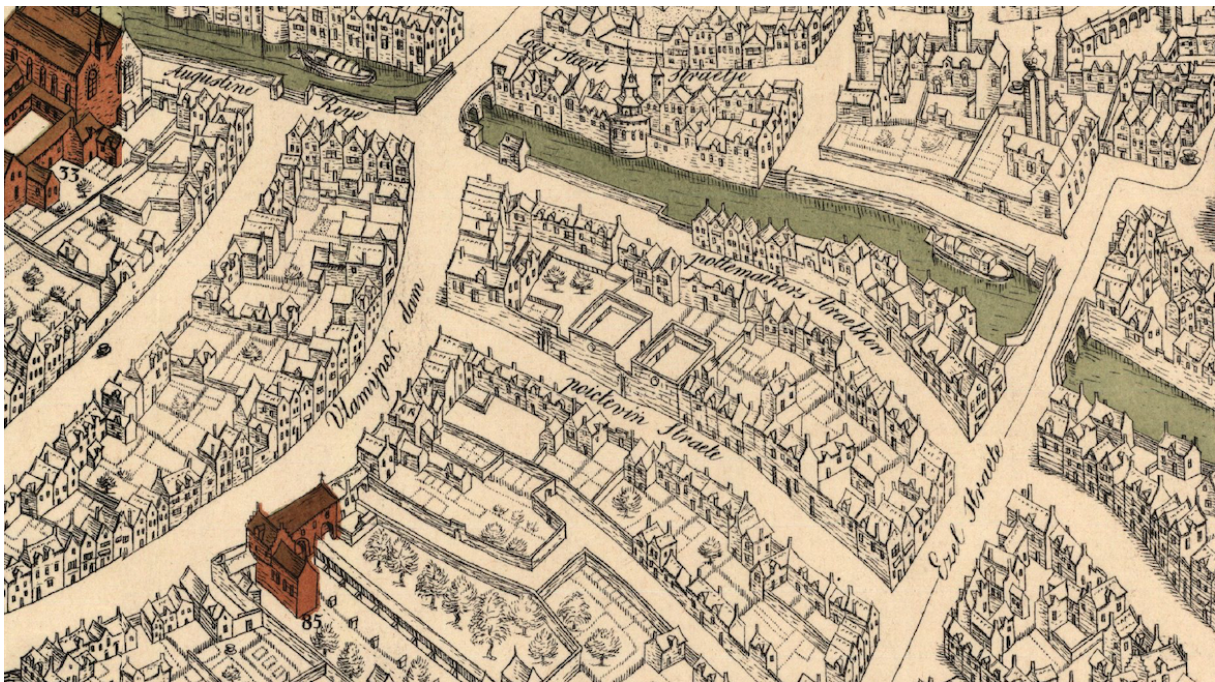
⁵⁸⁰ De grote klap die de economie en de textielnijverheid door internationale- en Antwerpse corruptie kreeg te verduren, maakte zelfs dat de bevolking al sinds 1340, toen de stad 57.000 inwoners telde, al flink gedaald was. In Deneweth, Leloup en Speecke, "Een versteende ruimte," 22.

⁵⁸¹ De details over de demografische veranderingsprocessen en de argumentering voor het gebruik van de penningkohieren van 1583 vindt u in Deneweth, Leloup en Speecke, "Een versteende ruimte," 22-4.

Figuur 19: Plattegrond 1: Aantal vermeldingen van de vrouwelijke leden en verwanten per straat, ca.1454-1501. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.

Bovenstaande plattegrond toont aan dat opmerkelijk veel vermeldingen van gildezusters zich situeren in het Sint-Niklaaszestendeel, voornamelijk in en rond de Vlamincdam en –brug, de hedendaagse Sint-Jorisstraat, in het noordwesten van de stad. Hier is sprake van beroepsclustering: Ook Verheyen situeerde in het begin van deze straat, net over de Vlaminbrug, twee schildersateliers ten tijde van Van Eyck (1400-1440) en zes in de post-Eyckiaanse periode (1440-1475), waaronder de librariërs Arnoud de Mol en Willem Vrelant, maar ook diens vriend Hans Memling.⁵⁸² Met zijn onderzoek bewees Verheyen dat het ‘schilderskwartier’ zich al vroeger bevond op de Vlamingdam dan de tweede helft van de vijftiende- en de zestiende eeuw – zoals voorheen gedacht – en kon hij enkele namen aan de lijst van al gekende bewoners toevoegen.⁵⁸³ Data uit confiscatieregisters tonen aan dat deze straat in 1302 echter nog een beroepsclustering kende van de wevers en de drapiers, waarbij 15% van het ambacht daar was gevestigd.⁵⁸⁴ Die concentratie veranderde dus over ruim 150 jaar.

Figuur 20: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Vlamincdam net over de Vlaminbrug, de Poitevinstraat en de Ezelstraat. Gezien vanaf de Vlaminbrug aan de rechterkant van de bocht bevond zich de cluster van schilders; steendruk.

Met mijn onderzoek kan ik niet alleen de observatie dat hier in de vijftiende eeuw librariërs – vooral dan verluchters – huisden, bevestigen, ook kan ik aan de al gekende namen (al is dit hoofdzakelijk Willem Vrelant) ook zeven nieuwe namen toevoegen. Verheyen lokaliseerde het huis van Willem Vrelant in de Vlamingdam, dat

⁵⁸² Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 100-1.

⁵⁸³ Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 102.

⁵⁸⁴ Speecke, “De ambachtelijke en industriële topografie van veertiende-eeuws Brugge,” 142.

zich bevond op de hedendaagse Sint-Jorisstraat nummer 25 en voorheen, vermoedelijk als atelier, eigendom was van de schilder Colaerd Nachtegale.⁵⁸⁵ In het renteboek van de Dis van Onze-Lieve-Vrouw staat te lezen dat Anthuenis van de Gavere op Sint-Jansdag (24 juni) 1483 14 s. 7 d. 1 obool 1 poitevin betaalde voor een huis *over de Vlaminbrugge* dat Willem Vrelant voordien bezat.⁵⁸⁶ Vrelants weduwe betaalde echter lidgeld in de librariërs-gilde na diens dood in 1481 wat aangeeft dat zij zijn atelier verderzette. Wellicht bestond Vrelants werkplaats, net zoals het eerdergenoemde atelier van Arnoud de Mol, uit meerdere naast elkaar gelegen huizen, die zijn weduwe dan mogelijks opsplijste in afzonderlijke panden na zijn overlijden.⁵⁸⁷ De straten rond de Vlamin-dam bleken ook populair: drie anderen situeren zich in de Poitevinstraat en nog één in de Sint-Jacopsstraat, het verlengde van de Ezelstraat over het water (fig. 20). Hoger al vermeldde ik dat Vernimme een huis met de naam *de Poitevin* op de hoek van de Poitevinstraat lokaliseerde, en dat het onduidelijk is of *Kerstine in den Poitevin*, *vrouwe in de Poteviin* en *Kallekin van der Vaert in de Poteviin* zich verhielden tot dat huis of de straat.⁵⁸⁸ Volgens Segers waren de zeven mensen die in de rekeningen in de Vlamin-dam werden gelokaliseerd, verbonden met het Karmelietessenklooster van Sion dat zich ook hier bevond. Op die manier koppelde ze Willem Vrelants verblijfplaats aan het klooster, wat incorrect is.⁵⁸⁹ Bovendien begon de bouw van het klooster pas in 1490, toen Vrelant al zes jaar dood was.⁵⁹⁰

Verder vestigden veel librariërs zich in het Sint-Donaaszestendeel. Archiefstukken van het Sint-Donaaskapittel uit het midden van de dertiende getuigen al van een boekbinder en *scriptores* geregistreerd in de rekeningen. Doorheen de veertiende eeuw werd de kerk op de Burg omzoomd met stalletjes en panden waarin boekbedrijvigheid plaatsvond, hetzij door het verkopen van perkament en papier, hetzij door kopiïsten die hun verdiensten aanboden.⁵⁹¹ Een nadere blik op het

⁵⁸⁵ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilder," 87, 102.

⁵⁸⁶ 1 obool staat gelijk aan een halve denier en 1 poitevin aan één vierde van een denier. Verheyen, *De Brugse renteboeken*, 151/ SAB, *Renteboeken*, Dis OLV, f° 99v/ p. 200.

⁵⁸⁷ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 110.

⁵⁸⁸ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 162; Weale (4), 285, 287-8; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/82583>.

⁵⁸⁹ Segers, "Het profiel van de deken," 94.

⁵⁹⁰ As-Vijvers, "Manuscript production in a Carmelite convent," 279.

⁵⁹¹ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 13-4; Dewitte, "Schrijven rond de Brugse St.-Donaaskerk," in *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli-18 oktober 1981*, ed. Willy Leloup (Brugge: Stad Brugge, 1981), 55-8.

zeventiende eeuwse schilderij van Baptist van Meunincxhove (fig. 21), waarop hij de Burg afbeeldde met het Sint-Donaaskapittel dat toen nog overeind stond, onthult de stalletjes rond het kapittel (fig. 22). Tussen 21 mannen uit de vijftiende-eeuwse rekeningen van het kapittel die zich inlieten met de boekproductie, staan zeker zes mannen die in de rekeningen van de librariërs als voornaam lid voorkomen. Hieronder zijn vier mannen te vinden die verwant waren met enkele gildezusters: Willem van Gavere, Balduinis Walin (Boudin Wallin), Johannes (Jan) van den Berghe en Anthonius van Gavere. Een Martinus van Gavere is onder Anthonius opgelijst en is mogelijks ook familie, maar staat alleszins niet in de rekeningen van de librariërs.⁵⁹² Verder tonen ook de informatiefiches dat ook heel wat wezenregisters van librariërs en verwanten uit dit zestendeel komen.

Figuur 21: Jan Baptist van Meunincxhove, *De Burg in Brugge*, 1672. 151 x 215.5 cm. Brugge, Groeningemuseum.

⁵⁹² Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 15.

Figuur 22: Detail waarop de winkelstalletjes tegen de Sint-Donaaskapittel te zien zijn. Jan Baptist van Meunincxhove, *De Burg in Brugge*, 1672. 151 x 215.5 cm. Brugge, Groeningemuseum.

Ook rond het Steen, de gevangenis op de Burg, stonden zulke stalletjes. De winkel van Jane Kaervoets, het *Brisec(h)el(l)ier*, was hier te vinden. Het pand stond aan de westzijde van de Burg, ‘onder’ het Steen, en naast de *Love* dat op dat moment nog als landhuis van de Brugse vrije dienstdeed. Het was een ‘terrain avec loge’ dat gelegen was achter de keuken van het huis van de Kaervoets.⁵⁹³ Het Middelnederlandse loge draagt de betekenis van een overdekte hal, een loods, een werkplaats.⁵⁹⁴ Het moet een aanwinst voor Jane geweest zijn, wanneer ze het verkreeg in 1469, aangezien haar werkplaats dan grensde aan haar huis. De leenverplichting die verbonden was aan het stuk grond verklaart de naam van het pand. Een eeuwenoude afspraak eiste dat de Vlaamse graven enkele hoogwaardigheidsbekleders dagelijkse hoeveelheden wijn schuldig waren. Bij aankomst in Brugge moest de inwoner van een aangewezen leen deze wijn koste wat kost bezorgen bij de grafelijke entourage. Omdat de graven een vaste prijs voor de wijn hadden bepaald, ongeacht de aankoopprijs, zagen wijnhandelaars de ‘leenheer’ niet graag komen. Een akte uit 1365 getuigt dat *wilt men*

⁵⁹³ Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Section 6: inventaire des chartes*, 3, 438-9; Dumolyn, et al., “The Urban Landscape II: c.1275– c.1500,” 182.

⁵⁹⁴ MNW, lemma “Loge,” <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=26694&lemma=loge&domein=0&con c=true>; MNW, lemma “Loodse,” <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=26837>.

dien kelnare niet open doen, zo es Gillis vorseit dien kelnare sculdich open te slane of zoals beschreven in een Franstalige akte uit 1325 *aler brisier luus dou chilier* (met andere woorden: de kelderdeur open te breken. De verplichting werd bevestigd aan een soort ambtsleen dat de naam het *Brisecelier* (of de kelderbreker) kreeg.⁵⁹⁵ Het *Brisecelier* was 29 jaar in het bezit van Kaervoets, tot Adriaen het in 1498 overhevelde aan de vooraanstaande librariër Lieven de Tolnare.⁵⁹⁶ Elke leenman moest de leenverplichting nakomen, zo ook Adriaen Kaervoets en later Lievin de Tolnare. Dat zij verder niets met wijnhandel te maken hadden, had geen belang. Jane stierf echter in 1483, waardoor het leengoed vijftien jaar zonder haar aanwezigheid in het bezit van Adriaen Kaervoet bleef.⁵⁹⁷ Het is niet geweten wat er gebeurde met de winkel (en mogelijks atelier) na haar dood. Mogelijks bevolkten andere librariërs het pand, mogelijks stond het leeg of werd het voor een ander doeleind ingezet. Het laatste lijkt me minder waarschijnlijk, omdat de geschiedenis én ‘toekomst’ van het pand op dat moment geheel verweven waren met de boekproductie.

⁵⁹⁵ Jos De Smet, “Het leen ‘Brisecelier’ van het prinselijk leenhof van de Burg te Brugge,” *Biekorf Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore* 64 (1963): 73-7; SAB, 518. Leenhof van de Burg, 1435; Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Section 6: inventaire des chartes*, 438-

⁵⁹⁶ Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Section 6: inventaire des chartes*, 438-9.

⁵⁹⁷ Weale (4), 308.

Figuur 23: Johannes Beerblock, *Gekleurde tekening van de Heilig-Bloedkapel en het Steen*, 1780. Pen en aquarel op papier. Brugge, Stadsarchief.

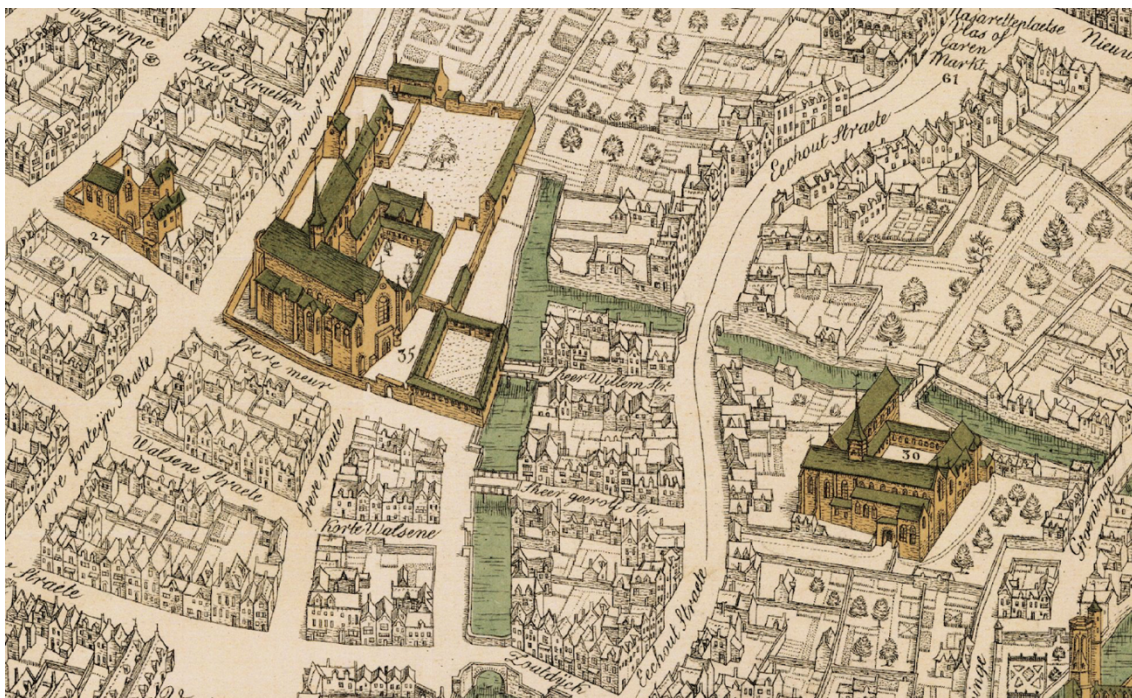
Op figuur 23, hoewel een 18^e eeuwse tekening, illustreren de vier huisjes uiterst rechts op de Burg tegen het steen de beschrijving van het *Brisecelier*. Het vierde huisje van rechts heeft zelfs een luifel zoals te zien is bij de stalletjes tegen het Sint-Donaaskapittel. Het *Brisecelier* zou zich uitgestrekt hebben tot aan het *Zuudzeepstraetkin*, een kort doodlopend steegje dat uitkwam op de *Hoochbrugghen*, het equivalent van respectievelijk de hedendaagse Garre die uitkomt op de Breidelstraat, de verbinding tussen de Grote Markt en de Burg (fig. 24).⁵⁹⁸

Figuur 24: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Burg met het Sint-Donaaskapittel en het Steen, de Breidelstraat en een deel van de Grote Markt met belfort; steendruk.

⁵⁹⁸ Gilliodts-Van Severen en Gailliard, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Section 6: inventaire des chartes*, 3.

Op figuur 25 is rechts de Eekhoutabdij, het gildehuis van de librariërs, te zien. Die lag aan de andere kant van Brugge tegenover de Vlamingdam, in het zuidoostelijke Sint-Donaaszestendeel. Vandaag herinnert enkel nog de Eekhoutstraat en de Eekhoutrei – waarvan het deel dat voorbij de abdij liep vandaag is gedempt – over het bestaan van dit klooster dat aan zijn einde kwam na de Franse revolutie. Wanneer de tijdgenoot de Eekhoutstraat en een waterweg, de Houtrei, overstak, kwam deze uit op het minderbroederklooster, waar het koningin Astridpark vandaag ligt. Een kleine groep librariërs bewoonde de straat en het wijkje naast de muur van het klooster, waarnaar met *bachten frere muere* werd verwezen. Deze cluster schijnt echter niet door in de rekeningen, maar komt bovendien na archivalisch onderzoek. Joos van der Ameyde, wiens dochter Hydekin een leerkind was in de gilde had hier enkele huizen die de librariër Boudin Wallin en zijn vrouw na diens dood betrokken.⁵⁹⁹ Ook Jan Tolnare woonde in de *Frere Strate*, *biider freren poorte*, zijn echtgenote was ook leermeester in de librariërs-gilde.⁶⁰⁰ Tevens, de schilder-librariër Arnoud de Mol woonde in deze buurt: aan de zuidzijde van de *Houtreie* of het hedendaagse (gedempte) Pandreitje, waar de *Frere Meur* en *Korte Walsene* op uitkwamen.⁶⁰¹

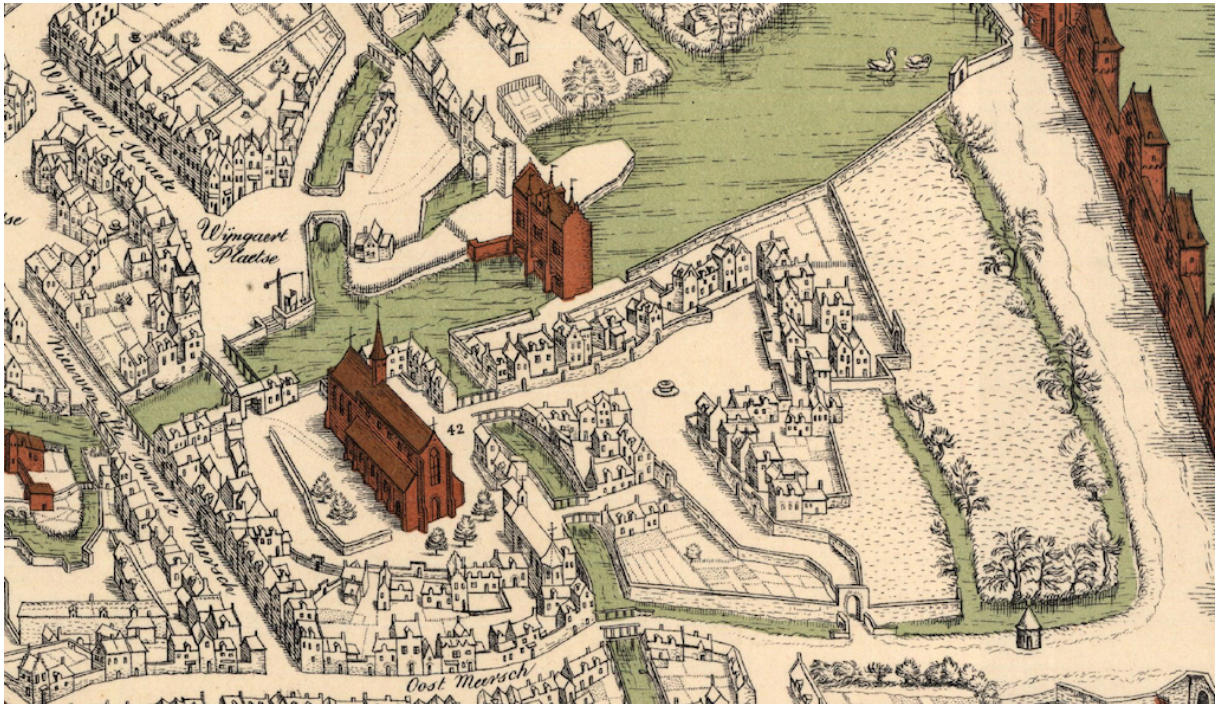
Figuur 25: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de straten 'bachten frere muere', de Eekhoutstraat en de Eekhoutabdij; steendruk, 1881.

⁵⁹⁹ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Niklaas 4^e boek 1439-1485, f° 248v.

⁶⁰⁰ SAB, 208. Wezenregisters, Sint-Donaas 5^e boek 1467-1516, f° 59.

⁶⁰¹ Verheyen, "De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw," 94, 117; De Houtrei(/ye) is niet te verwarren met de Houtreie of Gillesreie in het Carmerszestendeel, de hedendaagse Spaanse loskaai

Tenslotte toont figuur 19 dat ook het begijnhof en de wijngaard een ‘hotspot’ vormden. Vijf eerdergenoemde vrouwen werden in verband gebracht met de wijngaard en waren bijgevolg hoogstwaarschijnlijk begijnen, dit waren *Jannekin van den Wiingaerde*, *de vrouwe van de Wiingaerde*, *Beelkin van den Wiingaerde*, *Babekin Boems in den Wiingaert* en een *Bavinekin*.⁶⁰² Soms komt het begijnhof ook in de rekeningen als volgt: *item ontfaen inden Wiingaert*, omdat hier maar 1 gr. werd betaald is het niet duidelijk wie hier voor wat betaalde.⁶⁰³

Figuur 26: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Carmerstraat en 'Lang Bleekers straetje'; steendruk, 1881.

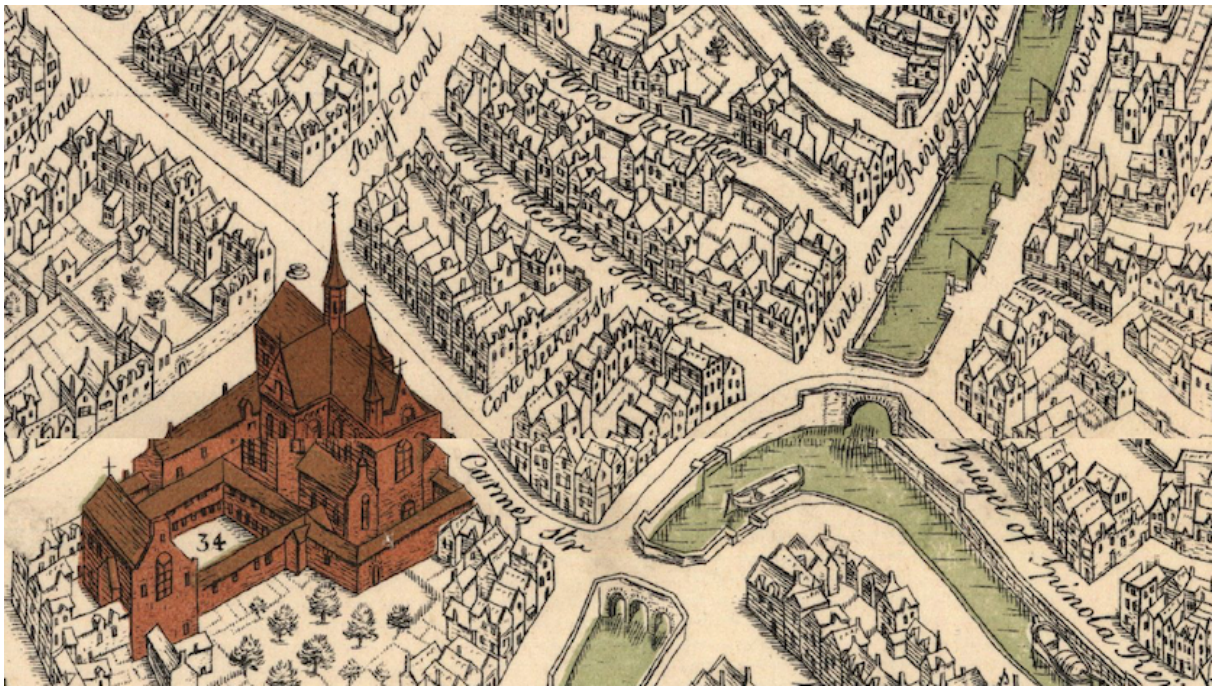
De familie de Wulf, van wie menige telg de librariërs-gilde vervoegde, accumuleerde zich, als enige van de gilde, schijnbaar in het Carmers- en Sint-Janszestendeel. Jan de Wulf en Pieter de Wulf, van wie het overlijden van hun echtgenotes staat opgetekend in de rekeningen, betaalden renten voor de Carmersstraat, dat de grens vormt tussen beide zestendelen.⁶⁰⁴ Voor een woning in een kleine parallelstraat, de Blekerstraat, betaalde Jacop de Wulf rente, die te zien is op

⁶⁰² Zie bijlage 8.

⁶⁰³ Weale (4), 262.

⁶⁰⁴ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 105, 163, 285; SAB, *Renteboeken*, Dis Onze-Lieve-Vrouw 1483, f° 4v./ p. 10, f° 132v./p. 266; SAB, *Renteboeken*, Sint-Juliaanshospitaal 1470, f° 24v.

figuur 27.⁶⁰⁵ *Betkin de dochtere sVulfs* zal zich mogelijks ook in deze buurt hebben gevestigd.⁶⁰⁶

Figuur 27: Detail van het stadsplan van Brugge van Marcus Gerards, 1561, zicht op de Carmerstraat en 'Lang Bleekers straetje'; steendruk, 1881

Het is echter moeilijk om te bepalen wat deze huizen voor de rentebetalers betekenden. Bij veel ambachten was het huishouden het economisch productiecentrum, en was de woonplaats dus ook de werkplaats.⁶⁰⁷ Of denk aan Jane Kaervoets wier woning grensde aan haar atelier of winkel. Deze huizen konden echter ook louter als woon- óf werkplaats gelden of verhuurd worden. We kunnen zodoende zelfs niet met zekerheid zeggen of de gelokaliseerde plaatsen werkelijk door hen, onder wier naam ze staan opgetekend, bewoond of gebruikt werden. Bij enkele leerkinderen wordt vermeld dat ze woonden bij hun leermeester: van *Een leerkin, een meyskin wonende met Willem Vrelant, Lodewiic Breyels dochter* weten we waar dit meisje rond 1465-1467 werkelijk woonde omdat we ook Vrelants verblijfplaats kennen. Lodewijc Breyels betaalde in 1483 rente voor een huis in de Kleine Kuiperstraat en in de Wulfhagestraat, wat de mogelijkheid met zich mee lijkt te brengen dat zijn dochter in die buurt opgroeide. *Pieters Cupers dochter, Paulinekin, die wont met Paschier* kan ik

⁶⁰⁵ Verheyen, *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw*, 104, 225; SAB, *Renteboeken*, Dis Onze-Lieve-Vrouw 1483, f° 3v./p. 8; SAB, *Renteboeken*, Sint-Juliaanshospitaal 1470, f° 1v.

⁶⁰⁶ Weale (4), 288.

⁶⁰⁷ Howell, *The marriage exchange*, 9; van Gerven, "Vrouwen, arbeid en sociale positie," 952.

niet lokaliseren omdat Paschiers woonplaats niet gekend is. Wel staat in de rekeningen genoteerd dat hij samen werd begraven met *Barber(l)e Nocke(r)broucx ten Vlaminckdamme*. Aangezien *ten Vlaminckdamme*, bij de meerdere vermeldingen van hun uitvaart, steeds bij Barbere staat, is het niet duidelijk of Barbere ten Vlaminckdamme woonde óf zij beiden daar begraven werden – allicht in het Karmelietessenklooster van Sion – óf enkel Barbere.⁶⁰⁸ Wel weten we dat hun uitvaartplechtigheid in de Eekhoutabdij doorging, mogelijks werden ze dan ook hier begraven.⁶⁰⁹ Kortom, het is een puzzel die niet telkens tot vondsten leidt of duidelijkheid brengt. Wel tonen deze data dat de Brugse librariërs-gilde ‘immuun’ lijkt te zijn geweest voor een ruimtelijke afscheiding op basis van gender. De ruimtelijke ordening kende in vele steden een gendering. Zo werden de pensvrouwen in Leuven en Gent niet alleen in handelswaar beperkt, maar ook in hun bewegingsruimte. In Leuven mochten zij geen bank bezitten in de vleeshal, en waren zij toegewezen op de *Achterstrate*, de hedendaagse Pensstraat, om hun waren te verkopen. Omdat de graan- en vleeshandel aan belang won in de vijftiende eeuw, werden vrouwen ook steeds meer uit deze hallen geweerd.⁶¹⁰ Voor de librariërs-gilde lokaliseerde ik echter de meeste vrouwen in de Vlamingdam, waar ook het gros van mannelijke schilders en librariërs actief waren. Maar ook op plaatsen zoals *bachten frere* en de stalletjes rond de Sint-Donaaskapittel huisden zowel mannen als vrouwen.

7.3.1 Sociale topografie toegepast

Ik heb alle straatnamen die werden genoemd bij vrouwen in de rekeningen en degene ik vond in de renteboeken – meestal betreffende familieleden – op een basiskaart van Brugge geplaatst. Een kaart met gedetailleerde legende waarbij iedere straat een eigen kleur kreeg en met vermelding wie daar gesitueerd werd, is te vinden in bijlage 8. Hieronder zijn drie kaarten te zien. Op de eerste staat per straat aangegeven hoeveel personen vermeld werden in verband met die locatie. Van de tweede en de derde is af te lezen wat de waarde was van de straat, gaande van ‘zeer goedkoop’ tot ‘zeer duur’, geheel gebaseerd op- en overgenomen van het onderzoek van Deneweth, Lelloupe en Speecke. Zij konden echter meer gedetailleerd werken omdat ze info hadden per straatzijde voor 1381 en zelfs per blokkant (d.i. ‘straatkant van elk straatblok’) voor 1583/1667.⁶¹¹ De rekeningen van de librariërs bieden enkel een

⁶⁰⁸ Weale (4), 288-9.

⁶⁰⁹ Weale (4), 288.

⁶¹⁰ Vandeweerd, “Van den vleeschouweren oft pensvrouwen,” 22-5.

⁶¹¹ Deneweth, Lelloupe en Speecke, “Een versteende ruimte,” 26-7.

verwijzing naar de straat, meestal in de aard van: *Lievine in Sint Jacop strate of de vrouwscheppers an de Vlaminckbrugge*.⁶¹² In de originele manuscripten van de renteboeken is doorgaans de plaats van het huis beschreven aan de hand van de huisnaam, de ligging tegenover de omringende huizen of een beschrijving ervan (bijvoorbeeld *bachten walle* of *naesten stove*).⁶¹³ Verheyen heeft deze extra informatie echter niet opgenomen in zijn uitgave. Dat Tristram de Brune de rente betaalde *up een huus and westziide van der strate* in de *Cortrycwech*, de hedendaagse Katelijnestraat, weet ik enkel doordat ik hem heb opgezocht in het origineel.⁶¹⁴ Hoewel die beschrijving vaak een locatie tussen andere huizen prijsgeeft en dit het lokaliseren naar een dieper niveau kan brengen, ben ik hier niet ingedoken maar laat ik het als stof voor een ander onderzoek – omwille van de tijd die zulk een zoektocht vraagt. De situering van de librariërs-vrouwen en verwanten bleef daardoor op het niveau van de straat. Figuur 19, plattegrond 1, toont in het totaal 35 vondsten per straat. Van de straatvermeldingen gingen 21 over de vrouwen zelf, de veertien anderen besloegen een familielid, meestal een echtgenoot of vader, éénmalig een familielid in de tweede graad, of een leermeester. Twintig van de locaties haalde ik uit de rekeningen zelf, twaalf uit de renteboeken en nog drie andere vond ik in andere archiefstukken zoals de wezenregisters, de leenboeken en de inventaris van Gilliodts-van Severen. Deneweth et al. spreken over een daling van de relatieve ongelijkheid op de huizenmarkt tussen de veertiende- en zestiende eeuw, wat volgens de auteurs een gevolg was van de afname van ‘uitschieters’, zowel van heel dure als heel goedkope huizen.⁶¹⁵ Wanneer we plattegrond 2 en 3 respectievelijk met de huurwaarden van 1382 en 1583 bij elkaar leggen, valt echter op dat als de huurwaarde in het Sint-Jakobszestendeel veranderde, de ‘zeer dure’ straten inderdaad afnamen, maar er tegelijk ook een toename van de ‘zeer goedkope’ was. Een analyse van de waarde per straat is moeilijk te maken omdat de huurwaarde per bouwblok aan weerszijden van de straat, zeker tegen eind zestiende eeuw, sterk kon verschillen. Er zijn echter drie groepen te onderscheiden op basis van de huurwaarden waardoor er grote lijnen kunnen getrokken worden. De eerste groep straten heeft huurwaarden die variëren van ‘zeer goedkoop’ tot ‘middenklasse’, de tweede groep heeft een bereik van ‘middenklasse’ tot ‘zeer duur’ en de laatste groep zijn straten waarbij de straatkanten en bouwblokken zo variëren dat er van elke huurwaarde wel wat te vinden is. Deze laatste groep is een smeltkroes van verschillende huurprijzen en bijgevolg sociale klassen. Op deze manier kunnen er elf vermeldingen in de goedkope groep geplaatst

⁶¹² Weale (4), 300, 303.

⁶¹³ SAB, Renteboeken, Dis OLV 1483, f° 81.

⁶¹⁴ SAB, Renteboeken, Dis OLV 1483, f° 39r/ p. 79.

⁶¹⁵ Deneweth, Leloup en Speecke, “Een versteende ruimte,” 27.

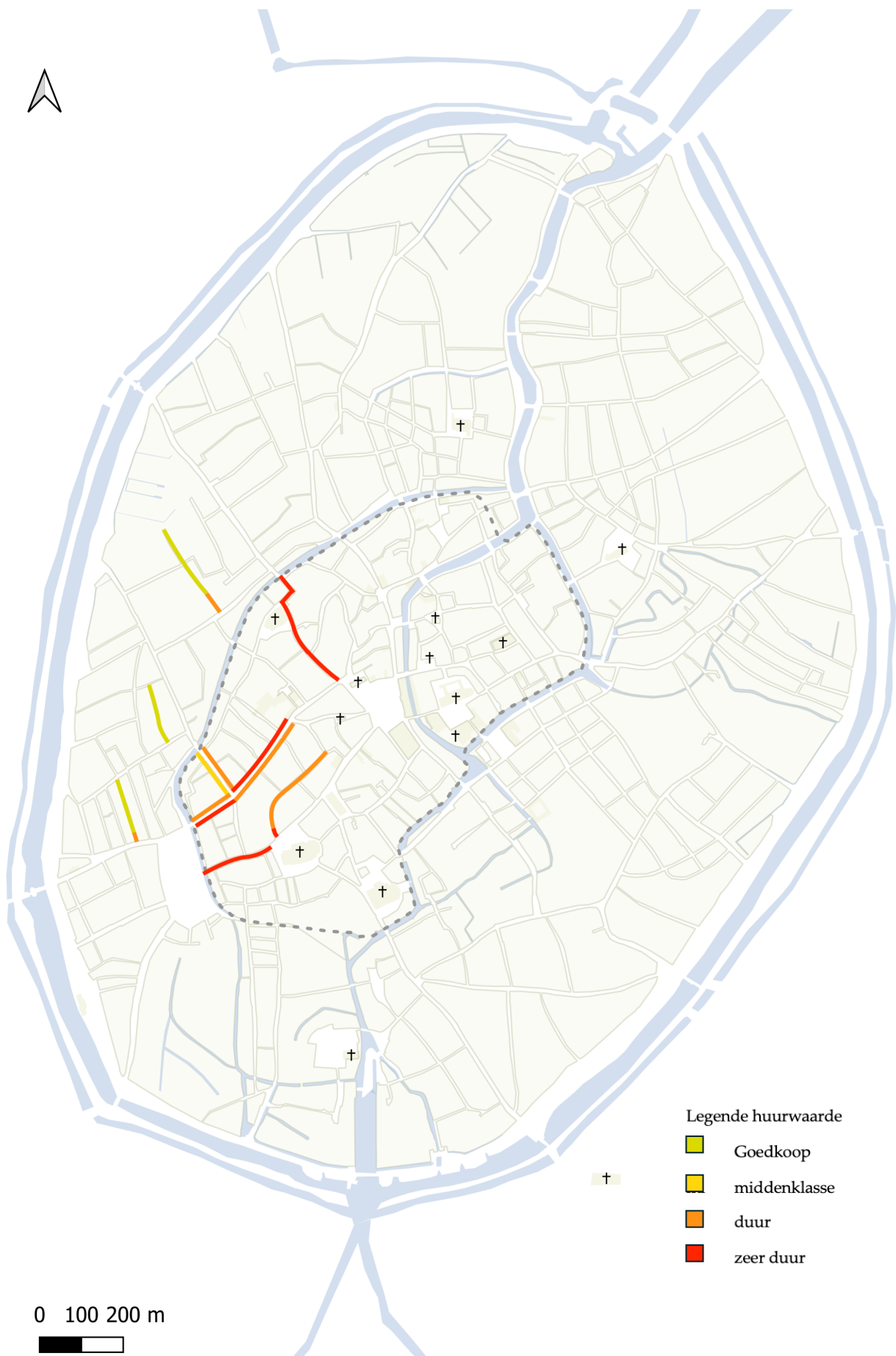
worden, twaalf anderen bevinden zich in de dure groep en de twaalf overige situeren zich in de smeltkroesstraten. Twee locaties bevinden zich buiten de wallen waardoor ze niet meer opgenomen zijn in het onderzoek van Deneweth, Leloup en Speecke. De straat waar zich de grootste concentratie van vrouwelijke librariërs bevond, de *Vlamincdam* en *over de Vlaminbrughe*, de hedendaagse Sint-Jorisstraat – te zien op plattegrond 3 – behoorde grotendeels tot de goedkopere- en middenklasse. Het was in het duurdere deel dat Verheyen de grootste concentratie schilders én Willem Vrelant situeerde.⁶¹⁶ Peter Stabel ging in de laatmiddeleeuwse Brugse belastingregisters die bewaard zijn voor het Sint-Niklaaszestendeel, het Sint-Jakobszestendeel en het Onze-Lieve-Vrouwezestendeel op zoek naar cijfers van alleenstaande vrouwen. Hij onderscheidde in de twee eersten – respectievelijk het rijkste van de drie met veel internationale handelaars en het meer middenklasse zestendeel met veel ambachtlieden – 16% van de huishoudens onder een vrouwelijk hoofd, waardoor ze hoogstwaarschijnlijk alleenstaande vrouwen waren. In het Onze-Lieve-Vrouwezestendeel, waar voornamelijk de arbeidersklasse zich vestigde, was 11% alleenstaand. In de rijke, gevarieerde en middenklasse zestendelen waren dus meer alleenstaanden dan in de armere zestendelen. Hij observeerde echter dat de woonst van alleenstaande vrouwen tussen de dertiende- en vroege vijftiende eeuw niet zelden in de achterstraatjes te vinden was.⁶¹⁷ De locatieverwijzingen van de librariërs-vrouwen hebben betrekking op tien gehuwden, drie weduwen, zestien alleenstaanden (waarvan vijf kinderen) en twee met een onzekere huwelijksstatus. Er zijn twee vermeldingen over familie, maar het is onzeker welke gildezuster deze exact betreffen. Verder zijn er drie personen die tweemaal in éénzelfde straat vermeld zijn, en die ik dus niet dubbel telde. De locatievermeldingen van drie gehuwden, één weduwe en vier alleenstaanden gaan terug op de duurdere straten. Verder betreffen vijf locaties van gehuwde vrouwen en zeven locaties van alleenstaanden (waaronder vijf beginnende) goedkopere straten. Tenslotte bevonden twee gehuwden, twee weduwen, vijf alleenstaanden en twee met een onzekere huwelijksstatus zich in de ‘smeltkroesstraten’. De verdeling van huurwaarden is dus redelijk gelijk. De verschillen lijken me zo klein en komen uit zo’n kleine ‘steekproef’, dat ze geen sluitende conclusie kunnen doen trekken behalve dat de vrouwelijke populatie van de librariërs-gilde uit verschillende sociale achtergronden bestaat met verschillende levensstandaarden, en dat de verhouding tussen deze verschillende groepen, vrij evenredig is.

⁶¹⁶ Op figuur 20 is dit de bocht aan de rechterzijde van de straat, gezien vanaf het water. Voor een uitvoerige bespreking van de schilders die hier woonden zie Verheyen, “Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders,” 98-102.

⁶¹⁷ Stabel, “Working alone,” 32-3.

Vijf van de locatievermeldingen verwijzen echter naar het begijnhof de Wijngaard. Wanneer we deze woonplaats met een vanzelfsprekend bescheiden huur achterwege laten, verdwijnt de evenredige verdeling van huurwaarden en zouden we kunnen bepalen dat librariërs zich hoofdzakelijk in gemiddeld dure tot dure woningen vestigden. Zoals eerder werd aangehaald, betekende dat niet per se echter dat iemand in het pand in kwestie woonde wanneer deze als rentebetaler in de renteboeken werd genoteerd. Deze panden konden ook onderverhuurd worden door de rentebetaler, waardoor de locatievermeldingen uit de renteboeken enkel als richtlijn mogen worden genomen. Zo betaalde Lodewijk Breyels, de vader van een leermeisje, rente voor de huizen in de Wulfhagestraat en de Kleine Kuiperstraat die staan aangegeven als (zeer) goedkoop. Lodewijk was echter een vooraanstaande en zeer rijke burger van Brugge, waardoor het aannemelijk is dat hij deze woningen met lage waarde eerder verhuurde, dan zelf bewoonde.⁶¹⁸ Elk van de drie huurwaardegroepen behoudt vier locatievermeldingen uit de renteboeken. Wanneer we die – samen met de begijnen – aftrekken van het geheel om enkel de locaties uit de rekeningen te weerhouden waarvan we zeker zijn dat de bewuste personen zich daar ophielden, blijven één goedkope-, zeven dure- en acht smeltkroeslocaties over. Bovenstaande conclusie, dat librariërs zich vooral in middenklasse tot dure woningen vestigden, kan ook met deze methode weer getrokken worden.

⁶¹⁸ Zie bijlage 8 en informatiefiche Grietkin Breyels.

Figuur 28: Plattegrond 2: Huurwaarden van de straten, vermeld bij vrouwelijke gildeleden en verwanten, ca. 1382. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.

Figuur 29:Plattegrond 3: Huurwaarden van de straatzijden, vermeld bij vrouwelijke gildeleden en verwanten, ca. 1571/1583. De basis-reconstructiekaart van laatmiddeleeuws Brugge werd gemaakt door Ward Leloup en Mathijs Speecke.

8. 'Item, dit naer volghende es t-gildeghelt van den vrouwen': De rol van de gildezusters aan de hand van hun uitgaven

Omdat mijn hoofdbron uit rekeningen bestaat, zijn naast de namen ook de uitgaven een belangrijke informatiebron. Verscheidene gegevens over deze vrouwen zijn te vinden in hun betalingen. Ze vertellen hoe actief een vrouw was in de gilde, de duur van haar carrière, haar financiële mogelijkheden – af te leiden uit eventuele schenkingen en de doodschuld –, de rol en het beroep dat ze binnen de gilde uitoefende, en ten slotte geven ze een inkijk in familiale connecties en werkrelaties. Dit hoofdstuk gaat dieper in op de verschillende betalingen die in deze gilde voorkwamen, waarbij telkens ter illustratie transacties van vrouwen als casus worden aangehaald.

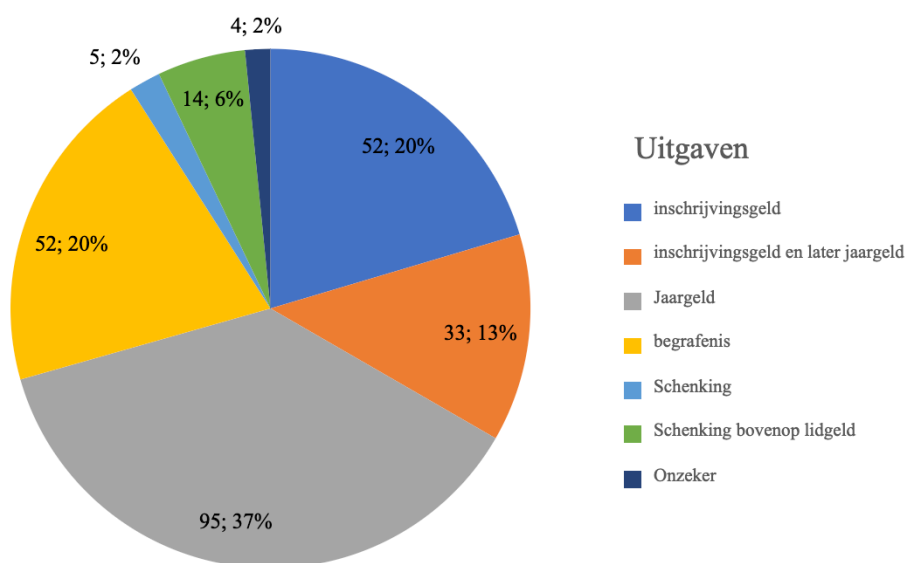
Elk rekenjaar is opgebouwd aan de hand van een formule die redelijk vaststaat in vorm en opbouw. Eerst maakt de deken zich bekend en wordt het jaar afgebakend. Deze formule heeft Segers in haar thesis al uitvoerig per jaar besproken.⁶¹⁹ Daarna volgen de rubrieken waaronder de namen van de leden zijn opgelijst. De rubrieken met inkomsten voor de gilde zijn hoofdzakelijk opgedeeld: in het jaargeld van de gildebroeders en -zusters, nieuwe gildebroeders en leerkinderen die inschrijvingsgeld betalen, schenkingen, doodschulden na overlijdens of vertrek van gildeleden en soms ook boetes die betaald moesten worden aan de gilde.

In de rekeningen wordt steeds in de Vlaamse groot gerekend, en dan meestal in penningen (d.), die gewoon als *gr.* ('groot') zijn genoteerd. Bij grotere bedragen komen natuurlijk schellingen (s.) en nu en dan een pond (lb./P) voor. De kleine middeleeuwse munt *mite* of *mijt* van doorgaans het 24ste deel van een penning, die werd gebruikt voor dagdagelijkse aankopen als brood, bier, wijn en vlees, wordt in de rekeningen doorgaans als *offermite* vernoemd wanneer deze als schenking werd ingeleverd.⁶²⁰ Verder passeren ook *hingelen* de revue: de 'angel' was een Engelse munt waar een engel op afgebeeld stond, het was in gebruik vanaf 1464 en met een gewicht van 5, 18 gram

⁶¹⁹ Segers, "Profiel van de deken," 43-5, 121-7.

⁶²⁰ De mite of mijt was een kleine koperen munt die, afhankelijk van de tijdsperiode, 1/2 tot 1/3 Van een denarie groot. MNW, lemma "mite," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=30245&lemma=mite&domein=0&con c=true>; Peter Spufford, *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 328.

was het gelijk aan 6s. 8d. sterling (d.i. een Engelse penning).⁶²¹ Ook een *ingelsche* wordt vernoemd, mogelijks is dit dezelfde als de *hingel*, mogelijks wordt een andere Engelse munt bedoeld.⁶²² Tussen 1496 en 1501 betaalde iedereen in *kerven*. De term komt oorspronkelijk van de insnijdingen op een kerfstok, die als alternatief voor een rekenboek gebruikt werd. Mogelijk gaat het hier om een eenheid die aangaf wat iemand schuldig was, of andersom welk krediet iemand nog tegoed had. Volgens het MNW kan het ook op verschillende munteenheden wijzen, waarvan de waarde niet duidelijk is – maar alleszins kleiner was dan een pond – al is me niet duidelijk hoe correct en betrouwbaar deze informatie voor het vijftiende-eeuwse Brugge is.⁶²³

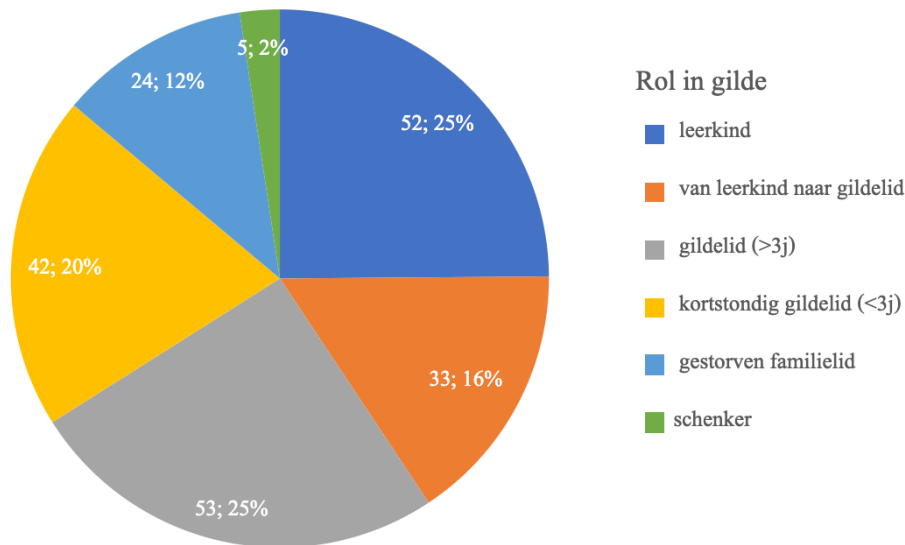
Figuur 30: Soorten uitgaven van de vrouwelijke gildeleden in de rekeningen, ca. 1454-1501.⁶²⁴

⁶²¹ Spufford, *Money and its use in medieval Europe*, 409; Bijvoorbeeld: *item, als Colaert Mansions wiif duutvoert ghedaen was, van offermiiten, iiii hinghelen.* (1476-1477), in Weale (4), 291.

⁶²² MNW, lemma "Ingel," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=08826>; MNW, lemma "Engelsc," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=08833>; Bijvoorbeeld: *vrau Mathiis, xi kerven, vii g. i ingelsche* (1495-1499), in Weale (4), 329.

⁶²³ Het MNW schreef als volgt: 'Gewoonlijk is de kerf gelijk aan een schotpond, doch soms ook is de kerf aan 1/12 pond of een ons gelijk.' Een schotpond is echter niet terug te vinden op het MNW en een 'ons' kan op zichzelf ook weer verschillende munteenheden zijn. MNW, lemma "Kerve," <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=21411&lemma=kerve&domein=0&conc=true>; zie voorbeeld van een vermelding van kerven in de rekeningen van de librariërs bij voetnoot 608.

⁶²⁴ Omdat sommige vrouwen in meerdere categorieën passen, is de som van de cijfers niet gelijk aan 216.

Figuur 31: Rol of functie van vrouwelijke leden aan de hand van de uitgaven, ca. 1454-1501.⁶²⁵

8.1 Inschrijvingsgeld

Een van de gelijkenissen tussen de librariërs-gilde en een broederschap is te vinden in het inschrijvingsgeld. In vele broedersschappen was inschrijvingsgeld niet verplicht, maar wanneer wel lag het meestal op het zeer democratische bedrag van 12 gr. Zo ook bij de librariërs-gilde.⁶²⁶ In de ordonnantie van de gilde van 1612 staat de verplichting voor nieuwe leden om naast het inschrijvingsgeld al meteen het jaargeld te betalen en 1 gr. aan de klerk te schenken. Bewijs dat deze regel in de vijftiende eeuw al in gebruik was, zagen Trio en Segers in de intrede van Colaerd Mansion die toen een bedrag van 19 gr. betaalde.⁶²⁷ Dit komt echter veel te weinig voor bij andere leden, of toch zeker bij de gildezusters, om te concluderen dat de verplichting toen al gold. Bij de meer elitaire schuttersgilden van Sint-Sebastiaan en Sint-Joris fluctueerde het intredegeld in Vlaanderen tussen de 31 gr. en 20 gr., met in additie een fles wijn. Volgens Crombie was dit eerder een groot bedrag, zeker vergeleken met het gemiddeld dagloon van een meester metselaar in veertiende-eeuws Brugge. Howell – die zich baseerde op John Munro – schatte dit loon op 11 gr.⁶²⁸ Volgens Sosson bedroeg het echter 10 gr. per dag

⁶²⁵ Omdat sommige vrouwen in meerdere categorieën passen, is de som van de cijfers niet gelijk aan 216.

⁶²⁶ Trio, *Volksreligie*, 147-8.

⁶²⁷ Trio, "Colard Mansion and the Bruges guild of book producers and merchants (1457/58-1484)," 43; Segers, "Het profiel van de deken," 60.

⁶²⁸ Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*, 59-60; Martha C. Howell, *commerce before capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2010), 306.

voor een meester metser en 5 gr. voor gezellen, hij berekende dat de lonen tussen eindveertiende eeuw en 1487 onveranderd zouden blijven.⁶²⁹ Stabel stelde dan weer dat een metser rond 1440 dagelijks 8 gr. zou hebben verdiend.⁶³⁰ Hoe dan ook, het inschrijvingsgeld voor de librariërs-gilde kwam, plusminus, op één werkdag neer en geldt dus als een lage som. Dit zou echter veranderen in de verdere ontwikkeling van de gilde: tegen de zeventiende eeuw liep het intredegeld voor de librariërs op tot 120 gr. voor mannen en 60 gr. voor vrouwen (en 480 gr. zonder poorterschap).⁶³¹

Het inschrijvingsgeld in de librariërs-gilde was niet het leergeld dat de leerkinderen aan de meesters betaalden. Dit leer- en onderhoudsgeld was doorgaans een aanzienlijke som die de meester werd gegeven om in onderdak, bed, voeding en kledij te voorzien gedurende de hele leerperiode die tot wel tien jaar kon duren. Afhankelijk van de beroepsgroepering, de lengte van de leerperiode en het contract tussen beide partijen (ouders of voogden en meester) varieerde het bedrag.⁶³² Helaas is van geen enkel leermeisje uit de librariërs-gilde in de tweede helft van de vijftiende het bedrag van haar leergeld overgeleverd. We kunnen ons wel een idee vormen van de bedragen aan de hand van contracten uit andere beroepscorporaties. Bijvoorbeeld een contract tussen een Gentse tapijtwever en zijn leerling in het midden van de vijftiende eeuw getuigt van een bedrag van 4 lb. (of 960 d. gr.) voor vijf jaar.⁶³³ In veel ambachten moesten kinderen van gildemeesters een veel kleinere som leergeld betalen dan leerkinderen wier ouders niet in het ambacht zaten. In de keuren van de Brugse ambachten, door Filips de Goede uitgevaardigd in januari 1445, staat dat meesterskinderen 26 gr. moesten betalen en nieuwkomers 2 lb. 26 gr., wat gelijk is aan 506 gr.⁶³⁴ Volgens Stabel zouden de meeste ambachtsgilden aan nieuwkomers een bedrag gevraagd hebben van 266 gr.⁶³⁵ Het inschrijvingsgeld in de librariërs-gilde zelf was voor ieder, meesterkind of niet, 12 gr. Van de zes (maar mogelijks negen) meesterdochters die lid waren van de gilde, betaalden er maar vier (mogelijks vijf)

⁶²⁹ Jean-Pierre Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges xive-xve siècles: les matériaux, les hommes* (Bruxelles: Crédit communal de Belgique, 1977), 226.

⁶³⁰ Stabel, "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders," 161.

⁶³¹ Segers, "Het profiel van de deken," 60

⁶³² Ter illustratie van dat onderhoud zie Danneel, "Weduwen en wezen te Gent in de tweede helft van de vijftiende eeuw," 133-5.

⁶³³ 960 gr. was het equivalent van zo'n 96 werkdagen. In Stabel, "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders," 159-60.

⁶³⁴ Sosson, *Les travaux publics*, 58-9, 136-7.

⁶³⁵ Stabel, "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders," 161.

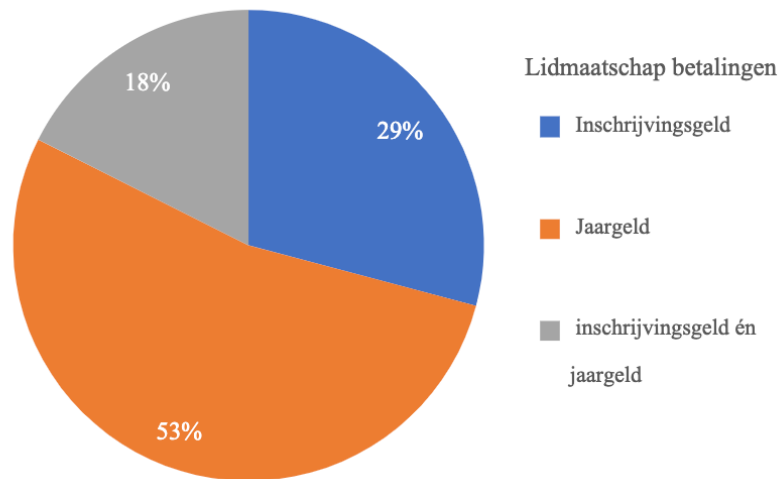
inschrijvingsgeld, allen deden dit zonder korting.⁶³⁶ Die nalatigheid is geen uitzondering op de algemene trend van intredebetalen van de vrouwen in de librariërs-gilde: zo'n 53% van de vrouwen die het lidmaatschap verkregen, betaalden geen inschrijvingsgeld (fig. 32). Van de 1278 vrouwen die jaargeld betaalden, waren er dus maar 33 (d.i. 18%) die ook inschrijvingsgeld hadden betaald (fig. 30 en 32). Volgens Segers zou dit een gevolg kunnen zijn van de toenemende armoede door de dalende welvaart, veroorzaakt door het conflict met Maximiliaan van Oostenrijk.⁶³⁷ Omdat het intredegeld niet veranderde – terwijl de economische crisis het punt bereikte waarop de prijs van een brood gelijk was aan het loon van een halve dag werk (en het inschrijvingsgeld ongeveer een dag werk kostte) – zou dit heel wat nieuwe leden belemmerd hebben om inschrijvingsgeld te betalen.⁶³⁸ Maar aangezien het verzaken aan de betaling vanaf het begin van de rekening tot het einde een constante lijkt te zijn geweest, lijkt de verslechterde economische situatie van Brugge geen sluitende verklaring. Ook Crombie registreerde voor de veertiende –en vijftiende eeuw dat 90% van de leden van de schuttersgilden geen inschrijvingsgeld hadden betaald. Ze ziet een gelijkaardige trend in andere steden: soms geen betaling, soms een (klein) deel van het bedrag. Ook zij vond hiervoor geen verdere verklaring in andere documenten van de gilde. Wel zag ze dat de schuttersgilden rijkelijk gesubsidieerd werden door de steden met gronden, wijn en geld en hierdoor het intredegeld mogelijks geen noodzaak was. Volgens Crombie zijn de schuttersgilden eerder een unicum in hun losse toegangsvoorwaarden aangezien ambachtsgilden gewoonlijk strikter zijn in hun controles en boekhouding.⁶³⁹

⁶³⁶ Dit waren Betkin Wulfs, Maykin van Gavere en Betkin Vrelant en Josinekin Becaert, al was zij niet in de leer bij haar vader maar bij Cristine Yweins. Indien Beelkin van Tyllly de dochter was van Reynout van Tyllly, betaalden vijf meesterdochters inschrijvingsgeld. Grietkin Wallins, Betkin van Tyllly (indien ook dochter van Reynout), Katheline van Gavere (indien dochter van één van d van Gaveres) en Katheline Bortoens betaalden geen inschrijvingsgeld. Jan van Ottergheems dochter en Heindric van der Eeckes dochter komen enkel in de rekeningen omwille van hun doodschuld. Zie informatiefiches.

⁶³⁷ Seger, "Het profiel van de deken," 61.

⁶³⁸ Stabel et al., "Production, markets and socio-economic structures II, c.1320-c.1500," 260.

⁶³⁹ Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*, 59-61.

Figuur 32: Procentuele verhouding jaargeld, inschrijvingsgeld, betaald door de vrouwelijke leden, ca. 1454-1501.

Figuur 32 toont de procentuele verhouding tussen de vrouwen die een betaling omtrent lidmaatschap deden, opgedeeld in 'enkel inschrijvingsgeld', 'inschrijvingsgeld én jaargeld', en 'enkel jaargeld'. Figuur 30 en 31 tonen dat zij in het totaal met 180 vrouwen waren. Daarvan verschijnen 52 vrouwen niet meer in de rekeningen nadat ze enkel inschrijvingsgeld betaalden. Als de inschrijving de start van een leerperiode zou betekenen, was er bij deze 52 vrouwen dus geen sprake van een verdere loopbaan. Dit betekent dat maar 33 vrouwen na hun leerperiode in de gilde bleven (fig. 31). Deze cijfers tonen aan dat, hoewel jonge meisjes toegang vonden tot de opleiding, een (langere) carrière volgend op de leerperiode niet stevast werd doorgezet. Het is moeilijk te zeggen of hier sprake is van een glazen plafond aangezien ook voor jongens de stap van leerkind naar meester niet vanzelfsprekend was. Peter Stabel legde gegevens van enkele ambachten in Oudenaarde, Gent en Brugge naast elkaar. In de tweede helft van de vijftiende eeuw was de toegang tot het meesterschap zeer beperkt, velen klommen niet hoger op dan de status van gezelschap. Bij enkele ambachten (onder andere die van de beeldenmakers) lag het gemiddelde van leerknappen die meester werden rond 17-20%.⁶⁴⁰ Dit verschijnsel deed zich echter hoofdzakelijk voor bij de 'lagere ambachten'. In een luxe-nijverheid als de boekproductie was de meesterstatus voor de (mannelijke) leden waarschijnlijk realistischer. Hierbij dient te worden opgemerkt dat enkele casussen twijfel doen ontstaan over de nauwkeurigheid waarmee de rekeningen werden bijgehouden en waarmee het lidgeld werd betaald. Zo betaalde Grietkin Mazieres inschrijvingsgeld als leerkind in 1476-1477, waarna ze pas tien jaar later, in 1484 weer éénmalig lidgeld betaalde. De mogelijkheid bestaat dat ze voor tien jaar elders woonde of werkte en dan terugkeerde. Maar aangezien ze hier geen unicum in is, doet dit de vraag rijzen of

⁶⁴⁰ Stabel, "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders," 164-72.

iemand met een hogere functie (zoals het hoofd van hun atelier) misschien het lidgeld betaalde. Een algemeen prosopografisch onderzoek naar de librariërs-gilde, waarbij ook alle mannelijke leden diepgaand worden onderzocht, kan meer licht doen schijnen op het aantal jongens dat na hun opleiding als volwaardig lid aanwezig bleef in de gilde en op de regelmaat van hun betalingen. Een vergelijkende analyse tussen de cijfers van leerknappen en leermeisjes zou interessant kunnen zijn om het al dan niet bestaan van een 'glazen plafond' en de omvang van dat plafond in de librariërs-gilde te ontwaren.

Hoewel het inschrijvingsgeld vaak het begin van een leerperiode inluidt, is dit geen uitzonderingsloze regel. Zo betaalde Tannekin Booms 12 gr. in het eerste jaar dat ze lid was in de librariërs-gilde, ze moet echter al een volleerd librariër geweest zijn want een jaar na haar inschrijven nam ze een leerkind aan.⁶⁴¹ Bovendien trad ze toe in 1457, het jaar wanneer het voor boekproducenten verplicht werd om lid te zijn van de librariërs-gilde.⁶⁴² Ook is het niet altijd juist om het einde van de leertijd te vereenzelvigen met de eerste keer dat een lid jaargeld betaalde na een voorafgaande inschrijving, omdat hier soms twee, soms tien jaar tussen zat. In de meeste gilden werd de (minimale) leertijd echter duidelijk bijgehouden, deze bedroeg in veel Brabantse en Vlaamse steden, zo ook in Brugge, vier jaar.⁶⁴³ Gedurende de leerperiode werden de leerkinderen een deel van het huishouden van de meester. Ze golden als goedkope werkkrachten omdat ze geen loon kregen, hard werk verrichtten en na hun leerperiode vaak (een tijd) in het atelier van de meester bleven meedraaien.⁶⁴⁴ Hoewel meisjes meestal een informele opleiding ondergingen in het familiebedrijf of ze 'al doende' leerden als inwonende dienstmeid, was hun aanwezigheid in de librariërs-gilde geen uitzondering aangezien ze met hun aantal van 85 meisjes, zo'n 40% van het aantal vrouwen in de gilde uitmaakten (fig. 31).⁶⁴⁵ Niet elke vrouw of meisje dat inschrijvingsgeld betaalde was echter met zekerheid een leerkind, sommigen waren nieuwe gildeleden die mogelijks niet in de leer gingen – al lijkt het merendeel dit wel

⁶⁴¹ Weale (4), 260.

⁶⁴² Weale (4), 251-2.

⁶⁴³ Verheyen, "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders," 45; Nathalie Zemon Davis beaamde dit voor de printers in Lyon, in Davis, "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon," 49-51; Natasja Peeters, "The painter's apprentice in fifteenth and sixteenth century Antwerp. An analysis of the archival sources," *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée modernes et contemporaine* 131-2 (2019): 223-4.

⁶⁴⁴ Stabel, "Organisation corporative et production d'œuvres d'art à Bruges à la fin du Moyen Âge et au début des Temps Modernes," 127-8.

⁶⁴⁵ Ogilvie, *European guilds*, 299-301; Davis, "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon," 50.

te zijn geweest. Ik telde 73 vrouwen als ‘waarschijnlijk ongehuwd’ (fig. 6), hun aantal ligt dus vermoedelijk tussen de 73 en 85.

8.1.1 Was

De uitgaven en inkomsten ter verlichting van de kapel in de Eekhoutabdij zijn een rode draad in de rekeningen. Tegen de late middeleeuwen won bijenwas aan populariteit door de trend van het geven van was als geschenk, en het gebruik van kaarsen bij de misdienst. Ze waren essentieel ter verlichting van gebouwen en kerken, maar ook bij heiligen- en zielenfeesten, of bij het begraven of herdenken van een overledene dienden de kaarsen in de religieuze symboliek als onderdeel van de rituelen.⁶⁴⁶ Vernimme besprak de uitgaven van de eredienst aan de hand van illustraties en wees daarbij ook op de centrale rol die de verlichting in de librariërsrekeningen speelden.⁶⁴⁷ Zo werden *twee kerssen ter zielmesse van joncvrauwe Karewoets, van twee ponden, xii g.* door de gilde zelf voorzien bij de begrafenis van Jane Kaervoets.⁶⁴⁸ De weduwe van Joos Scheede schonk twee latoenen (d.i. geelkoperen) kandelaren aan de gilde in 1477-1478 en *Jan Batzeleers wiif* schuurde ze op voor de mis in 1492.⁶⁴⁹ Maar het was vooral (bijen)was dat de gilde aankocht en ontving. Als inschrijvingsgeld konden ook twee ponden was, dat gelijk stond aan 12 gr., betaald worden. Initieel was dit de verplichte vorm waarin het inschrijvingsgeld betaald moest worden, aldus de ordonnantie van 1457:

*(...) haerlieder brood daer mede winnenende (...) zullen gheven van incommene der voorseide ghilde twee pond was (...) ende voort zo zal elc leerlync van de voorseide neeringhe ten beghinsele van zinen leerstalle gheven der voorseiden ghilde twee pond was (...).*⁶⁵⁰

Toch werd de intrede doorgaans bekostigd met munten. *Pieter Aradiis leermeiskin* was een van de enkelingen die *ii ponden was* bij haar intrede binnenbracht.⁶⁵¹ Betkin Dullaerts schonk de gilde in datzelfde rekeningjaar *een toortse van ii ponden was*, ze is de enige vrouw bij wie (het vermeld was dat) de was al was gegoten tot kaarsen.

⁶⁴⁶ Mark Whelan, “‘On behalf of the city’. Wax and urban diplomacy in the late medieval Baltic and North Sea,” *Urban History* 50 (2023): 24, 27, 30.

⁶⁴⁷ Vernimme, “Het librariërs-gilde te Brugge,” 93-99.

⁶⁴⁸ Weale (4), 309.

⁶⁴⁹ Weale (4), 296, 323.

⁶⁵⁰ Weale (4), 252.

⁶⁵¹ Weale (4), 265.

Dullaerts was al lid van 1457, maar betaalde toen maar 4 gr., het is dus mogelijk – maar niet zeker – dat deze was als achtergestelde intredebetaling gold.⁶⁵²

8.2 Jaargeld

Zoals hoger besproken betaalden mannen jaarlijks 6 gr. en vrouwen 3 gr. Zo'n verschil kwam bij meerdere gilden of ambachten voor, wat gepercipieerd wordt als een indicatie van de vermeende inferioriteit van de vrouwelijke tegenover de mannelijke leden.⁶⁵³ Ellen Kittel zag in de Gentse baljuwsrekeningen van 1473 voor het eerst dat vrouwen uitdrukkelijk maar half zo zwaar als mannen werden beboet, hoewel dat tot dan toe niet gebruikelijk was. Ze beschouwde dit als een voorbode van de onderdanige positie waarin vrouwen tegen de zestiende eeuw zouden belanden. Kittel meende dat de gehalveerde beboeting te wijten zou kunnen zijn aan vooroordelen van de baljuw over een lagere kapitaalkracht van de vrouwen.⁶⁵⁴ Of het gevraagde lidgeld van 3 gr. in plaats van 6 gr. in de librariërs-gilde een gevolg was van een lagere uitbetaling van hun arbeid of omwille van de minder lucratieve of minder gerespecteerde beroepen waartoe zij misschien beperkt werden, óf dat dit een element was van de minderwaardigheidspositie waarin vrouwen eind vijftiende eeuw terecht kwamen, is niet met zekerheid te zeggen. Hoewel het reglement doorgaans vereiste dat gezellen en meesters een opleiding hadden gevolgd, betaalden 95 vrouwen enkel jaargeld en geen inschrijvingsgeld.⁶⁵⁵ Kan er dan verondersteld worden dat deze vrouwen een contract hadden voor een project binnen een bepaalde termijn? Of werden tewerkgestelde vrouwen als een aparte en minderwaardige categorie beschouwd en gold voor hen de strikte reglementering daardoor niet? Weer kan een duidelijker beeld van de tendens van inschrijvingsgeld en jaargeld van de mannelijke leden hierover wellicht verheldering brengen.

De eerste jaren van de rekening, ongeveer tot 1461, zijn de betalingen niet zo duidelijk aangegeven. De rekeningen beginnen in deze periode namelijk meestal met

⁶⁵² Weale (4), 260, 265.

⁶⁵³ In de Amsterdamse gilde van de kleermakers moesten vrouwelijke naaisters minder inschrijvingsgeld betalen. Ariadne Schmidt nam dit aan als argument van de ondergeschikte positie van de naaisters. Schmidt, "Women and guilds," 174.

⁶⁵⁴ Ellen E. Kittell, "'Half as Much as a Man?' Gender ideology and practice in medieval Flanders," *Journal of Women's History* 23, nr. 1 (2011): 132-3, 144-6.

⁶⁵⁵ Bijvoorbeeld Gailliard over het ambacht van de beeldenmakers: 'Niemand vermogt te schilderen, of in het ambacht aenveerd te worden, indien hy zynen leertyd niet gedaen en zyne lasten van vrydom had betaeld.' In J. J. Gailliard, *De ambachten en neringen van Brugge, of beschryving hunner opkomst, bloei, werkaemheden, gebruiken en voorregten* (Brugge: Gailliard, 1854), 161.

de woorden *huutghegeven en ontfangen door gilde* zonder specifieke duiding van de aard van de betaling. Daarbij zijn ze vaak afwijkend en fluctueren van 1 tot 7 gr. Eénmaal, bij *Lanceloets wiif*, liep het zelfs op tot 13 gr. Omdat deze uitgaven niet gespecificeerd zijn, kunnen ze jaargeld, openstaande rekeningen, peldergeld of schenkingen zijn.

Van de gildezusters die lidmaatschap tot aan hun dood betalen, zijn er enkelen waarvan zeker is dat ze een ambacht binnen de boekproductie uitoefenden. De gilde ontving zo van Anthonine de Brune en Lievine Tant tot hun dood ongeveer dertig jaar lang jaargeld. Ook vrouwen van wie de werkzaamheden niet vermeld zijn verzekerden tot het einde hun lidmaatschap. Mogelijks werkten ze de laatste jaren van hun leven niet meer en behielden ze hun lidmaatschap louter uit vroomheid en voor het gemeenschapsgevoel. Door de neolokaliteit die heerste in EMP-regio's verdween de zorg voor ouderen, die bij uitgebreide gezinnen door de inwonende kinderen en kleinkinderen op zich werd genomen. Nadat de kinderen het nest verlieten of een leeftijd bereikten waarop ze geen constante zorg meer vroegen, werkten beide ouders gewoonlijk om geld te blijven verdienen, zodoende te kunnen sparen voor hun oude dag.⁶⁵⁶ Doordat ouders langer werkten en in hun gemeenschap een surrogaat van die steun en ouderzorg vonden, wordt het lidmaatschap tot aan hun dood wellicht hierdoor verklaard.

8.2.1 Uitzonderlijke bedragen

In het eerste jaar van de rekeningen, 1454, betaalden sommige mannen 'maandgeld' en anderen zeer afwijkende bedragen, een fenomeen waarover Vernimme en Segers zich al bogen.⁶⁵⁷ In dat jaar komen de eerste zes vrouwen in de rekeningen voor, waarvan vijf een bedrag betaalden van 2 tot 4 gr. en één, *jonfrauwe Oruwe*, 12 gr.⁶⁵⁸ Volgens Segers lag het lidgeld voor mannen in dit jaar nog op 4 gr. en voor vrouwen op 2 gr., maar dit klopt niet want Margriete Clemmers en de weduwe Wallaerts betaalden beide 4 gr. dat jaar.⁶⁵⁹ Deze variërende bedragen lijken jaargelden te zijn geweest die nog stammen uit de periode van vóór de officiële regelgeving uit 1457.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Luiten van Zanden, De Moor en Carmichael, *Capital women*, 159-70.

⁶⁵⁷ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 77-8; Segers, "Het profiel van de deken," 66-8.

⁶⁵⁸ Weale (4), 254-5.

⁶⁵⁹ Segers, "Het profiel van de deken," 66.

⁶⁶⁰ Weale (4), 251-2.

Nu en dan staat bij een lid vermeld dat deze *achterstelle* of *verachteringhe* betaalde.⁶⁶¹ *Verachteringhen* waren uitgestelde betalingen en werden soms vermeld onder een aparte rubriek. In 1479-1480 werd dit zeer expliciet opgedeeld in (...) *van ghildebroeders die niet verachttert en bliven*, waarna de rubriek volgde: (...) *van ghilde broeder ende ghilde suster die nog resten bliven taechter*.⁶⁶² Soms wordt het gewoon vermeld in de jaargeldrubriek na de naam, bv: *de weduwe Questiers, van verachteriinghe, vi g.*⁶⁶³

Soms komt de som werkelijk overeen met het aantal voorgaande jaren waarin geen notie is gemaakt van een betaling, en betaalde het lid effectief meerdere jaren in één schijf. Zo ontving de gilde van Betkin vanden Watre in 1472-1473 6 g. terwijl ze 18 gr. schuldig was. Aangezien ze 18 gr. moest betalen, zal ze waarschijnlijk al drie jaar daarvoor tot de gilde zijn toegetreden. Pas drie jaar later (in 1475-1476) komt ze weer voor in de rekening en betaalde ze driemaal: een keer *van ii jaren, vi g.*, wat later dat jaar nog eens 3 gr., en onder de rubriek *nieucommende broeders ende leerkinderen* loste ze eindelijk haar inschrijvingsgeld in: *Betkin vanden Watre, xii g.*⁶⁶⁴ Ze had hiermee exact haar schuld vereffend. Soms is het echter niet helemaal te traceren waarvoor deze latere betalingen zijn. Wanneer de weduwe van Willem Vrelant in 1482 voor het eerst na de dood van haar man voorkomt in de rekening, betaalde ze 2 s. 9 gr.⁶⁶⁵ Er wordt niet verduidelijkt waarom ze dit bedrag schuldig was, mogelijks waren dit nog openstaande rekeningen van haar overleden echtgenoot. Dit is zeker mogelijk aangezien het een verschijnsel was dat vaker voorkwam, een duidelijk voorbeeld is de introductie van de weduwe van Jacob van Gavere in het rekeningjaar 1465-67:

*Dit es dat ic ontfangen hebbe tsichtent den daghe voorseit van pelder ghelde ende van dat ic ontfiinc van de weduwe van Gavere als dat van Jacob van Gavere (...). Item, eerst in ontfanen vande weduwe van Gavere, over tghelt dat hii ontfanen hadde van der ghilde ende jaerghelde ende vane ghelde ende pelder ghelde ende over ziin selfs pelder ghelde, de somme van alle dese verachteriinghe, so hebbic onfaen, xviii s. x d. g.*⁶⁶⁶

⁶⁶¹ Segers, "Het profiel van de deken," 54; Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 78.

⁶⁶² Weale (4), 299-300.

⁶⁶³ Weale (4), 274.

⁶⁶⁴ (...) *in minderinghe van haer incomste ende jaergheld die dracht xviii g., ontfanen vi g.* Weale (4), 284, 287-8.

⁶⁶⁵ Weale (4), 306.

⁶⁶⁶ Weale (4), 271.

Zij betaalde *ziin selfs* (zijn eigen) *pelder ghelde*: het peldergeld is hier gebruikt als pars pro toto voor doodschuld (hierover meer in het hoofdstuk over de begrafenis), waarmee zijn begrafenis en vertrek uit de gilde werden bekostigd. Jacob van Gavere was deken geweest in 1458, bijna tien jaar later moest zijn weduwe het geld dat hij indertijd van de gildeleden had geïnd in de vorm van jaargelden en vaandel- en peldergelden nog in de gildekas deponeren. De som die Jacob schuldig was, telde 18 s. en 10 d. gr. of 226 gr., wat geen klein bedrag was aangezien een dagloon rond de 10 gr. bedroeg. Waarom het niet meteen in 1458 naar de gilde is gegaan is onduidelijk. Omdat de weduwe de som meteen na diens dood stortte, alsof met zijn dood een contract of afspraak afgelopen was, kunnen we eerder vermoeden dat Jacob de som in bewaring mocht houden en het geen corrupte affaire was. De weduwe van Gavere betaalde datzelfde jaar onder de rubriek (...) *ontfaen van jaerghelde en verachteringhe van jaergelde* nog tweemaal 6 gr.; dit lijken nog achtergestelde jaargelden van Jacob, aangezien hij sinds 1462 geen lidgeld meer had betaald.⁶⁶⁷ De jaren daaropvolgend ontving de gilde geen lidgeld meer van de weduwe van Gavere, tot haar eigen doodschuld in 1489.

In het rekeningjaar 1477-1478 doet er zich ogenschijnlijk voor twee gildezusters een tegemoetkoming voor: *Maykin Sleeus te Willem van Scoenhove, ontfaen binden huuse te Vlaminckdamme, ende sal gheven twee groote sjaers; ontfaen, ii g.*⁶⁶⁸ Maykin moest de gilde als jaargeld maar 2 gr. in plaats van 3 gr. per jaar betalen, zij had voor dat jaar het bedrag al gestort. Liisbette van der Vondele, daarentegen, (...) *heift belofte ghedaen van twee groten sjaers ende niet ontfaen van incommene.*⁶⁶⁹ Liisbette zou haar schuld nooit inlossen, althans niet volgens de rekeningen.

Andere vrouwen betaalden afwijkende bedragen, die – behalve *achterstelle* of *mindinghe* – nooit verklaard worden. Opvallend bij deze afwijkende bedragen is dat het vaak om dezelfde persoon gaat die hetzelfde bedrag betaalde. Zo schonk de vrouw van Londerseele éénmaal voor drie jaren 6 gr. en het volgende jaar weer 2 gr. Van Grietkin Wallins ontving de gilde tienmaal jaargeld, waarvan één keer 3 gr., één keer 4 gr., en de overige acht keer 2 gr. De lijst is hiermee nog niet af. Naar de reden hierachter is het raden. Omdat dit gebruik nogal lukraak lijkt, berekende ik niet hoeveel vrouwen hoe vaak een afwijkend bedrag betaalden. Indien dit voor een onderzoek interessant zou zijn, zijn ze terug te vinden in de informatiefiches in de bijlagen, waar alle uitgaven van elke vrouw staan opgelijst.

⁶⁶⁷ Segers, "Het profiel van de deken," 138.

⁶⁶⁸ Weale (4), 294.

⁶⁶⁹ Weale (4), 294.

8.2.2 Processen

In de rekeningen werden de boetes van enkele rechtszaken geregistreerd, de achterliggende reden voor het proces wordt ons echter steeds onthouden. In 1457 staat een uitgebreide opsomming van namen onder de rubriek *item, om voer de wet te ontbiedene*, waaronder *Lanceloets, i g.*⁶⁷⁰ Vrouwe Lanceloets is de enige Lansloet die voorkomt in de rekeningen. Hoewel ze van 1457 tot 1493 lid was, wordt over haar bijzonder weinig losgelaten, haar naamgeving varieert enkel veelvuldig in de schrijfwijze van de naam Lan(t)/(s)/(c)(h)elo(o/u)t(s) zelf. Omdat op andere plaatsen in de rekening wel telkens ‘vrouwe’ bij haar naam staat, is het een onzekere kwestie of het hier om de vrouwe Lanceloets gaat, haar echtgenoot of iemand anders. Omdat hier toch ook weer de genitief -s achter de naam staat (de andere mannennamen in de opsomming zijn zonder deze -s genoteerd) en zij de enige Lanceloet(s) is in de rekeningen, neem ik aan dat het de vrouwe is. Wat ze ook mispeuterd mag hebben, een zware misstap zal het niet geweest zijn want ze moest de gilde maar 1 gr. betalen.

8.2.3 Hiaten in jaren van lidmaatschap

Zoals in figuur 32 te zien is, betaalde meer dan de helft van de vrouwen waarvan de gilde lidgeld inde, enkel jaargeld en geen inschrijvingsgeld. Waren ze misschien al eerder lid geweest en kwamen ze terug van weggeweest? Maar ook van deze groep (van 95) vrouwen die enkel jaargeld betaalden, verschenen 42 minder dan drie jaar in de rekeningen en 53 meer dan 3 jaar (fig. 30 en 31). En, op dezelfde figuur te zien, van de 180 vrouwen die een betaling omtrent lidmaatschap (d.i. inschrijvingsgeld en/of jaargeld) deden, waren er 52 die enkel inschrijvingsgeld betaalden en daarna verdwenen. Waar gingen deze vrouwen naartoe? Al eerder stelde ik de vraag of dit misschien een glazen plafond indiceert voor jonge vrouwelijke librariërs, maar ook andere mogelijkheden kunnen overwogen worden. Misschien lag een nalatigheid waarmee de rekeningen werden bijgehouden aan de basis van bovenstaand fenomeen, maar omwille van verscheidene andere stipt bijgehouden zaken, lijkt dit niet waarschijnlijk. Daarbij is het niet altijd duidelijk in hoeverre het lidmaatschap af te leiden valt van het lidgeld. Bijvoorbeeld: Beelkin vanden Wiingaerde betaalde in 1475-1476 inschrijvingsgeld en pas in het rekeningjaar 1494 zien we haar terug: *Ontfaen van liken ende van nieuwe ghildebroeders: de dootschult van Beelkin vanden Wiingaerde, boven alle costen, ii s. vi d. g.*⁶⁷¹ Tussen haar inschrijving en haar doodschuld betaalde ze geen

⁶⁷⁰ Weale (4), 261.

⁶⁷¹ Weale (4), 288, 325.

enkele keer lidgeld. Beelkin van de Wiingaerde is misschien wel juist een uitzonderlijk geval, aangezien ze hoogstwaarschijnlijk een begijn was. Misschien dat voor deze (semi-)religieuzen een andere regeling werd getroffen inzake hun lidmaatschap. De andere begijnen in de gilde betaalden echter zonder (extreme) hiaten hun lidgeld. Misschien was Beelkins aanwezigheid in de gilde puur devotieel? Voldoende andere voorbeelden zoals Beelkin – denk aan Grietkin Mazieres die ik in het hoofdstuk over inschrijvingsgeld aanhaalde – doen de vraag rijzen waar deze vrouwen naartoe gingen of vandaan kwamen.

Een zwangerschap en opvoeding kunnen mogelijks geëist hebben dat een vrouw (tijdelijk) uitviel. Vrouwen uit succesvolle ambachts- en handelsfamilies waren echter vaak omringd door een huishouden (familie, dienstpersoneel en leerkinderen) waardoor ze (deels) ontlast werden van de kinderopvang. Martha Howell observeerde dat vrouwen die marktproductie met een huishouden konden combineren doorgaans welgesteld waren; de voorzieningen in etenswaren en kledij die de vrouw des huizes normaal gezien verwerkte, konden zij aankopen. Dankzij hun welstand en de hulp van andere huishoudleden zouden zij niet al te lang afwezig zijn van de werkvloer wegens het prille moederschap. Vrouwen die niet de middelen en tijd hadden zoals de meer kapitaalkrachtigen onder hen, waren hierdoor natuurlijk wel langer werk onbekwaam.⁶⁷² Omdat een groot aantal de librariërs, werkzaam in een luxe-ambacht, niet tot de armoezaaiers behoorden, zijn zwangerschap en kinderopvang dus geen afdoende verklaringen voor de vele kortstondige lidmaatschappen en ‘verdwijningen’ in de rekeningen.

Een plotse dood zou een verklaring kunnen zijn. De mortaliteit laag hoog door de hoge incidentie van nog onbehandelbare ziekten, onhygiënische levensomstandigheden etc. Maar bij het vertrek uit de gilde of overlijden verwachtte de gilde de doodschuld. De statuten van 1612 geboden de librariërs hiertoe, maar mogelijks werd de doodschuld in de vijftiende-eeuwse librariërs-gilde niet altijd strikt betaald, omdat die verplichting niet werd nageleefd of omdat ze gewoonweg nog niet bestond. Niet alle gilden en ambachten eisten een doodschuld. Zelfs enkele dekenen van de librariërs-gilde betaalden deze niet.⁶⁷³ Daarnaast zijn er ook heel wat vrouwen wier echtgenoot librariër was en die enkel in de rekeningen staan genoteerd bij hun overlijden (dit wordt in het volgende hoofdstukje besproken). De vrouw van Jan de Buser, die meermaals deken enzorger van de librariërs-gilde was binnen een 40-jarig lidmaatschap, staat in het rekeningjaar 1467-1468 vermeld onder de jaargeldrubriek,

⁶⁷² Howell, *Women, production, and patriarchy in late medieval cities*, 155.

⁶⁷³ Segers, “Het profiel van de deken,” 70-1.

maar gaf een bedrag van maar 1,5 gr.⁶⁷⁴ Pas twintig jaar later, in 1488, verschijnt ze weer in de rekeningen wegens haar overlijden.⁶⁷⁵ Het is niet ondenkbaar dat zij al die jaren voor en tussen beide betalingen actief heeft geparticipeerd op de arbeidsmarkt in het atelier van haar echtgenoot, toch betaalde ze geen lidmaatschap. Er zijn 24 vrouwen die éénmalig in de rekeningen staan genoteerd omwille van hun overlijden. Alle 24 waren ze familie – meestal de echtgenote – van een librariër waarvan het gros bestuursfuncties bekleedde. Hoewel enkele bestuursleden meer kapitaal hadden, waren ze waarschijnlijk niet zo welgesteld dat hun vrouw niet zou moeten werken. Dit verschijnsel is verwonderlijk aangezien het verplicht was voor eenieder die in het boekenambacht zat te Brugge om lid te zijn van de librariërs-gilde.⁶⁷⁶ Mogelijks was er dan toch een verschil tussen de economische bezigheden van deze 24 vrouwen en de andere vrouwen die wel lidgeld betaalden. Misschien deden zij het administratieve werk van de zaak – wat een aspect was van elk beroep en niet gebonden was aan een ambacht of gilde – en moest zij om die reden niet verplicht lid zijn van de gilde. Het gegeven blijft een mysterie.

Peter Stabel zocht ook naar verklaringen voor de vele leerknappen in verscheidene Vlaamse steden die geen meester werden. Naast het hoge sterftcijfer en de moeilijke toegang tot het meesterschap, kaartte hij aan dat velen ook van beroep veranderden na de opleiding of het contract met hun meester verbraken tijdens de leerperiode. Hij wees op de mobiliteit van ambachts- en handelslieden; zowel in vorm van langdurige migraties zoals personen die elders hun geluk gingen zoeken, als tijdelijke zakenreizen.⁶⁷⁷ Die mobiliteit verklaart wellicht mede de hiaten en het plotse aanvangen of beëindigen van lidmaatschap in de rekeningen van de librariërs. De geografische mobiliteit van deze lieden was zelfs een inherent en fundamenteel aspect van de middeleeuwse- en vroegmoderne ambachten en gilden.⁶⁷⁸ Als wereldstad kende Brugge een voortdurend komen en gaan van verschillende personen. Ambachtslui gespecialiseerd in de luxe-nijverheden, kwamen hoofdzakelijk van 50 tot meer dan 100 kilometer ver naar Brugge, Bonduel vond zelfs enkelen die van wel meer

⁶⁷⁴ Weale (4), 277.

⁶⁷⁵ Weale (4), 317.

⁶⁷⁶ Weale (4), 251-2.

⁶⁷⁷ Stabel, "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders," 169; Bonduel, "De gekochte poorters van Brugge, 21-2; Reinholdn Reith, "Circulation of skilled labour in late medieval and early modern Central Europe," in *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800*, eds. Stephan R. Epstein en Maarten Roy Prak, 114-42 (Cambridge: Cambridge university press, 2008), 125.

⁶⁷⁸ Reith, "Circulation of skilled labour in late medieval and early modern Central Europe," 115.

dan 200 tot 500 kilometer kwamen.⁶⁷⁹ Lisa Demets onderzocht Brugge als multilinguale smeltkroes en concludeerde dat ook de librariërs-gilde heel wat internationale leden herbergde. In het atelier van Jan de Clerc zaten Bruggelingen (zoals Barbele Tant), maar ook Picardisch-Frans sprekenden. Ook Duitse, Engelse en Catalaanse kopiïsten zouden afreizen naar Brugge om zich daar te werk te stellen.⁶⁸⁰ Howell zag dat sommige vrouwelijke handelaren uit Keulen reisden naar regionale markten om hun goederen te verkopen.⁶⁸¹ Ook de Hemptinne concludeerde voor haar studie over juridische documenten en oorkonden dat het een normale zaak was in de middeleeuwse Lage Landen dat vrouwen rondreisden. Ze vond bewijs van rondreizende nonnen en begijnen, maar ook van burgervrouwen en adellijke vrouwen, op grond van uiteenlopende redenen: voor het ter plaatse afsmecken van privileges, omwille van politieke beroeringen, pelgrimages of om economische redenen.⁶⁸² En hoewel vrouwen minder makkelijk aan het poorterschap kwamen dan mannen, kwamen er evengoed veel vrouwen van buiten Brugge geïmmigreerd *omme poortersneeringhe te doene en omme bevryt te zine int ambocht van (...)*.⁶⁸³ In andere contreien was het, buiten pelgrimages, toch niet vanzelfsprekend om niet-adellijke en niet-religieuze vrouwen op de weg tegen te komen, maar het blijkt toch eerder een specifieke eigenschap van de Lage Landen en enkele regio's te zijn geweest.⁶⁸⁴ Het zogenaamde *Wandervogel*-ideaal dat de rondreizende gezelschap kenmerkte en hij hoog in het vaandel droeg, werd vrouwen in de Duitse ruimte ontzegd en verboden. Merry Wiesner Hanks zag dat rondreizende vrouwen in die regio's daarvoor konden worden

⁶⁷⁹ Bonduel, "De opkomst van de luxe- en confectienijverheid in Brugge," 83; Bonduel, "de gekochte poorters van Brugge," 104-5.

⁶⁸⁰ Wijsman, *Luxury bound*, 142.

⁶⁸¹ Howell, *Women, production, and patriarchy in late medieval cities*, 154.

⁶⁸² Thérèse de Hemptinne, "Women's mobility in the late medieval Low Countries. The evidence of diplomatic documents (12th-13th century)," uitgegeven door Stefano Pittaluga, *Itineraria (tavarnuzze)* 8-9 (2010): 231-7.

⁶⁸³ Bervoets, Bonduel, en Dumolyn, "Een jaar en een dag?" 322.

⁶⁸⁴ Bijvoorbeeld, Agnes de Bossones een rijke en succesvolle bussinessvrouw uit het veertiende-eeuwse Montpellier die voor de vele handelsreizen vertegenwoordigers inzette en zelf nooit een van deze reizen ondernam. In Kathryn L. Reyerson, *Women's networks in medieval France. Gender and community in Montpellier, 1300-1350* (Palgrave Macmillan, 2016), 26; Leigh Ann Craig, *Wandering women and holy matrons. Women as pilgrims in the later Middle Ages* (Brill: Leiden; Boston, 2009), 2-3.

Het mirakelverhaal van Marieke van Nijmegen die, na een pact met de duivel gesloten te hebben, naar s-Hertogenbosch en Antwerpen trok om daar zeven jaar in zonde te leven, en daarna als boetedoening naar Keulen en Rome reisde, illustreert dat vrouwen wel degelijk reisden maar ook een opinie over dit fenomeen. Dirk Coigneau, *Mariken van Nieumeghen* (Hilversum: Verloren; DBNL, 1996), 16-18.

opgesloten of verbannen en concludeerde met een citaat uit 1577: 'One thinks highly of journeymen who have wandered, but absolutely nothing of maids who have done so.'⁶⁸⁵

8.3 Schenkingen

Hier en daar komen in de rekeningen rubrieken als *de ghone die ghegheven hebben ten costen waert vanden crucen en vanden peldre, ontfanen van der belofte die beloofst hadden ter ghestichte van der vane, (...) angaende onsen outaer (...) biiden ghuenen die belofte ghedaen hadde, of simpelweg van belofte of van gracen (ende offermiten) (ende godspenninghen)*.⁶⁸⁶ Schenkingen en beloften van schenkingen focusten steeds op zaken rond de inrichting van de kapel in de Eekhoutabdij, of op de financiering van rituele attributen. Volgens Vernimme, die de schenkingen algemener bestudeerde – terwijl ik enkel diegene door vrouwen gedaan onder de loep nam –, werden *offermiten* tijdens de mis geïnd en de *gracen* daarbuiten, vaak in de kroegen waar de librariërs samenkwamen.⁶⁸⁷ Maar wanneer vrouwen überhaupt toegelaten werden tot gilden, mochten ze doorgaans niet participeren in vergaderingen, stemmingen en samenkomsten van alle aard.⁶⁸⁸ Ogilvie sprak zelfs over uitsluiting bij de gildemaaltijd en uit de algemene sociabiliteit.⁶⁸⁹ Het lijkt me dus verwonderlijk als de gracen strikt in kroegen zouden gegeven worden, zoals Vernimme meende, aangezien de vrouwen daar mogelijks niet bij mochten zijn én zij de gilde wel gracen boden. Ik ben geneigd de term eerder te begrijpen als een synoniem voor schenking. Deze gracen werden gedoneerd in monetaire vorm, vaak in de kleinere munten *offermiten* en *godspenninghen*, maar ook in materiele vorm zoals kandelaars of kaarsen. Deze schenkingen waren ter opluistering van de kapel: een altaarstuk, besteld door Vrelant bij Hans Memling, kruisen en pelder (of doodsof statiekleden).⁶⁹⁰ Twee vrouwen, de weduwe van Jan piise en de vrouw van Jan Mauwe, gaven de gilde elks een *(h)outaer cleet met tapycheryen*, laatste gaf daarbij ook *enen*

⁶⁸⁵ Wiesner, "Wandervogels women," 777.

⁶⁸⁶ Weale (4), 265, 271, 288, 290, 303, 313. Alle schenkingen, gedaan door vrouwen, staan in de tabel van bijlage 10.

⁶⁸⁷ Ze geeft een drietal voorbeelden waarbij inderdaad expliciet vermeld werd dat die welbepaalde gracie werd verkregen in een kroeg. Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 84; Segers, "Het profiel van de deken," 62-3, 73.

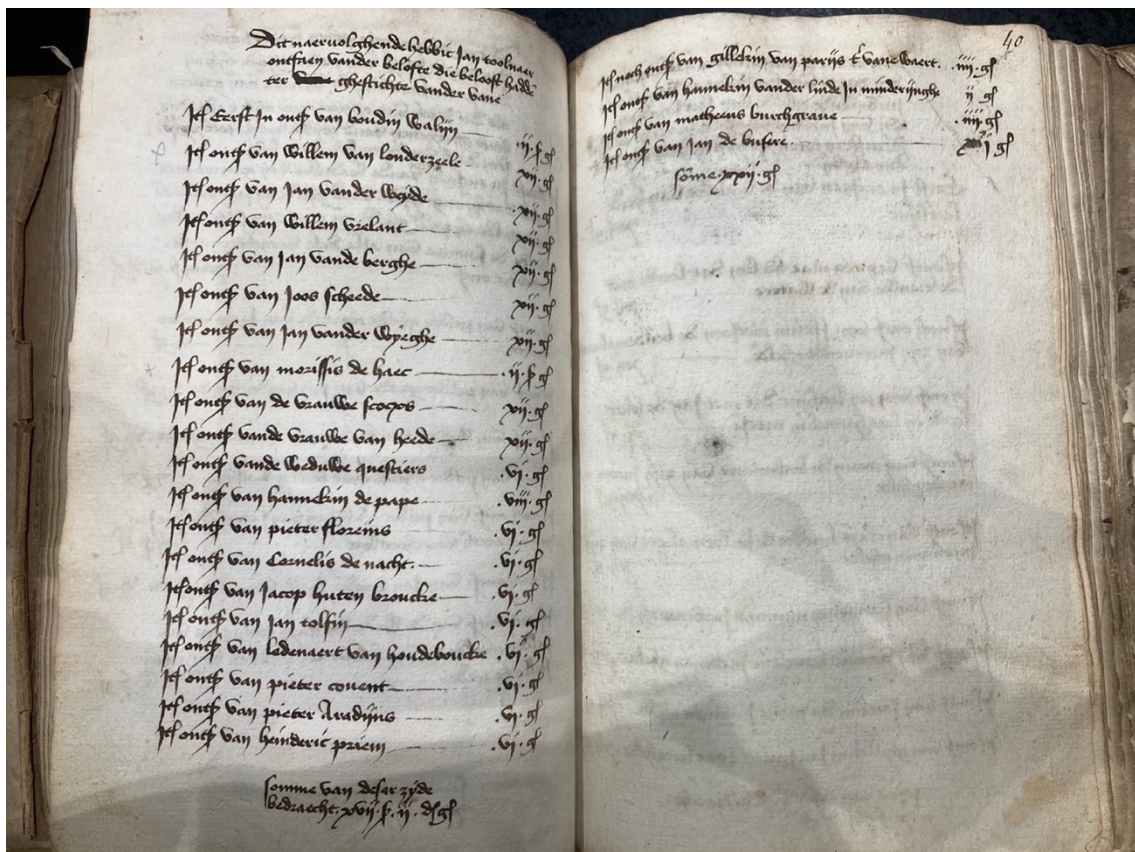
⁶⁸⁸ Trio, "Colard Mansion and the Bruges guild of book producers and merchants (1457/58-1484)," 44-5; Ogilvie, *European guilds*, 248.

⁶⁸⁹ Ogilvie, *European guilds*, 261, 285.

⁶⁹⁰ Weale (4), 299.

dwaelken omme ooc te beessene te outare (een dweil om het altaar te bezemen).⁶⁹¹ Ook bij de begrafenis van leden werden vaak offermiten aan de gilde geschonken ter ere van de overledene, bijvoorbeeld: *item, ontfaen up Sinte Loys dach, van offermiiten als men Jan vanden Berghens wiif zielmesse dede, iiii g. ende iiii miten*.⁶⁹² Bij begrafenissen ontving de gilde soms ook donaties *ter recreacien*, maar hierover in het volgende hoofdstuk meer.

Dat vrouwen in de librariërs-gilde hoofdzakelijk religieuze doeleinden voor ogen hadden, spreken de schenkers mede tegen (fig. 31): het gezelschap dat enkel in de rekeningen werd genoteerd omdat ze een schenking deed zonder lid te zijn van de gilde bestond maar uit vijf vrouwen. Hoewel ze geen lidgeld betaalden waren ze alle vijf familie van leden en geen willekeurige donatrices. Er zijn dertien vrouwen die tijdens hun lidmaatschap zaken schonken, waarvan er zeker tien een beroep binnen de boekproductie beoefenden.⁶⁹³ Alle dertien waren minstens drie jaar lid, de meesten zelfs veel meer, zij maakten dus volwaardig en actief deel uit van de gilde.

Figuur 33: Een voorbeeld van een pagina gewijd aan de zij 'die belooft hadden ter ghestichte van der vane'. SAB, 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, ca. 1465-1467.

⁶⁹¹ Weale (4), 295-6.

⁶⁹² Weale (4), 291.

⁶⁹³ Zie figuur 30.

8.4 De begrafenis

8.4.1 De doodschuld

Een belangrijk element van gilden en broederschappen was de memoriecultus en het collectief verzekeren van het zielenheil.⁶⁹⁴ Naast schenkingen speelde het overlijdensritueel hier een grote rol. Een aanzienlijk deel van de rekeningen van de librariërs betreft reeksen van missen: soms opgelijst per maand, soms tussen andere uitgaven door, soms als zielen- of herdenkingsmis bij sterfgevallen. Zowel bij het overlijden van een gildelid als zijn of haar definitief vertrek uit de gilde, moest de familie (of in het geval van vertrek, de persoon zelf) de doodschuld betalen. De doodschuld stond garant voor de betaling van het vaandel, het pelder, de was voor verlichting of de kaars die gewoonlijk bij de lijkbaar stond, de betaling van de zielmis, van de dragers en de klerk. De netto-inkomsten van de doodschuld na het aftrekken van de begrafenskosten werden meestal genoteerd in de rekeningen (*boven alle kosten of blijft ter ghilde net*).⁶⁹⁵

Soms werd de doodschuld betaald, maar bleef de persoon in kwestie nog (enkele) jaren lid in de gilde.⁶⁹⁶ Dit kan verschillende zaken betekenen: mogelijks voelde het lid zijn of haar einde naderen, maar leefde uiteindelijk nog langer dan verwacht. Het bedrag kon ook voor een overleden familielid zijn geweest, zonder dat dit als dusdanig werd genoteerd. In sommige gevallen kon dit verschijnsel twijfelachtige situaties veroorzaken, in het bijzonder bij gehuwde vrouwen die zelden bij hun voornaam werden genoemd. Een voorbeeld is de vrouw van Adriaen Mathiis voor wie in 1478-1479 een doodschuld van 50 gr. werd betaald.⁶⁹⁷ In 1491, het jaar van Adriaens overlijden, betaalde *de weduwe Mathiis* plots jaargeld en bleef dit nog vijf tot negen jaar doen (de jaren 1495 tot 1499 zijn samengenomen in de rekeningen).⁶⁹⁸ Aangezien er twaalf jaar zit tussen beide betalingen lijkt het hier om een andere persoon te gaan. Hieruit is af te leiden dat Adriaen Mathiis' vrouw stierf in 1478-1479, waarna hij hertrouwde. Zijn tweede vrouw leidde het atelier na zijn eigen dood.

⁶⁹⁴ Crombie, *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders*, 100; Christopher F. Black, *Italian confraternities in the sixteenth century* (Cambridge: Cambridge university press, 1989).

⁶⁹⁵ Bijvoorbeeld Weale (4), 324, 307.

⁶⁹⁶ Segers zag dit verschijnsel ook bij enkele dekenen, volgens haar kon dit betekenen dat een lid zijn of haar einde had voelen naderen, maar dit toch had overleefd; of dat het bedrag, zonder verduidelijking, voor een familielid was geweest. Segers, "Het profiel van de deken," 68-9.

⁶⁹⁷ Weale (4), 298, 321.

⁶⁹⁸ Weale (4), 321.

Hoewel het mogelijk zou zijn dat vrouwe Mathiis tijdens haar leven haar doodschuld in orde zou willen brengen, lijkt dit onwaarschijnlijk doordat ze geen (officieel) lid was van de gilde. Tussen 27 december 1462 en 18 januari 1465 betaalden een handvol leden peldergeld, waarvan elf vrouwen. Het bedrag dat hier werd betaald is – anders dan bij andere peldergelden – bij alle mannen 6 gr., en bij alle vrouwen 3 gr., hetzelfde bedrag als de vaste som voor jaargeld. Voor sommigen is dit de enige betaling die ze dat jaar verrichtten, anderen betaalden ook jaargeld. Maar allen zijn het vrouwen die dat jaar niet stierven. Het is niet helemaal duidelijk in hoeverre dit een peldergeld voorschot was of het misschien jaargeld of schenkingen waren die verwarrend zijn neergeschreven.⁶⁹⁹ In de statistieken rekende ik ze bij het jaargeld, omwille van het bedrag en omdat het voor velen de enige betaling van dat jaar was.

Het bedrag van de doodschuld, in andere bronnen ook doodgeld genoemd, stond niet vast, maar het was wel, zoals bij het merendeel van de broederschappen, een verplichte bijdrage.⁷⁰⁰ Volgens Schouteet werd het bedrag bij aanvang van het lidmaatschap afgesproken, maar hiervan is in de rekeningen geen bewijs terug te vinden.⁷⁰¹ In de meeste Gentse broederschappen in de vijftiende eeuw lag het bedrag van de doodschuld tussen de 20 s. par. en 60 s. par (omgerekend zijn dit 19 Vlaamse gr. en 60 Vlaamse gr.). De 51 doodschulden van de vrouwelijke librariërs – waarbij er van drie doodschulden geen bedrag is meegegeven – reiken van een minimum van 12 gr. tot een maximum van 60 gr. en hebben een gemiddelde van 33 gr. Van het bedrag afleiden wat de welstand was van de overledene is echter niet altijd mogelijk: Betkin Tolnare's doodschuld was bijvoorbeeld maar 13 gr. Haar naam wordt bij haar doodschuldbetaling vermeld als *Betkin Tolnare, myn suster, xiii g.*: ze is de zuster van Lievin Tolnare die deken was in 1493, het jaar dat ze stierf.⁷⁰² De Tolnares, ook gekend als Oudesloot, waren een voornaam *boucscribers* geslacht, waarvan er in de onderzochte 50 jaar, tien leden in de rekeningen worden genoemd. Vier van hen waren vrouwen, drie anderen – Jan, Lievin en Dieric Tolnare – vervulden de functie vanzorger en diezelfde Jan en Lievin én Jan II werden deken. Daarbij verkregen zowel Lievin als Dieric zeer kort na hun toetreden een bestuursfunctie, wat doet vermoeden dat er sprake was van een zeker nepotisme.⁷⁰³ Segers concludeerde zelfs dat zij, samen

⁶⁹⁹ SAB, 384. rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, f° 30-31v; Weale (4), 268-9.

⁷⁰⁰ Trio, *Volksreligie*, 148-52; Segers, "Het profiel van de deken," 68.

⁷⁰¹ Schouteet, "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge," 27.

⁷⁰² Weale (4), 324.

⁷⁰³ Segers, "Het profiel van de deken," 93.

met de van Gaveres, de rijkste familie van de gilde waren.⁷⁰⁴ Waarom de gilde dus maar 13 gr. ontving als doodschuld van Betkin Tolnare is onduidelijk. Opmerkelijk is dat ook Neilkin Tolnares' doodschuld, nadat ze stierf in 1483 – ook een jaar dat Lievin deken was – maar 13,5 gr. telde: *van pelderghelt van myn nichte, Neilkin van Oudesloet, xiii 1/2 g.*⁷⁰⁵ De doodschulden van de twee andere vrouwelijke Tolnares, de weduwe van Clays en de weduwe Jan Tolnare, telden dan weer voor beiden 36 gr. De twee laatsten hadden het atelier van hun echtgenoot na diens dood verdergezet, de twee eerste komen enkel in de rekeningen wegens hun overlijden. Men zou kunnen stellen dat de Tolnares afhankelijk van de inzet in het familiebedrijf of connectie met de gilde een wisselend bedrag doneerde. Dit zou dan echter een familiale regeling zijn en kan zeker niet als een algemene trend worden aangenomen. Andere geëngageerde leden schonken ook een laag bedrag als doodschuld. Zo gaf de vrouwe van de Watre na een lange lidmaatschap, waarbij ze ook een leerkind opleidde, de gilde maar 12 gr. Het lijkt aannemelijk dat een lage doodschuld vrouwen kenmerkte die onafhankelijk van een man gildelid waren, zoals de vrouwe van de Watre. Van de drie vrouwen wier doodschuld de hoogste geldsom van 60 gr. telde, waren er echter twee zelfstandig lid. Toegegeven, de echtgenoot van Anthonine Brune was een voornam man, maar van de weduwe sCocx weten we dat niet. De derde vrouw was dan weer gehuwd met Pieter de Wulf, een telg uit een van de meer aanwezige librariërs-geslachten. Geen van de Wulfs voerde echter een bestuursfunctie uit, ze zaten dus niet in de top van de gilde.

Van de overleden vrouwen waren negen echtgenotes, één dochter, één zus en één nicht familie van mannen die op een moment deken waren. Tien mannen van overleden vrouwen waren ook zorgers geweest. Hoewel Segers concludeerde dat de kapitaalkracht bij de bestuursleden van de gilde zat, betaalden zij allen tussen de 12 gr. en 38 gr. als doodschuld voor hun overleden vrouwen, met een gemiddelde van amper 27,96 gr. Als de doodschulden die de dekens voor hun echtgenotes en voor henzelf betaalden naast elkaar worden gelegd – ter vergelijking van de doodschulden tussen mannen en vrouwen – komt er ook geen duidelijke trend uit: vier doodschulden waren hoger voor de man dan voor de vrouw, zoals Jaspar Casus die voor zijn vrouw 28 gr. betaalde en voor zichzelf 48 gr., Jan de Buser voor zijn vrouw 36 gr. en voor zichzelf het recordbedrag van 187 gr.⁷⁰⁶ De weduwe Jan Toolnare gaf de gilde voor haar echtgenoot 40 gr. en voor zichzelf 36 gr., weduwe Passchier van der Wieghe betaalde voor haar man 46 gr. en voor zichzelf 38 gr.⁷⁰⁷ Arnout Basekin betaalde minder

⁷⁰⁴ Segers, "Het profiel van de deken," 97.

⁷⁰⁵ Weale (4), 309. De familie Tolnare stond ook gekend onder de naam Oudesloot.

⁷⁰⁶ Segers, "Het profiel van de deken," 169, 146.

⁷⁰⁷ Segers, "Het profiel van de deken," 137, 148.

voor zichzelf: het bedrag dat hij voor zijn echtgenotes doodschuld betaalde was 30 gr., voor zichzelf 27 gr.⁷⁰⁸ Binnen een relatie werd dus doorgaans voor de man een grotere doodschuld betaald. Gildezusters wier partner niet tot de librariërs-gilde behoorde of die alleenstaande waren, betaalden echter vaak gelijke of hogere bedragen dan die van de mannelijke leden.

Enkele weduwen van librariërs organiseerden een herdenkingsmis voor hun echtgenoot. Deze mis werd doorgaans het jaar na overlijden gehouden. Zo staat in het rekeningjaar 1484: *Van gracen, Gods penninghen ende anders: de weduwe Everlee, voor een zielmesse, v g., Jan Eveleir, haar echtgenoot was het jaar daarvoor, in 1483, overleden.*⁷⁰⁹ Hetzelfde gebeurde in 1477-1478 bij de weduwe van Jan Piisen, die in 1477-1478 was gestorven: (...) *gracen ende testamenten ende offermiten: van gracen, up Sinte Luucx dach zo gaf de weduwe, Jan sPiisen wiif was saligher ghedinckenisse, over de ziele ende tenen ghedinckenisse, ii s. g.*⁷¹⁰ Een uitzondering op de regel was de weduwe van Willem Vrelant die sinds zijn dood in 1481 jaarlijks een herdenkingsmis organiseerde voor Willem: (...) *ende van gracen, ende van Gods penninghen.: ontfaen vande weduwe Vreilants ter cause vande messe voort jaerghetide, per Willem, xii g.*⁷¹¹ Aangezien hij een van de belangrijkste verluchters van zijn tijd en belangrijkste lid van de librariërs-gilde was, is dit niet verwonderlijk.

Hoewel meestal de doodschuld na het overlijden van het gildelid door de familie werd betaald, zijn er drie casussen die deze tijdens hun leven zelf al deden en waarbij ze enkele wensen vastlegden. Deze drie waren Jan Vlaminc, Gaudience Alaerdiin en Cristine Yweins.⁷¹²

*Item, Jan van den Berghe, als deken, hebbe ontfaen van Kerstinekin, onse ghilde suster, binnen huere levende live, i i s. vi d. in vorme van huere dootscult; die so siin wii, deken ende sorghers nu siinde of hier naer wesen sullen, vermaent siinde of wetende toverliidene van huer sceeden van deser weerelt, te doene i siel messe, ende al gheselschap te doen vermanenne biiden clerc te commen offeren over huer siele ende alle onse ghilebroeders ende ghildesusters ziele.*⁷¹³

Tijdens haar leven schonk Yweins 2 s. 6 d., wat gelijk staat aan 30 d. gr. als doodschuld, waarbij ze de gilde 'vermaande' bij haar 'scheiden van de wereld' een zielmis

⁷⁰⁸ Segers, "Het profiel van de deken," 168

⁷⁰⁹ Weale (4), 309, 11.

⁷¹⁰ Weale (4), 295.

⁷¹¹ Weale (4), 314.

⁷¹² Voor Jan Vlaminc verwijs ik u door naar Segers, "Het profiel van de deken," 68-9.

⁷¹³ Weale (4), 305.

te houden. Ze wou dat alle leden bij de klerk een schenking verrichtten voor haar ziel en de zielen van alle gildeleden. Volgens Segers waren deze voorwaarden niet anders dan die van andere leden wier doodschuld pas bij hun dood geïnd werd.⁷¹⁴ Het is goed mogelijk dat dit het vaste protocol was bij een overlijden, maar dat is niet als bewijs uit de rekeningen te halen. Het bedrag dat Yweins doneerde komt overeen met de hogere bedragen die de bestuursleden gaven voor het overlijden van hun vrouwelijke familieleden. Gaudiencie hield het korter:

*Dootscult van een Gaudiencie, zuster van Pieter Alardiins, de welke heift betaelt in hare levende live, mids dat men haer doen zal gheliic andren in vane, pelder enz., ii s. xi g.*⁷¹⁵

Alardiins vroeg om een begrafenis zoals de andere gildeleden kregen, met het vaandel, de pelder, andere attributen en de juiste rituelen. Hiervoor gaf ze de gilde 35 gr., ook deze som behoort tot de hogere doodschulden. Zowel Yweins als Alardiins waren – vermoedelijk – alleenstaanden en zelfstandig lid van de gilde, dit lijkt een invloed te hebben gehad op de grootte van de doodschuld. Een vergelijking met de doodschulden van alle mannelijke leden kan hier mogelijks nog meer verheldering brengen. Segers' stelling dat vrouwen bereid waren evenveel te investeren in hun zielenheil als mannen kan ik zeker wel al bevestigen.⁷¹⁶

8.4.2 Het overlijdensritueel

De rubriektitels, waaronder de overledenen staan opgelijst, bestaan steeds uit een variatie van enkele vaste elementen: *om te daghen van liiken, dootscult, pelderghelde, liiken boven costen, van der doot...*⁷¹⁷ De term *peldergeld* verwijst soms letterlijk naar het pelder als begrafenisattribuut, maar is vaak gehanteerd als een pars pro toto voor de doodschuld. Met het geld dat de doodschuld binnenbracht, werd de begrafenis van de overledene bekostigd. Onder de rubriek (...) *van messen* is te zien welk deel van de doodschuld de gilde uitgaf aan de mis, de klerk en de dragers. Een goed voorbeeld is de begrafenis van de welgestelde grauwwerkersvrouw, jonkvrouwe Muushonts. Als eerste wordt vermeld dat (...) *van offermiten ende van graciën* werd ontvangen: *van offermiten, ii 1/2 g., ende noch xii miten int ghelach, als men de messe dede van joufer*

⁷¹⁴ Segers, "Het profiel van de deken," 68-9.

⁷¹⁵ Weale (4), 319.

⁷¹⁶ Segers, "Het profiel van de deken," 69.

⁷¹⁷ Zie de namenlijst in bijlage 12 of de informatiefiches.

Mushonts.⁷¹⁸ Zoals al vermeld werd bij zielmissen vaak een schenking gedaan aan de gilde, ter ere van de overledene. Daarna ontving de gilde de doodschuld, die hier onder de term *peldergeld* werd vernoemd: (...) *van pelderghelde ende liiken: ontfan van den sterfhuuse van der joncvrauwe Mueshont, vor al, iii s. iiii d.*⁷¹⁹ Men werd opgebaard in het huis van overlijden, dit werd dan (tijdelijk) het sterfhuis of het lijkhuys genoemd.⁷²⁰ Ten laatste omvatten (...) *diverse costen angehaende onser ghilde: noch als jonfrauwe Mushont begraven was, vor de messe, iiii g., ende den cleerc oc, iiii g., den draghers oc, iiii g., die waren verdrongen, 1 s. g.*⁷²¹ Hoewel aan Muushonts begrafenis 5 gr. werd uitgegeven, was 4 gr. doorgaans het vaste bedrag voor de zielmis, de uitbetaling van de klerk varieerde, maar bleef vaak onder de 10 gr.⁷²² In enkele door Trio bestudeerde broederschappen was de taak van de klerk tijdens zijn ambtsjaar het innen en beheren van goederen en het bijhouden van het ledenregister. Ook de doodschulden werden door de klerk genoteerd.⁷²³ In de librariërs-gilde fungeerde hij volgens Vernimme ook als loopjongen, hij werd ook werkelijk enkele keren als *knecht* vernoemd in de rekeningen.⁷²⁴ De klerk werd vaak vergoed *om te daghenel/ van daghen* (...): een belangrijk onderdeel van zijn taak was het kenbaar maken van gebeurtenissen, evenementen en sterfgevallen, aldus Vernimme.⁷²⁵ De leden doen opdagen bij de begrafenis zou zijn verantwoordelijkheid zijn. Hoewel Vernimme geen literatuur citeert waarop ze deze zaken baseert die ze als zekerheden verkondigt, lijkt dit mij ook de meest logische uiteenzetting van de vage beschrijvingen van het werk van de klerk. Volgens het MNW kan *daghen* letterlijk ‘opdagen’ of ‘verschijnen’ betekenen, maar ook ‘(ver)toeven, zich ophouden, verwijlen, wachten.’, zeker wanneer gecombineerd met ‘om’ of ‘na’.⁷²⁶ (...) *noch den clerc, om daghen te liichuuse van* (...) of (...) *noch den clerc, om daghen te liike van* (...) lijkt

⁷¹⁸ Weale (4), 293.

⁷¹⁹ Weale (4), 293.

⁷²⁰ "(...) noch den clerc, om daghen te liichuuse van Jans dochter van Ottergheen, ende ooc tOnser vrouwen, iiii g. in Weale (4), 279; Trio, *Volksreligie*, 250.

⁷²¹ Weale (4), 294.

⁷²² Bij de dood van de vrouw van Jan van den Berghe wordt expliciet vermeld dat de gilde *betaelt den priester, iiii g.* De 4 gr. die steeds aan de mis worden uitgegeven gaan mogelijks steeds naar de priester, maar wordt elders niet verduidelijkt.

⁷²³ Trio, *Volksreligie*, 145.

⁷²⁴ Weale (4), 320.

⁷²⁵ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 140-141.

⁷²⁶ MNW, lemma "dagen,"

in dit geval te impliceren dat de klerk zou waken bij het opgebaarde lichaam in het lijk- of sterfhuis. Door te weinig informatie kan ik dit echter niet bevestigen.

Het staat vast dat de klerk de kerk en de misattributen voorbereidde voor de mis. Zoals de gewoonte was, werd Jan Batzeleer die in 1492 klerk was, vergoed voor zijn werk in natura: *noch ghegheven den selven Jan voorseid voor zijn moyte dat ghedient hadde, een aer scoen van vi g.* Zijn echtgenote werd het jaar daarop vergoed: *ghegheven Jan Batzeleers wiif voor tlywaet te waschene, ende al reyn te makene, candelaers te scuere, teen metten andren.*⁷²⁷ Ze is de enige echtgenote van een klerk die in de rekeningen voorkomt, maar toont aan dat het niet ongewoon was dat de echtgenote hielp bij zijn taken: hier het wassen van het (linnen) (lijk)gewaad en het schuren van de kandelaars ter voorbereiding van de mis. Het vaandel van de gilde en het lijkgewaad of doodskleed – in die tijd meestal het pelder genoemd – waren de twee attributen bij uitstek die verbonden waren met de begrafenis- en herdenkingsmissen van overleden gildeleden. Deze twee attributen vergezelden de dode in het sterfhuis, in de lijkstoet en op zijn of haar lijkbaar en gaven aan tot welke broederschap de persoon behoorde. Het vaandel, dat meerdere malen het onderwerp van schenkingen was, werd voor het sterfhuis opgehangen om zo de dood van het gildelid kenbaar te maken. De laatste ommegang die jonkvrouwe Muushont maakte, was op de handen van de *draghers*, die haar vanuit het sterfhuis naar de kerk brachten voor haar zielmis.⁷²⁸

Om de begrafenis van jonkvrouwe Muushonts af te sluiten, schonk haar familie *miten int ghelach (...) die waren verdronken*; dit ligt in lijn met de uitvaart van de vrouw van Jan van den Berghe, Pieter Aradis moeder en Callekin van der Banc.⁷²⁹ Bij deze drie ontving de gilde in recreac(/t)ie(n) een bedrag tussen 8 en 12 gr. Dit was geld dat ‘ter ontspanning’ werd geschonken. Hiermee bekostigde de overledene het drank(- en spijs)geld dat met een begrafenis gepaard ging. Ook jonkvrouw Muushonts *ghelach* wees hierop; het *gelach* is een som geld voorzien voor een maaltijd, of de maaltijd en drank zelf (denk aan *drinkgelag*).⁷³⁰ Bij Callekin van der Banc wordt ook expliciet

⁷²⁷ Weale (4), 323.

⁷²⁸ Trio, *Volksreligie*, 373.

⁷²⁹ 1470-1471: (...) *ontfanc van liiken: van der doot van Jans wiif van den Berghe, iii s. ii d., daer of betaelt den priester, iiii g., den ghesellen snoens in recreacien, xii g.; blijft der gilde net xxii g.* In Weale (4), 283.

1472-1473: (...) *tontfanc van liicken ende van gracie: Ontfangen van Pieter Aradis moeder, xvi g. : ghegheven in recreacie viii g., zo blijft net ter ghilde, viii g.* In Weale (4), 285.

1473-1474: (...) *van liicken ende van gracen: Callekin van der Banc, iii s; ghegheven ten recreacien den gheselllen xii g., ii s. g.* In Weale (4), 286.

⁷³⁰ MNW, lemma “gelach,”

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=11398&lemma=gelach&domein=0&conc=true>.

vermeld dat deze *recreacien den ghesellen* was. Volgens Vernimme trakteerde de familie steevast het dodenmaal aangezien het normaliter in de doodschuld zat vervat.⁷³¹ De casussen die hier zijn aangehaald, zijn echter de enige vrouwen bij wie dit expliciet vermeld werd, daarom lijkt het eerder een uitzondering op de regel te zijn geweest.

8.1 Besluit: de rol van de zusters in de librariërs-gilde

Bovenstaande uiteenzetting toonde dat aan de hand van de diagrammen van figuur 30 en 31 interessante informatie, die vervat zit in de schijnbaar droge data uit de rekeningen, kan worden gedistilleerd. De uitgaven van de leden, vertellen iets over de rol die ze in de gilde speelden. De 52 vrouwen die enkel inschrijvingsgeld betaalden, waren leermeisjes of nieuwe gildezusters die na één rekeningjaar niet meer voorkwamen, hetzij omdat ze stopten, stierven, verhuisden of elders (mogelijks in opdracht) gingen werken. In figuur 31 zijn deze 52 gerekend als 'leerkind' aangezien ze doorgaans jonge meisjes waren die in de leer ging bij een librariër. De 33 vrouwen die inschrijvingsgeld én jaargeld betaalden, waren als meisje begonnen in de gilde waarna ze na hun leertijd verder gingen als volwaardig lid van de librariërs-gilde. 95 vrouwen betaalden vanaf hun eerste vermelding in de rekeningen jaargeld, dit zijn vrouwen die om een bepaalde reden de leerperiode hebben overslagen. Enkel waren mogelijks geïmmigreerd naar Brugge na hun leerperiode elders. De weduwen die na de dood van hun echtgenoot zijn bedrijf overnamen, heb ik hierbij gerekend want zij leerden het ambacht reeds bij hun echtgenoot. De schijnbare afwezigheid van een leerperiode kan mogelijk een aanleiding geweest zijn voor Paul Trio's stellingname dat de librariërs-gilde voornamelijk een religieuze corporatie was en niet als louter een nering mag gezien worden. Zoals reeds aangetoond in deze thesis is er echter bewijs genoeg dat een groot aandeel van de vrouwen wel degelijk een rol speelden in de productie van het boek. Trio kan misschien voor sommige gevallen een punt hebben, maar een grote groep werkende vrouwen heeft hij miskend.

9. Conclusie en aanzet tot verder onderzoek

De groep vrouwen die in deze thesis werd onderzocht, betaalde ondanks de beperkingen hen opgelegd door de politieke, sociale en culturele structuren toch een lidmaatschapsbijdrage. *Female agency*, vaak gezocht in radicale handelingen die leidden tot actief verzet, werd door onder meer Judith Bennett en Martha Howell geherdefinieerd als de manier waarop vrouwen het leven van alledag invulden en

⁷³¹ Vernimme, "Het librariërs-gilde te Brugge," 157.

daarbij hun limieten binnen het patriarchaat tartten. Want ook al werkte het patriarchaat belemmerend, ook bij de middeleeuwse vrouw heerste de nood tot overleven, de hulp in het ‘familiebedrijf’, of kwam ambitie voor. Het omzeilen van die belemmeringen is het, al dan niet bewust, opeisen van bewegingsvrijheid en handelsbekwaamheid, met andere woorden: het opeisen van deze door onder meer Howell gedefinieerde (*female*) *agency*.⁷³² De casus van de librariërs-gilde symboliseert zulke resistentie en wil op meerdere maatschappelijke vlakken. Er waren vrouwen in de Brugse librariërs-gilde die buiten de *household economy* traden: die dus niet bij hun echtgenoot werkten in dezelfde branche maar een eigen beroep voor lange tijd uitoefenden. Meer zelfs, een naamkundige analyse suggereert dat enkele vrouwen twee beroepen uitvoerden, één binnen en één buiten de librariërs-gilde. Sommige vrouwen baatten een eigen atelier uit of een winkeltje waar ze handeldreven. Daarbij geven de hiaten in het lidmaatschap aanleiding tot het vermoeden dat vrouwen ook professionele reizen maakten, gelijkaardig aan de gezellen. Nog anderen vonden juist via de *household economy* een weg om deel te nemen aan de boek-producerende arbeidsmarkt. Zo bestuurden enkelen als weduwe een atelier dat voorheen onder leiding van een man stond; tevens waren dochters, echtgenotes of nichtjes werkzaam bij hun mannelijk familielid. Ook alleenstaande vrouwen onderhielden zich binnen de librariërs-gilde met hun métier, sommigen verkregen hun plaats als meesterdochter, anderen was het niet in de schoot geworpen. Verder geeft de nevenschikking *vanden ghilde broeders ende ghilde zusteren*, samen genoemd en op gelijke voet, bij de jaargeldebetalen in de rekeningen, naar Kittel en Quelliers studie, een zekere gelijkwaardigheid aan tussen de mannen en vrouwen van de librariërs-gilde. Hoewel de bronnen hierover geen mogelijkheid boden tot een meer diepgaande studie, lijkt er tevens geen (al te strikte) genderverdeling op de werkvloer te zijn geweest, tenzij in de werkplaats van de drukkers. Vrouwen konden de meesterstitel bezitten, een eigen atelier uitbaten en zelf leerkinderen opleiden, al lijken ze doorgaans beperkt te zijn geweest tot leermeisjes. De bedragen die de gildezusters als doodschuld aan de gilde schonken, lijken op het eerste zicht overeen te komen met wat de gildebroeders de gilde nalieten. In een relationele verhouding echter werd voor de man doorgaans meer betaald dan voor de vrouw. Vrouwen mochten echter geen bestuursfuncties uitoefenen en golden als ‘secundaire leden’, wat benadrukt werd doordat ze maar de helft van het jaargeld van de mannen aan de gilde schuldig waren. Wanneer er een volgens mijn methodologie ‘relevante connectie’ tussen een vrouw en een man aanwezig was zoals een huwelijk binnen gilde, een huwelijk met een voorname

⁷³² Howell, “The problem of women’s agency in late medieval and early modern Europe,” 21-8

(ambachts)man, een zus van een lid, een onvolwassen dochter van een vooraanstaande (ambachts)man of gildelid, werd zij telkens aan de hand van die connectie vernoemd. Hoewel de positie van de vrouwen in de gilde gelijkwaardiger, en de maatschappelijke houding tegenover hen, toleranter lijkt te zijn dan in vele andere beroepscorporaties – waardoor de librariërs-gilde als een *mixed-sex* gilde (Schmidts type 3) kan bestempeld worden – was natuurlijk ook deze gilde onderhevig aan haar patriarchale tijdsgeest. Hoewel weinig leermeisjes doorstroomden naar het statuut van gezel of het meesterschap, lijkt een glazen plafond op het eerste zicht echter niet strikt aanwezig te zijn geweest. Andere studies tonen dat in vele ambachten ook zeer weinig mannelijke leerknappen het meesterschap bereikten, maar dat gaat dan meestal over minder hooggeschoolde arbeid. En op die manier lijkt gender bij deze hoogopgeleide vrouwen dan wél weer een factor te zijn die voor hen het meesterschap moeilijk maakte. Een prosopografische studie naar de mannen van de librariërs-gilde is hierom zeker aangewezen, niet alleen omwille van het algemeen belang van de historiografie omtrent de librariërs-gilde maar ook om de statistieken van de gildezusters beter te kunnen kaderen.

De librariërs-gilde kende in de tweede helft van de vijftiende eeuw een opmerkelijk aantal alleenstaande vrouwen, wier aandeel meer dan de helft van de vrouwelijke populatie van de gilde uitmaakte. Aangezien gehuwde vrouwen voornamelijk met de naam of het beroep van hun echtgenoot werden vernoemd, waren vrouwen die met volle naamsvorm in de rekeningen staan of zonder enige (ondergeschikte) verwijzing naar een andere persoon, vermoedelijk alleenstaand. De burgerlijke staat van de helft van deze groep is echter toch onzeker omdat – buiten hun volle naam of hun aanspreking ‘vrouwe’ – niets van hen geweten is. Overeenkomstig werd de meerderheid van de gildezusters niet in verband met een meester, echtgenoot of ander familielid genoemd, maar was vermoedelijk zelfstandig lid van de gilde. Amper 20% van de vrouwen was met zekerheid getrouwd. De groep weduwen maakte 15% uit. De zestien weduwmeesters bewezen dat de librariërs-gilde positief stond tegenover het weduwrecht. Zes weduwmeesters leidden een leerkind op, net als tien andere vrouwen die zowel ongehuwd als buiten de gilde gehuwd waren. Zij verkregen het meesterschap eigenhandig. Verder was het gros van de vrouwen werkelijk arbeidend lid en niet enkel met ‘contemplatieve’ doeleinden. De data die ik vergaarde, bevestigden alvast de werkzaamheden van 71 vrouwen, maar ik vermoed dat dit getal nog een groot aantal werkende gildezusters uitsluit. De tabel van figuur 9 toont dat de vrouwen waarvan ik één beroep traceerde, zich concentreerden bij de verluchters en de kopiisten. De vijftien overige vrouwen die mogelijks meerdere beroepen uitvoerden, zijn meer gelijkmatig verdeeld, met een kleine uitschieter bij de kopiisten.

Als we alle gildezusters meerekenen die inschrijvingsgeld betaalden als leerkind, bekomen we een totaal van 85 leerkinderen, waarvan 33 doorstroonden naar een volwaardig lidmaatschap.

Een conclusie over de levensstandaard van de gildezusters is moeilijk te trekken, maar we kunnen wel aannemen dat ze gezien hun beroep tot de maatschappelijke middengroepen behoorden. Heel wat begoede burgers zaten in de gilde, maar het zijn ook juist de meer begoede leden van de samenleving waar de meeste informatie over te vinden is. Een groot aantal gildezusters bleef buiten hun naam onbekend, mogelijks impliceert dat een lagere klasse, mogelijks niet. Bovendien hadden vrouwen met een commerciële activiteit doorgaans voldoende kapitaal om voorzieningen voor het huishouden aan te kopen, wat noodzakelijk was omdat hun tijd en productie marktgericht was. Verder zijn de huurwaarden van de straten waar ik enkele gildezusters of hun verwanten lokaliseerde, zeer gelijk verdeeld. Enerzijds zijn deze enkele casussen te weinig om een conclusie te trekken, anderzijds weerspiegelt deze 'steekproef' mijn vermoeden over de relatieve verscheidenheid in welstand binnen de gilde. Ook hun doodschulden variëren van zo'n 12 gr. tot wel 60 gr. wat zelfs bij de mannelijke leden als een hoger bedrag gold. Maar zoals bleek uit de eerder lage tot gemiddelde doodschulden van de dekens, reflecteerden deze uitbetalingen niet noodzakelijk de levensstandaard van een persoon.

Kortom, de vrouwen uit de librariërs-gilde boden (al dan niet bewust) het hoofd tegen de tendens tot uitsluiting uit de (ambachts)gilden. Dit onderzoek stopt rond het jaar 1500, waardoor er over het verdere verloop van het aantal vrouwelijke leden geen absolute conclusie kan worden getrokken. Toch is te zien dat de librariërs-gilde gedurende de vijftiende eeuw, toen deze tendens al zeer aanwezig was, hier niet aan onderhevig was. Doordat de librariërs-gilde geen ambachtsgroepering was stond ze vermoedelijk neutraler tegenover vrouwelijke participatie, deels door de politieke inspraak die de librariërs ontzegd was, deels door het partiële broederschapskarakter en deels omdat neringen doorgaans minder strikt waren. Een exacte en éénduidige verklaring voor de tolerante houding tegenover gildezusters kan niet gegeven worden. Wat het ook zij ca. 216 vrouwen bevonden zich tussen 1454 en 1501 in de librariërs-gilde. Van de ca. 216 vrouwen waren er 24 die in de rekeningen voorkwamen louter omwille van hun begrafenis. Dit betekent daarom niet dat ze niet meegewerkt zouden hebben in de ateliers of winkels van hun familielid. Daar zijn ook de weduwen van de voormalige meesters bewijs van. Zij maken het aannemelijk dat er een zekere ongeregistreerde groep werkzaam was en dat bijgevolg een grijze ruimte moet worden ingecalculerd bij het cijfer van arbeidende vrouwen in de gilde. Bij vermeende familierelaties die niet bewezen zijn, maar enkel gestoeld zijn op veronderstellingen

van (kunst)historici die deze soms opwierpen als zekerheden, heb ik ervoor gekozen hierover steeds zo kritisch mogelijk te zijn. Debatten over figuren zoals Katheline Bortoens en de weduwe Brito, de gezusters Boems en Pieter Boems, Betkin Scepens en Vrelant heb ik opzettelijk niet besloten zonder uitsluitel.

Het aantal beroepen van de vrouwen van de librariërs-gilde – die van amper vijf vrouwen in de rekeningen vermeld werden, maar waarvan dit onderzoek 71 tot 102 traceerde – illustreren het potentieel van een prosopografisch onderzoek. De casus van Jane Kaervoets, van wie ik de gegevens over haar winkel en het vonnisboek terloops in het archief vond terwijl ik naar iemand anders op zoek was, toont dan weer aan dat de beschikbare informatie over de librariërs-vrouwen met deze thesis nog verre van uitgediept. Ondanks de vele gesloten uren in het stadsarchief, zijn er nog vele stukken ook door mij onaangeraakt gebleven. Zo lichtte ik amper een tip van de sluier van stadsrekeningen en charters (en Gilliodts' inventaris ervan). Zoals het archiefwerk in middeleeuwse studies betaamt, behouden allerlei archiefstukken en -bestanden de mogelijkheid tot vondsten, maar nooit een zekerheid daarop. Zo zocht ik de wezenregisters af naar de vrouwen of hun familieleden om zodoende een idee te krijgen van netwerken en economische standaarden. De kortstondige blik die ik kon werpen op de wezerij voogdijschappen en wezerij ferieboucken, maar ook de op rekeningen van de kerkfabriek van de parochies, onthulde dat nog heel wat informatie, die nuttig is voor een sociale-netwerk analyse van de librariërs-gilde, behouden is in deze archiefbestanden. Net als de enkele renteboeken die Jan Verheyen transcribeerde en die me doen vermoeden dat de overige renteboeken uit deze periode mogelijk ook nog schatten aan informatie bevatten, geloof ik dat het nauwelijks ontsloten archief van het begijnhof de Wijngaard te Brugge een diepgaand onderzoek waardig is. Mogelijks kan dit uitsluitel geven over het gewicht van Tannekin, Baerbelkin en andere (vermeende) verluchtigende begijnen.

Ook ondervond ik tijdens dit onderzoek het belang van het bijtijds bijwerken van een databank van middeleeuwse voornamen, waaraan Dupont zich al uitvoerig wijdde. Dat de naam Ne(i)lkin ook vrouwelijk kan zijn, kan daar alvast aan toegevoegd worden. Vaak haalde ik aan dat een onderzoek naar de mannen uit de librariërs-gilde zeer gunstig zou zijn om de statistieken van de vrouwen op verschillende manieren te kaderen. Daarnaast zou kennis over de mannelijke librariërs natuurlijk uiterst bevorderlijk zijn voor de historiografie van de librariërs-gilde zelf. Tenslotte is dit is een studieveld dat interdisciplinariteit vereist. Wanneer kunsthistorici en historici hier zelfstandig te werk gaan, is het risico op fouten groter. Denk aan Sceppers die eigenlijk Margarete sKeysers heet of de foutieve ledentelling van Gil, twee zaken die de hulp

van historici hadden kunnen vermijden. Maar eveneens waren historici zonder de vakkennis van kunsthistorici onwetend gebleven over de miniaturen en manuscripten toegewezen aan Margarete sKeysers, aan Cornelia van Wulfskercke, aan Marie Vrelant en anderen.

Mijn hoop is dat deze thesis de sluier der anonimiteit helpt op te heffen van de vrouwen die een aandeel hadden in de welvarende boekproductie van de vijftiende-eeuwse Lage Landen. En dat ze ook een aanmoediging vormt voor verder en diepgaander onderzoek dat de mogelijkheid in zich draagt om nog veel meer agerende vrouwen boven te laten drijven en hedendaagse misconcepties over hun aantal en bezigheden recht te zetten. De databank met de vrouwen uit de librariërs-gilde die deze thesis voortbracht, geeft mogelijkheid tot het ontmaskeren van vrouwen die schuilgaan achter hun echtgenoten of vaders in administratieve documenten, bij het hernemen en doorpluizen van (al onderzocht) materiaal met een nieuwe blik en met de librariërs-vrouwen in het achterhoofd. Wie weet kunnen nog meerdere manuscripten en bijdragen van deze gildezusters opgespoord worden? 'The absence of evidence is not the evidence of absence' zou als wapenspreuk in het onderzoek van de gemarginaliseerden steeds hoog in het vaandel moeten worden gedragen.⁷³³

⁷³³ Waarmee ik nogmaals het citaat uit Knight, White en Sauer. *Women's bookscapes in early modern Britain* (p. 8) –vervormd deze keer- overneem.

10. Bibliografie

10.1 Onuitgegeven bronnen

Book of hours, ca. 1430-1450 (The Walter Art Museum, Baltimore), Ms. W173.

Christine de Pizan, *l'Épître d'Ohtéa* (Fondation Martin Bodmer, Cologny-Geneve) Cod. 49.

Graduel du couvent de Sion (temporal), 1505, (Bibliothèque Mazarine Paris, Parijs), MS. 432 hors format.

Goswin van Metz, *Imago Mundi*, 15e eeuw, (British Library, London) Royal MS 19 A IX.

Goswin van Metz, *Imago Mundi*, 15e eeuw, (Walters Art Gallery, Baltimore), Ms. W.199.

Guillaume de Lorris, Jean de Meun, *Roman de la Rose*, 14e eeuw (Bibliothèque nationale de France, Paris), fr. 25565.

Jean Wauquelin, *Livre des Conquestes et faits d'Alexandre*, ongedateerd (vóór 1467).
Manuscrits et incunables de la collection Dutuit, (Petit Palais van het Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, Parijs), LDUT456.

Prayerbook, ca. 1445 (British Library, London), Harley Ms. 3828.

Processionale of the holy blood procession in Bruges, ca. 1510 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), Ms. IV 210.

RAB (Rijksarchief Brugge), 538. Ambachten Brugge, gildeboek van de kaarsengieters.

SAB (Stadsarchief Brugge), Archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge, Bijlage 3: regesten van de oorkonden en brieven tot en met 1500.

SAB (Stadsarchief Brugge), 345. Peltiers, gildeboeken van de grauwwerkers, 1399-1523; lamwerkers, 1426-1765; wiltwerkers, 1388-1636.

De vrouwen van de librariërs-gilde

SAB (Stadsarchief Brugge), I 16 Weale, *Chambre pupillaire 1397 à 1585: Weserie Ferieboucken*.

SAB (Stadsarchief Brugge), 518. Leenhof van de Burg 1435

SAB (Stadsarchief Brugge), 314. Memorielijst van de Beeldenmakers.

SAB, (Stadsarchief Brugge), Oorkonden ambachten.

SAB (Stadsarchief Brugge), 130. Poortersboeken, 1418-1794.

SAB (Stadsarchief Brugge), 384. Rekeningen van de librariërs en schoolmeesters, 1454-1792.

SAB (Stadsarchief Brugge), Renteboeken, begijnhof 1399.

SAB (Stadsarchief Brugge), Renteboeken, Dis Onze-Lieve-Vrouw (OLV) 1483.

SAB (Stadsarchief Brugge), Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1470.

SAB (Stadsarchief Brugge), Renteboeken, Sint-Juliaanshospitaal 1479-1480.

SAB, (Stadsarchief Brugge), Stadsrekeningen 1468-1469.

SAB (Stadsarchief Brugge), 114. Wetsvernieuwingen Ambachtsbesturen.

SAB (Stadsarchief Brugge), 114. Wetsvernieuwingen Magistraat.

SAB (Stadsarchief Brugge), 208. Wezenregisters

SAB (Stadsarchief Brugge), Stadsrekeningen, *Rekeninghe (den anderen dach) sept 1468-1 sept 1469*.

SAB (Stadsarchief Brugge), Stadsrekeningen. *Rekeninghe 2 sept 1480-2 sept 1482*. 'Ontfaen vanden bastaarden goede'.

Tweede Astrologische boek (Universiteitsbibliotheek, Gent) Hs. 2.

Vergilius, *Aeneis* (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag), ms 76 E 21.

10.2 *Uitgegeven bronnen*

Caxton, William, Jan Baptist Gessler, en Henri Victor Michelant. *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*. Nieuwe uitg. Brugge: Consortium der Brugsche meesters boekdrukkers, 1931.

De Beatis, Antonio en Ludwig von Pastor. *Die Reise Des Kardinals Luigi D'aragona Durch Deutschland, Die Niederlande, Frankreich Und Oberitalien: 1517-1518*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1905.

Guicciardini, Lodovico, Cornelius Kiliaan, Petrus Montanus, Pieter Van den Keere en Willem Janszoon Blaeu. *Beschryvinghe Van Alle De Neder-Landen; Anderssins Ghenoeemt Neder-Dvytslandt*. T'Amsterdam: Ghedruckt bij Willem Jansz., 1612.

Kiliaen, Cornelis. *Etymologicum teutonicae linguae*, uitgegeven door Claes s.j. Mouton, Den Haag 1972

Lambrecht, Joos. *Het naembouck van 1562. Tweede druk van het Nederlands-Frans woordenboek*, uitgegeven door René Verdeyen. Faculté de Philosophie et Lettres, Luik / Droz, Parijs 1945

Vande Casteele, Désiré. *Keuren 1441-1774. Livre d'admission 1453-1574, et autres documents inédits concernant la ghilde de st-Luc, de Bruges; suivis des keuren de la corporation des peintres, sculpteurs et verriers de Gand*. Bruges: Vandecasteele-Werbrouck, 1867.

Van den Haute, C., "Documents inédits concernant les libraires et maîtres d'école de Bruges." *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 59 (1909).

Van de Putte, F. "Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre." *Bruges: société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 18 (1866).

- Van de Putte, F. "Troisième Partie. Table alphabétique et notes," *Bruges: Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 18 (1866): 243-414.
- Vasquez, Alonso "Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese." (1577-1592) in *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, uitgegeven door M. Gachard, 455-79. Brussel, 1875.
- Verheyen, Jan. *De Brugse renteboeken in de vijftiende eeuw, deel I (1399-1483)*. Brugge, 2024.
- Vives, Juan Louis. *De Institutione Feminae Christianae*, uitgegeven door Charles Fantazzi en Constant Mattheussen, vertaald door Charles Fantazzi. Liber Primus: BRILL, 2023.
- Weale, W.H.J. "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges." *Le Beffroi* 2 (1864): 298-319.
- Weale, W.H.J. "Document inédits sur les peintres Brugeois." *Le Beffroi* 3 (1866-1870): 231-245.
- Weale, W.H.J. "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges." *Le Beffroi* 4 (1872-3): 238-337.
- Weale, W.H.J. "Le couvent des soeurs notre dame dit de Sion à bruges." *Le Beffroi* 3 (1866-70): 46-64, 76-93, 213-231, 301-331.

10.3 *Andere media*

Museumtentoonstelling

Trots en Troost: middeleeuwse getijdenboeken en hun lezers. 4 april 2025 tot 7 oktober 2025. Groeningemuseum, Brugge.

Website

Rossi, Carla. "Map of female book production centres in Europe (8th–16th century), showing the monasteries where female scribes and illuminators were active and the urban workshops of individual illuminators." Organisation pour la protection des manuscrits médiévaux. <https://www.oprom.eu/map-female-illuminators>.

Defoort, Hendrik. "Abt Raphael de Mercatellis." *Middeleeuwse Monastieke Manuscripten – Open – Netwerk – Kennis* (Mmmonk), (2022). <https://www.mmonk.be/nl/collecties/collectie-mercattellis>.

10.4 *Literatuur*

Arnould, Alain. "De handschriften in het museum van het Heilig-Bloed." In *Het Heilig Bloed te Brugge* (Brugge, 1990), 79-90.

Arnould, Alain. "The art historical context of the library of Raphael de Mercatellis." Phd. Dissertation, 1992.

Arnould, Alain, *De la production de miniatures de Cornelia Van Wulfschkercke au couvent des Carmélites de Sion à Bruges*. Bruxelles: Vicariat général des Dominicains, 1998.

As-Vijvers, Anne Margreet W. "Manuscript production in a Carmelite convent. The case of Cornelia von Wulfschkercke." in *Books of Hours reconsidered*, uitgegeven door Sandra L. Hindman en James H. Marrow, 279-96. London, Turnhout, 2013.

Inneke, Baatsen, Julie de Groot, Isis Sturtewgen. "Single life in fifteenth-century Bruges. living arrangements and material culture at the fringes of urban

- society.” in *Single life and the city 1200-1900*, uitgegeven door Julie De Groot, Isabelle Devos en Ariadne Schmidt. Houndmills: Palgrave, 2015.
- Bardyn, Andrea. “Constrained opportunities. Women’s involvement in the capital markets of late medieval Brabant.” *Social History* 45, nr. 3 (2020): 275–303.
- Beele, Wilfried. *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen: 1250-1400*. Handzame: Familia & Patria, 1975.
- Bennett, Judith M. *Ale, beer, and brewsters in England. Women’s work in a changing world, 1300-1600*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Bervoets, Leen, Elisa Bonduel, en Jan Dumolyn. “Een jaar en een dag? De procedure voor het verwerven van het poorterschap in laatmiddeleeuws Brugge.” *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 159, nr. 2 (2022): 279–326.
- Black, Christopher F. *Italian confraternities in the sixteenth century*. Cambridge: Cambridge university press, 1989.
- Blockmans, Willem, I. De Meyer, Jacques Mertens, J. A Van Houtte, en Hans Van Weverke. *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst*. Heule: UGA, 1971.
- Blockmans, Willem, C. Pauwelyn, L. Wynant. *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III: Tabellen en register van persoonsnamen*. Heule: UGA, 1973.
- Blockmans, W. P. “The creative environment. Incentives to and functions of Bruges art production.” In *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach*. New York/Turnhout: NN, 1995.
- Bonduel, Elisa. “De gekochte poorters van Brugge. Een socio-economische studie over de aantrekking naar Brugge in de 14de en 15de eeuw.” Masterproef, Universiteit Gent, 2018.
- Bonduel, Elisa. “De opkomst van de luxe- en confectienijverheid in Brugge. Migranten op de laatmiddeleeuwse arbeidsmarkt.” *Tijd-schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in vlaanderen* 9, nr. 1 (2019): 82–97.

- Boone, Marc, Thérèse de Hemptinne en Walter Prevenier. "Gender and early emancipation in the low countries in the late Middle Ages and early modern period." In *Gender, power and privilege in early modern Europe*, uitgegeven door Jessica Munns en Penny Richards, 21–39. Londen: Routledge, 2003.
- Boone, Marc. "De Bourgondische Nederlanden 'terres de promission' en/of 'creative environments'?" In *Vlaamse Miniaturen 1404-1482*, uitgegeven door Bernard Bousmanne en Thierry Delcourt, 47–54. Leuven: Koninklijke bibliotheek van België, Davidsfonds, 2011.
- Boone, Marc. "Muntgeschiedenis Middeleeuwen." in *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?, Deel 3a: Hulpwetenschappen*, uitgegeven door Jan Art. Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1995.
- Bousmanne, Bernard, *Guillaume Wielant of Willem Vrelant. Miniaturist aan het Bourgondische hof in de 15de eeuw*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1997.
- Bousmanne, Bernard, Elena Savini, Jessica Pranger, en Olivier Delsaux. *The library of the dukes of Burgundy*. London: Harvey Miller Publishers, 2020.
- Bousmanne, Bernard. *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur. Willem Vrelant, un aspect de l'enluminure dans les Pays-Bas méridionaux sous le mécénat des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le téméraire*. Bruxelles: Bibliotheque royale de Belgique, 1997.
- Broomhall, Susan. "Re-Assessing female representation in the print trades in Sixteenth- Century France" in *Parergon* 18 (2001): 55-73.
- Brown, Andrew. *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520*. Cambridge: Cambridge university press, 2011.
- Bücher, Karl, *Die Frauenfrage im Mittelalter*. Project Gutenberg, 2019.
- Buylaert, Frederik-Benjamin. *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-Ca. 1500)*. Gent: Academia Press, 2011.

- Carmichael, Sarah G., Alexandra de Pleijt, Jan Luiten van Zanden, en Tine De Moor. "The European marriage pattern and its measurement." *The Journal of Economic History* 76, nr. 1 (2016): 196–204.
- Carton, Charles Louis. *Enlumineurs et calligraphes de la Flandre*. Bruges: Vandecasteele, 1849.
- Chojnacka, Monica, Merry E Wiesner-Hanks, Darlene Abreu-Ferreira en Agnes S. Arnórsdóttir. *Ages of woman, ages of man. Sources in European social history, 1400-1750*. London: Longman, 2002.
- Coigneau, Dirk. *Mariken van Nieumeghen*. Hilversum: Verloren; DBNL, 1996.
- Cornelis, Els. *De kunstenaar in de late middeleeuwen. De sociaal-economische positie van de meesters van het Gentse schildersambacht*. Licenciaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984.
- Craig, Leigh Ann. *Wandering women and holy matrons. Women as pilgrims in the later Middle Ages*. Brill: Leiden; Boston, 2009.
- Crombie, Laura. "The archery and crossbow guilds of Late Medieval Bruges." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 150, nr. 2 (2013), 245-336.
- Crombie, Laura. *Archery and crossbow guilds in medieval Flanders, 1300-1500*. Woodbridge: Boydell, 2016.
- Croubels, Margot. "Persoonlijke presentaties bewaard op perkament. Verluchte handschriftenproductie in Gent voor het hof en de stedelijke elite van 1420 tot 1482." Masterproef, Universiteit Gent, 2020.
- Crowston, Clare. "Women, gender, and guilds in early modern Europe. An overview of recent research." *International Review of Social History* 53, nr. S16 (2008): 19–44.
- Danneel, Marianne. "Weduwen en wezen in de late middeleeuwen. Een juridische en sociografische benadering vanuit het Brugse voorbeeld." Masterproef, Universiteit Gent, 1981.

- Danneel, Marianne. "Weduwen en wezen te Gent in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Determinanten van hun sociale positie." Phd. Diss., Universiteit Gent, 1993.
- Danneel, Marianne. *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*. Leuven: Garant, 1996.
- Davis, Nathalie Zemon. "Women in the crafts in sixteenth-century Lyon." *Feminist Studies* 8, nr. 1 (1982): 47–80.
- De Hemptinne, Thérèse. "Des femmes copistes dans les pays-bas au bas moyen âge (14e-15e siècle). approche d'une activité féminine mal connue." In *Secretum scriptorum. Liber alumnorum*, uitgegeven door Walter Prevenier, Thérèse de Hemptinne, Wim Blockmans en Marc Boone, 129-43. Leuven: Garant, 1999.
- De Hemptinne, Thérèse. "Scriveressen en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden." In *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd*, uitgegeven door Herman Pley, 47–66. Gent: Academia, 2004.
- De Hemptinne, Thérèse, en María Eugenia Góngora. *The voice of silence. Women's literacy in a men's church*. Turnhout: Brepols, 2004.
- De Hemptinne, Thérèse. "Women's mobility in the late medieval Low Countries. The evidence of diplomatic documents (12th-13th century)." Ed. Stefano Pittaluga *Itineraria (tavarnuzze)* 8–9 (2010): 227–53.
- De Moor, Tine en Jan Luiten van Zanden. *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*. Amsterdam: Boom, 2006.
- De Moor, Tine en Jan Luiten Van Zanden. "Girl Power. The European marriage pattern and labour markets in the north sea region in the late medieval and early modern period." *The Economic History Review, New Series*, 63, nr. 1 (2010): 1-33.

- De Smet, Jos. "Het leen 'Brisechelier' van het prinselijk leenhof van de Burg te Brugge." *Biekorf Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore* 64 (1963): 73-7. <https://adoc.pub/biekorf-geschiedenis-oudheidkunde-en-folklore-westvlaams-arc.html>.
- Debrabandere, Frans. *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*. Leuven: Instituut voor naamkunde, 1958.
- Debrabandere, Frans. *Mijn familienaam. Waar komt die vandaan?* Leuven: Davidsfonds, 2012.
- Demets, Lisa. "Bruges as a multilingual contact zone. Book production and multilingual literary networks in fifteenth-century Bruges." *Urban History*, (2023): 1–20.
- Demets, Lisa. "'Dattet gheen vrouwe werc en es'. Genderverhoudingen en gebruikscontexten in de middelnederlandse literatuur." *Nederlandse letterkunde* 26, nr. 2–3 (2021): 186–201.
- Dekesel, Niels. "Hiërarchie en sociale mobiliteit in de Brugse bontindustrie. Een studie naar de sociale gelaagdheid van de Brugse peltiers tussen ca. 1400- ca. 1540." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2015.
- Desmet, Dirk. "Het begijnhof 'de Wijngaerd' te Brugge. Onderzoek naar het dagelijks leven rond het midden van de vijftiende eeuw." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1979.
- De Vriese, Sandrien. "Meervoudig lidmaatschap van broederschappen, rederijderskamers en schuttersgilden in laatmiddeleeuws Brugge (ca. 1460-1530). De opbouw van sociaal kapitaal als de sleutel tot maatschappelijk succes?" Masterproef, Universiteit Gent, 2016.
- Dewitte, Alfons. "Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 109 (1972): 145-217.
- Dewitte, Alfons. "Schrijven rond de Brugse St.-Donaaskerk." In *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*.

Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli-18 oktober 1981, uitgegeven door Willy Leloup, 55-60. Brugge: Stad Brugge, 1981.

Dewitte, Alfons. "Het Brugse Sint-Jans- en Sint Lucasgilde der librariërs, 1457-1469." *Biekorf* 96 (DBNL, 1996): 334-40.

Dewitte, Alfons. "Boek- en bibliotheekwezen in de Brugse Sint-Donaaskerk XIIIe-XVe eeuw." in *Sint Donaas en de voormalige Brugse kathedraal*, 61-95. Jong Kristen Onthaal voor Toerisme: Brugge, 1978.

DiFuria, Arthur J. "Towards an understanding of Mayken Verhulst and Volcxken Diericx." In *Women Artists and Patrons in the Netherlands, 1500-1700*, uitgegeven door Elizabeth Sutton, 157-78. Amsterdam University Press, 2019.

Dumolyn, Jan, Marc Ryckaert, Heidi Deneweth, Luc Devlieghe en Guy Dupont. "The Urban Landscape II: c.1275- c.1500." In *Medieval Bruges: c. 850-1550*, uitgegeven door Andrew Brown en Jan Dumolyn, 152-95. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Dumolyn, Jan, en Frederik Buylaert. "De wereld van Eyck. hofcultuur, luxeproductie, elitaire patronage en sociale distinctie binnen een stedelijk netwerk." In *Van Eyck. Een optische revolutie*, uitgegeven door Maximiliaan Martens, Till-Holger Borchert, Jan Dumolyn, Johan De Smet en Frederica Van Dam, 84-125. Veurne: Hannibal, 2020.

Dumolyn, Jan en Jelle Haemers. "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders." *Journal of Medieval History* 31, nr. 4 (2005): 369-93.

Dumon, Gilbert. *De oude huisnamen van Brugge*. Brugge, vzw Levend Archief, 2004.

Dupont, Guy. "Van Copkin over Coppin naar Jacob. De relatie tussen de voornaamsvorm en de leeftijd van de naamdrager in het Middelnederlands op basis van administratieve bronnen voor het graafschap Vlaanderen, einde 14de-midden 16de eeuw." *Naamkunde* 33, nr. 2 (2001): 111-217.

Durrieu, Paul. *L'enlumineur et le miniaturiste*. Paris: Picard, 1910.

- Durrieu, Paul, en Charles. *Livre de prières peints pour Charles le Téméraire par son enlumineur en titre Philippe de Mazerolles, le maître de la conquête de la toison d'or*. Paris: Leroux, 1916.
- Farquhar, James D. "The Vrelant enigma. Is the style the man?" *Quaerendo* 4, 2 (1974): 100-108.
- Farquhar, James D. "'Van Marye, Willem Vredelands wedwe.' A document concerning Willem Vrelant in the Stadsarchief of Bruges." *Quaerendo* 13, nr. 4 (1983): 292-3.
- Franck, Tova. "Pracht en praal op bestelling. Een prosopografische studie van 'kunstenaars' aan het Bourgondische Hof, 1425-1435." Masterproef, Universiteit Gent, 2023.
- Frugoni, Chiara "De vrouw in de beeldende kunst, het beeld van de vrouw." In *Geschiedenis van de vrouw. Deel 2: Middeleeuwen*, uitgegeven door Michelle Perrot, Georges Duby en Christiane Klapisch-Zuber, 331-344. Amsterdam: Agon, 1991.
- Gailliard, J. J. *De ambachten en neringen van Brugge, of beschryving hunner opkomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorregten*. Brugge: Gailliard, 1854.
- Geirnaert, Noël. "Jan Brito's weduwe in 1484." *Biekorf* 89. Westvlaams Archief, Brugge (1989): 59-60.
- Geirnaert, Noël. Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge. II: regesten van de oorkonden en brieven tot en met 1500 ('Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge XX'). (Brugge, 1989).
- Geirnaert, Noël. *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge. 2: Regesten van de oorkonden en brieven tot en met 1500*. Brugge: Stadsbestuur, 1989.
- Geirnaert, Noël. "Boeken in het middeleeuwse Brugge. Een verhaal van eeuwen." *Vlaanderen. Kunsttijdschrift*. 43 (1994): 120-124.

- Gersten, Tatiana en Piet Janssens. "Brugis pictum, le développement de moyens d'imagerie scientifique et d'analyse spectrale à KBR à travers un cas d'étude. Les miniatures attribuées à Willem Vrelant et au Maître de la Vraie Cronique descoce (xve siècle)." In *Monte Artium. Journal of the royal library of Belgium (KBR)* 15 (2023): 1-40.
- Gil, **Marc**. "Les femmes dans les métiers d'art des Pays-Bas Bourguignons au XVe siècle." *Clio* 34 (2011): 231-54.
- Gilliodts-Van Severen, Louis, en Edward Gailliard. *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section 6: inventaire des chartes*. Bruges: Gailliard, 1871.
- Gilliodts-van Severen, Louis. "Les registres des 'zestendeelen' ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580." *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre* 5, deel 4, nr. 43 (1893).
- Gilliodts-Van Severen, L. "L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe Brugeois. Étude analytique sur l'invention de l'imprimerie a Bruges." in *Etude analytique sur l'invention de l'imprimerie a Bruges*, uitgegeven door Henri Rommel, 5-51. Bruges: Imprimerie de Saint-Augustin, 1898.
- Green, Dennis Howard, *Women readers in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge university press, 2009.
- Grotefend, H. *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover, 1991 (1872).
- Haché, Victor. "Sociale en professionele mobiliteit binnen het tijd- en lijnwaadweversambacht in laatmiddeleeuws Gent (1370-1453)." Masterproef, Universiteit Gent, 2023.
- Haemers, Jelle. "Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene'. Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)." Phd. Dissertation, Universiteit Gent, 2006.
- Haemers, Jelle, Andrea Bardyn en Chanelle Delameillieure. *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse Stad*. Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag, 2019.

- Hajnal, John. "Two kinds of preindustrial household formation system." *Population and Development Review* 8, nr. 3 (1982): 449–94.
- Howell, Martha C. *Women, production, and patriarchy in late medieval cities*. Chicago: University of Chicago press, 1986.
- Howell, Martha C. *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the low countries, 1300-1550*. Chicago (Ill.): University of Chicago press, 1998.
- Howell, Martha C. *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2010.
- Howell, Martha. "The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe." in *Women and gender in the early modern Low Countries*, uitgegeven Sarah Joan Moran en Amanda Pipkin, 21-31. Brill: 2019.
- H. P. M. "The late Mr. W. H. James Weale." *The Burlington magazine for connoisseurs* 30, nr. 171 (1917): 241–43.
- Huet, Leen, en Jan Grieten. *Oude meesteressen: vrouwelijke kunstenaars in de Nederlanden*. Leuven: Van Halewyck, 1998.
- Hutton, Shennan. *Women and economic activities in late medieval Ghent*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Imhof, Dirk. "The enterprising Mynken Liefvrick. Coloring, printing and selling maps and prints in sixteenth-century Antwerp." *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 42, nr. 3/4 (2020): 220–40.
- Jacobs, Laura. "De positie van de vrouw in de Vlaamse lakennijverheid doorheen de 13de en de 14de eeuw. Een studie aan de hand van de recueil de documents relatifs l'histoire de l'industrie drapire en Flandre." Masterproef, Universiteit Gent, 2020.

- Karatas, Melek. "Jeanne de Montbaston an illuminating woman." in *Thanks for typing. Remembering forgotten women in history*, uitgegeven door Juliana Dresvina, London: Bloomsbury Publishing, 2021.
- Karras, Ruth Mazzo. "This skill in a woman is by no means to be despised." In *Medieval fabrications. dress, textiles, clothwork, and other cultural imaginings. The new Middle Ages*, uitgegeven door E.J. Burns. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Kittel, Ellen. "Guardianship over women in medieval Flanders. A reappraisal." *Journal of Social History* 31, nr. 4 (1998): 897-930.
- Kittel, Ellen en Kurt Queller. "'Whether man or woman.'" Gender inclusivity in the town ordinances of medieval Douai." *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30, nr. 1 (2000): 63-100.
- Kittell, Ellen E. "'Half as much as a man?'. Gender ideology and practice in medieval Flanders." *Journal of Women's History* 23, nr. 1 (2011): 132-154.
- Knight, Leah, Micheline White en Elizabeth Sauer. *Women's booksapes in early modern Britain. Reading, ownership, circulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2018.
- Kowaleski, Maryanne, en Judith M. Bennett. "Crafts, guilds, and women in the Middle Ages. Fifty years after Marian K. Dale." *Signs* 14, nr. 2 (1989): 474-501.
- Kowaleski, Maryanne. "Singlewomen in medieval and early modern Europe. The demographic perspective." *Singlewomen in the European past, 1250-1800*, uitgegeven door Judith M. Bennett en Amy M. Froide, 38-81. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Kren, Thomas en Scot McKendrick. *Illuminating the Renaissance: the triumph of Flemish manuscript painting in Europe*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2003.
- Kreps, Barbara. "Elizabeth Pickering. The First woman to print law books in England and relations within the community of Tudor London's printers and lawyers." *Renaissance Quarterly* 56, nr. 4 (2003): 1053-88.

- Lie, Orlanda S. H. *Christine de Pizan in Bruges. The Flemish codex of le livre de la cité des dames / Le livre de la cité des dames as het bouc van de stede der vrouwen* (London, British Library, MS Add. 20698). Hilversum: Uitgeverij Verloren BV, 2015.
- Lievois, Daniel en Jeanine Baldewijns, Agnes Vanden Bossche. *Een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstenares uit het 15de-eeuwse Gent*. Gent: Bijloke Museum, 1996.
- Light, Laura. *Women and the book in the Middle Ages and the Renaissance*. Les Enluminures, 2015.
- Lindenbaum, Sarah. "Hiding in plain sight. How electronic records can lead us to early modern women readers." in *Women's bookscapes in early modern Britain*, uitgegeven door Leah Knight, Micheline White en Elizabeth Sauer, 193-213. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2018.
- Loveridge, Kathryn, Vicki Kay Price, Sue Niebrzydowski en Liz Herbert McAvoy. *Women's literary cultures in the global Middle Ages. Speaking internationally*. Boydell & Brewer, 2023.
- Luiten van Zanden, Jan, Tine De Moor en Sarah G. Carmichael. *Capital women. The European marriage pattern, female empowerment and economic development in western Europe 1300-1800*. New York (N.Y.): Oxford university press, 2019.
- Martens, Maximiliaan. "Artistic patronage in Bruges institutions, ca. 1440-1482." Santa Barbara: University of California, 1992.
- Martin, Therese "Exceptions and assumptions. Women in medieval art history." In *Reassessing the roles of women as 'makers' of medieval art and architecture*, uitgegeven door Therese Martin, 1-33. Leiden: Brill, 2012.
- Mattheus, Annelies. "Prosopografie Van Het Brugse Stadsbestuur 1467-1477." Masterproef, Universiteit Gent, 2011.

- Mokyr, Joel. "The Economics of apprenticeships." In *Apprenticeship in early modern Europe*, uitgegeven door Maarten Prak en Patrick Wallis, 20-43. Cambridge university press, 2020.
- Murray, James Michael. *Bruges, Cradle of Capitalism, 1280-1390*. Cambridge: Cambridge university press, 2005.
- Muylaert, Silke. *De Brugse goud- en zilversmeden in de late middeleeuwen. Een prosopografische studie*. Masterproef, Universiteit Gent, 2012.
- Nochlin, Linda. "Why have there been no great women artists?" *ARTnews* (1971): 22–39, 67–71.
- Ogilvie, Sheilagh Cathleen. *European guilds. An economic analysis*. Princeton (N.J.): Princeton university press, 2018.
- Opitz, Claudia. "Het dagelijkse leven van de vrouw in de late Middeleeuwen (1250-1500)." In *Geschiedenis van de vrouw. Deel 2: Middeleeuwen*, uitgegeven door Michelle Perrot, Georges Duby en Christiane Klapisch-Zuber, 271-330. Amsterdam: Agon, 1991.
- Pajmans, M. G., M. D. Veldhuizen, F. M. Dietz, N. Geerdink, I. Leemans en C. V. de Morree. "Pathways to agency. Women writers and radical thought in the low countries, 1500-1800." *Intellectual History Review* 31, nr. 1 (2020): 51-71.
- Peeters, Natasja. "The painter's apprentice in fifteenth and sixteenth century Antwerp. An analysis of the archival sources." *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée modernes et contemporaine* 131-2 (2019): 221-7.
- Pirenne, Henri. "Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle." *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 1 (1903): 1-32.
- Prak Maarten en Patrick Wallis. "Introduction. Apprenticeship in early modern Europe." In *Apprenticeship in early modern Europe*, uitgegeven door Maarten Prak en Patrick Wallis, 1-19. Cambridge university press, 2020.

- Reith, Reinhold. "Circulation of skilled labour in late medieval and early modern central Europe." In *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800*, uitgegeven door Stephan R. Epstein en Maarten Roy Prak, 114-42. Cambridge: Cambridge university press, 2008.
- Reyerson, Kathryn L. *Women's networks in medieval France. Gender and community in Montpellier, 1300-1350*. Palgrave Macmillan, 2016.
- Reynaert, Joris. *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit van Gent: 2,1. De handschriften verworven na 1852*. Wetteren: Universa, 1984.
- Reynaert, Joris. "Boekbinders, scrivers en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. Het traditionele ambacht tegenover de drukpers. Breuk of continuïteit?" in *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd*, 85–102. Academia Press, 2004.
- Ridder-Symoens, de, Hilde. "Prosopographical research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the sixteenth century." *Medieval prosopography* 14, nr. 2 (1993): 27-200.
- Rossi, Carla. *Beyond the margins. Female illuminators in medieval and renaissance Europe*. Bradford: Ethics International Press, 2025.
- Rouse, Richard en Mary Rouse. *Illiterati et uxorati. Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris. 1200-1300*, 2 volumes. Londen: Harvey Miller Publishers, 2000.
- Saunders, Corinne J. en Diane Watt, "Introduction." in *Women and medieval literary culture. From the early Middle Ages to the fifteenth century*, uitgegeven door Corinne J. Saunders en Diane Watt, 1-24. Cambridge: Cambridge university press, 2023.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, Karel Porteman, en Hans Luijten. *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Teksten met inleiding en commentaar*. Amsterdam: Amsterdam university press, 1997.

- Schmidt, Ariadne. "Women and guilds. Corporations and female labour market participation in early modern Holland." *Gender & History* 21 (2009): 170-189
- Schouteet, Albert. *Brugsche courant en Woensdagblad*. "Geschiedkundig praatje, onze Brugse straatnamen: de Schrijversstraat." Pagina 1. 24.09.1947. Brugge, Openbare Bibliotheek Brugge.
- Schouteet, Albert. "Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 100, nr. 1-3 (1963): 228-269
- Schouteet, Albert. "Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 108, nr. 1-2 (1971): 26-38.
- Sciacca, Christine. *Illuminating women in the medieval world*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2017.
- Scott, Joan W. "Gender: a useful category of historical analysis." *The American historical review* 91, nr. 5 (1986): 1053-75.
- Segers, Eef. "Het profiel van de deken. Een sociaaleconomische benadering van de dekens van de librariërs-gilde te Brugge ca. 1450-1500: een prosografische benadering." Masterproef, Universiteit Gent, 2018.
- Servayge, Sylke. "De laatmiddeleeuwse onderneemster: bevrijd of onderdrukt? Over genderverhoudingen in de laatmiddeleeuwse Brugse ambachten." Masterproef, Universiteit Gent, 2016.
- Simons, Walter. "Geletterdheid en boekengebruik bij de vroegste begijnen." *Handelingen: Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal -en letterkunde en geschiedenis* 53, (1999): 167-180.
- Simons, Walter. *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*. Philadelphia: University of Pennsylvania press, 2003.

- Smeyers, Maurits. *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*. Leuven: Davidsfonds, 1998.
- Smeyers, Maurits. "De liturgische handschriften der Abdij van Averbode. Een bijdrage tot de studie van de laat-middeleeuwse miniatuurkunst." *Arca Lovaniensis* 2 (1973): 91-131.
- Smith, Lesley. *Women and the book. Assessing the visual evidence*. London: British Library; Toronto: University of Toronto Press, 1997.
- Sosson, Jean-Pierre. *Les travaux publics de la ville de Bruges xive-xve siècles. Les matériaux, les hommes*. Bruxelles: Crédit communal de Belgique, 1977.
- Speecke, Mathijs, Ward Leloup, en Heidi Deneweth. "Een versteende ruimte? De impact van stedelijke veranderingsprocessen op de sociale topografie van Brugge, 1380-1670." *Stadsgeschiedenis* 13, nr. 1 (2018): 19-40.
- Speecke, Mathijs. "De ambachtelijke en industriële topografie van veertiende-eeuws Brugge: een verkennende studie." *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 160, nr. 2 (2023): 135-60.
- Spufford, Peter. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Stabel, Peter. "Organisation corporative et production d'œuvres d'art à Bruges à la fin du Moyen Age et au début des Temps Modernes." *Le Moyen Age*, CXIII, (2007): 91-134.
- Stabel, Peter. "Social mobility and apprenticeship in late medieval Flanders." in *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship*, uitgegeven door Hugo Soly, Steven Laurence Kaplan, en Bert De Munck, 158-78. New York (N.Y.): Berghahn books, 2007.
- Stabel, Peter. "Working alone? Single women in the urban economy of late medieval Flanders (thirteenth-early fifteenth centuries)." in *Single life and the city 1200-1900*, uitgegeven door Julie De Groot, Isabelle Devos en Ariadne Schmidt, 27-49. Houndmills: Palgrave, 2015.

- Stabel, Peter, Jeroen Puttevils, Jan Dumolyn, Bart Lambert, James M. Murray en Guy Dupont. "Production, markets and socio-economic structures II, c.1320-c.1500." In *Medieval Bruges: c. 850-1550*, uitgegeven door Andrew Brown en Jan Dumolyn, 196–267. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Stoop, Patricia. *Schrijven in commissie: De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456 - 1510)*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Harris, Ann Sutherland, Linda Nochlin en Claude Bourguignon. *Femmes peintres 1550-1950*. Paris: Ed. des femmes, 1981.
- Trio, Paul. *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*. Leuven: Universitaire pers, 1993.
- Trio, Paul. "L' enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450). Son milieu socio-économique et corporative." in *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993 (Corpus of Illuminated Manuscripts, vol. 8; Low Countries Series 5)*, uitgegeven door M. Smeyers en B. Cardon, 721-729 Leuven: 1995.
- Trio, Paul, "Colard Mansion and the Bruges guild of book producers and merchants (1457/58-1484)." In *Colard mansion. Incunabula, prints and manuscripts in medieval Bruges*, uitgegeven door Evelien Hauwaerts, Evelien De Wilde, Ludo Vandamme, en Renaud Adam, 42-7. Gent: Snoeck, 2018.
- Trio, Paul. "Confraternities as such, and as a template for guilds in the low countries during the medieval and the early modern period." in *A companion to medieval and early modern confraternities*, uitgegeven door Konrad Eisenbichler, 23-44. Leiden: Brill, 2019.
- Trio, Paul. "Ambacht, nering of nering-gilde? De identiteit van het corporatieve karakter van de Brugse librariërs-gilde in de vijftiende eeuw." in *Boeken uit Brugge: studies over Brugse boekgeschiedenis*, uitgegeven door Ludo Vandamme en Renaud Adam, 38-45. Brugge: Uitgeverij Van de Wiele, 2021.

- Van Ackere, Loth. "Susanna Horenbout (1503-Vóór 1554) En Levina Teerlinc (1510/1520-1576): een studie van de bijdrage van twee vlaamse kunstenaressen tot de Engelse miniatuurportretkunst van de zestiende eeuw." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2005.
- van Buren, Anne Hagopian. "Willem Vrelant: questions and issues." *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art / Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 68 (1999): 3-30.
- Van de Cappelle, Stefaan. "De OLV-Broederschap ter Sneeuw te Brugge gedurende de Late Middeleeuwen (ca 1467-1536)." Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1997.
- Van den Maagdenbeg, Joannes. "The social networks of fifteenth-century Bruges." Lopend doctoraatsonderzoek.
- Van Gerven Jan. "Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen." *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73. (1995): 947-66.
- Van Wallegghem, Jozef. *Merckenweerdigste voorvallen en daegelijcksche gevallen. Brugge 1795 en 1796, uitgegeven door Yvan vanden Berghe, J. D'hondt, R. Engelrelst, N. Geirnaert, M. Vandebroek en A. Vandewalle*. Brugge: Gemeentebestuur, 1996.
- Vandewalle, André. *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge*. Brugge: Gemeentebestuur, 1979.
- Vandewalle, André. "De librariërs-gilde te Brugge in zijn vroege periode." In *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli-18 oktober 1981*, uitgegeven door Willy Leloup, 39-43. Brugge: Stad Brugge, 1981.
- Vandeweerd, Nena. "'Van den vleeschouweren oft pensvrouwen.' De economische mogelijkheden voor vrouwen in het Leuvense vleeshouwersambacht in de vijftiende en zestiende eeuw." *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History* 15, nr. 1 (2018): 5-30.

- Vanwijnsberghe, Dominique. "L'Antiphonaire d'Oosteklo et son enlumineur (Cornelia van Wulfschkercke?)." *CeROArt* (2015): 1-30.
- Verboven, Koenraad, Myriam Carlier, en Jan Dumolyn. "A short manual to the art of prosopography." In *Prosopography approaches and applications. A handbook*, 35–70. Unit for prosopographical research (Linacre College, 2007).
- Verheyen, Jan. "Pieter Cristus en de post-Eyckiaanse schilders. Archivalisch en materiaal-technisch onderzoek." Phd diss. Katholieke Universiteit Leuven; Universiteit Gent, 2024.
- Vermeersch, Valentin. *Grafmonumenten te Brugge voor 1578, volume 2 en 3*. Brugge: Raaklijn, 1976.
- Vernimme, Nathalie. "Het librariërs-gilde te Brugge. Een sociaal-culturele studie." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1995.
- Whelan, Mark. "'On behalf of the city'. Wax and urban diplomacy in the late medieval Baltic and North Sea." *Urban History* 50 (2023): 22–37.
- Wiesner, Merry E. "'Wandervogels' women. Journeymen's concepts of masculinity in early modern Germany." *Journal of Social History* 24, nr. 4 (1991): 767–82.
- Wiesner-Hanks, Merry E. "'A learned task and given to men alone' : the gendering of tasks in early modern German cities." In *Journal of Medieval and Renaissance studies* 25 (1995): 89-106
- Wijsman, Hanno, *Luxury Bound. Illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400 - 1550)*. Turnhout: Brepols, 2010.
- Winkler, Friedrich. *Die Flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening*. Amsterdam: Israël, 1978.
- Woolf, Virginia. *A room of one's own*. Penguin, 2020.

Wyffels, Heleen. *Women and work in early modern printing houses. Family firms in Antwerp, Douai and Leuven (1500-1700)*. Phd. Dissertation, Katholieke universiteit Leuven, 2021.